

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
BEREND T. IVÁN

XXX. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1981

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti

BEREND T. IVÁN

Technikai szerkesztő

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értékeket közöl a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 72 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488). Külföldön terjeszti a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat, H-1389. Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest. ELTE, Művészettörténeti Tanszék, 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Úri u. 51–53.

Az Osztály 1981. évi közgyűlési tudományos programjából

A Magyar Tudományos Akadémia 1981. évi 141. közgyűlésének hetében a Nyelv- és Irodalomtudományok, a Filozófiai és Történettudományok, valamint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1981. május 6–7-én három félnapos együttes tudományos ülést tartott A harmadik világ társadalomtudományi problémái címmel.

Az alábbiakban közreadjuk a megnyitót, továbbá az első félnapon elhangzott előadásokat, valamint a hozzájuk kapcsolódó zárszót. (A kiválasztás egyedüli szempontja az a megfontolás volt, hogy a Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományterületeihez az első félnap programja állott a legközelebb.)

* * *

A HARMADIK VILÁG TÁRSADALOMTUDOMÁNYI PROBLÉMÁI

BEREND T. IVÁN osztályelnök megnyitója:

Tisztelt együttes osztályülés!

Kedves vendégeink!

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok, valamint Gazdaság- és Jogtudományok, vagyis I., II. és IX. Osztályai együttes ülését megnyitom.

Szeretettel köszöntöm az ülészakon megjelenteket abból az alkalomból, hogy most már hagyományt folytatva, a három társadalomtudományi osztály ismét közösen kezd meg egy napjaink társadalmi, gazdasági és politikai életének középpontjában álló, és közvetlenül a magyar fejlődés szempontjából is nagy fontosságú kérdés együttes, sokoldalú vizsgálatát.

Az elmúlt évben az Akadémia közgyűlési ülészakai keretében a három társadalomtudományi osztály a magyar jelen, a hetvenes évtized vizsgálatát igyekezett a társadalomtudományok sokoldalúsága irányából együttesen megközelíteni. Most, folytatva ezt a kezdeményezést és kísérletet, tulajdonképpen a harmadik világ kérdéséhez fordulva akarjuk gyümölcsöztetni azt a komplexitást, amelyet a három társadalomtudományi osztály által reprezentált nagyszámú tudományterület képvisel. Ez remélhetőleg lehetővé teszi,

hogy ennek az egyébként már az elmúlt években is nagy figyelmet kapott és a hazai kutatók által nagy eredménnyel vizsgált témakörnek az eddigieknél is sokoldalúbb vizsgálatát segítsük elő.

Ilyen szempontból — talán túlzás nélkül állítható — egyedülálló vállalkozásról van szó. Nem illik, és felesleges is a tudományos ülés kezdetén méltatni annak érdemeit. Maga a vállalkozás, a törekvés azonban valóban figyelmet érdemel abból a szempontból, hogy egyszerre törekszik e kérdés közgazdasági és társadalmi, történeti és néprajzi, művészeti és ideológiai vonatkozásait szem előtt tartani, és ezzel talán olyan új összefüggésekhez juthat el, amelyek diszciplináris megközelítésben kevésbé tárulhatnak fel, kevésbé válhatnak világossá.

Végül azt is szeretném bevezetőben említeni, hogy az elmúlt év vállalkozása után az osztályok tagjainak, kedves vendégeinknek talán meglepő lehet, hogy a magyar valóság égető aktualitásaitól — hogy úgy mondjam — hazai jelenünktől egy távolabbi, mégpedig Európán kívüli világ problémáihoz fordulunk. Meggyőződésem, hogy ez mégsem a hazai jelen kérdéseitől való elfordulást fejezi ki. Sőt, napjainkban — elsősorban a közgazdaság, a fejlődéstudomány vizsgálatai és megfigyelései alapján — egyre nyilvánvalóbbá válik (és ez az Akadémia közgyűlési előadásában és annak vitájában is hangot kapott), hogy az ún. harmadik világ a maga sokféleségében a legközvetlenebbül összekapcsolódik hazai fejlődésünkkel, a magyar gazdaság problémájával és a szocializmus fejlődési útjával is. Nemcsak annyiban, hogy a harmadik világ szocializmus felé forduló országai természetszerű kapcsolódást keresnek és jelentenek a politikában, gazdaságban és az ideológiában, nemcsak abban, hogy külgazdasági kapcsolataink növekvő jelentőségű tényezői, hanem abban a hazai gazdaságot negatívan érintő összefüggésben is, hogy a harmadik világ fejlődő, iparosodó országai egyre közvetlenebb versenytársaként is jelentkeznek a világpiacokon. A magyar export egyik jelentős és növekvő gondja ez, ami korántsem csak exportverseny formájában érezteti hatását, hanem fejlődésünk alapkérdéseit érinti, hiszen exportszerkezeti, termelésátalakítási kérdésekbe vág. Akár az ideológia, akár a társadalmi fejlődés általános vonatkozásai, akár a magyar gazdaság mindennapi, hogy úgy mondjam, kenyérkérdései és szerkezeti stratégiai problémái oldaláról indulunk is ki, a harmadik világ itt van, jelen van a hazai valóságban. Nem távoli kérdések felé fordulunk tehát, amikor a harmadik világ problémáit tűzzük ülésünk napirendjére, hanem a világ és a hazai fejlődés egyik legaktuálisabb, legégetőbb, legközpontibb jelentőségű kérdését tekintjük át.

Tisztelt hallgatóság! Abban a nagyon szerencsés helyzetben vagyok, hogy a három félnapos ülés első fél napjának sok érdekességet ígérő ülését nyithatom meg. Azt hiszem, izgalmas szellemi kaland részesei leszünk. Az első fél nap elsősorban a kérdéskör történeti aspektusából közelíti meg a harmadik világ jelenségeit, és a történeti folyamatok összefüggés-rendszerébe igyekszik ágyazni a vizsgált kérdést.

A „HARMADIK VILÁG” FEJLŐDÉSPROBLÉMÁINAK TÖRTÉNETI ALAPJAIROL

TŐKEI FERENC

Gondolom, nem kell sok szót vesztegetnem arra, hogy mentegessem magam akár előadásomnak teljesíthetetlenül sokat ígérő címe, akár a „harmadik világ” (vagy éppen „fejlődő országok”) terminus bizonytalansága miatt. Egyszerűen leszögezem, hogy ez alkalommal csak néhány elméleti probléma jelzésére vállalkozhatom. Továbbá: „harmadik világon”, „fejlődő országokon” azokat az országokat értem, amelyek túlnyomórészt gyarmati vagy félgymarmati sorból felszabadulva, ma az önálló fejlődés útjait keresik, s amelyeknek fejlődésproblémái a gyarmatosítás előtti, hagyományos társadalmuk jellege miatt és a kapitalizmussal való igen hátrányos találkozások következtében bizonyos hasonlóságokat mutatnak. Ugyanakkor egy pillanatra sem felejthetjük, hogy a „fejlődők” konkrét körülményei, adottságai és lehetőségei között óriási különbségek vannak, s ezért az őket összefűző általános vonásokból egyetlen ország számára sem lehet közvetlenül, a különös és egyedi sajátosságok feltárása nélkül politikai tanácsokat vagy gazdasági recepteket levezetni.

Kortársi világunk szerkezetét, benne a „fejlődők” hatalmas birodalmát, a világtörténelem hozta létre, sőt, világunk mai sokfélesége alapjában véve nem más, mint az emberiség társadalmi-történelmi fejlődésének egy metszete, amelynek fő alkotórészei lényegében világtörténelmi fejlődéskorszakok – többé-kevésbé módosult – tovább élő formái. E helyütt nem is érinthetem az ebből adódó módszertani problémák sokaságát, sem azokat a vitákat, amelyek e problémákból fakadtak. További megjegyzéseimhez elegendő, ha arra utalok, hogy Marx (a Vera Zaszulicsnak írott válasz híres fogalmazványában) a világ társadalomtörténetével kapcsolatban a földtörténet analógiáját használta, nyilvánvalóan nemcsak azért, mert egyebek közt geológiával is foglalkozott, hanem mert korának világméretű társadalomszerkezetében olyasféleképpen látta megőrzöttnek a világtörténelmet, miként a föld geológiai szerkezetében a földtörténetet. Nos, a „fejlődő országok” kutatásában ott kezdődnek a komoly problémák és szemléleti ellentétek, ahol el kell dönteni, miféle történelmi múlttal függenek össze ez országok fejlődésproblémái, mi a súlya saját helyi múltjuknak és a tőkés világrendszerrel rájuk kényszerített helynek és szerepnek, következésképpen milyen nagyságrendben, milyen történelmi távlatlalt és lépéssel kell megközelítenünk problémáikat.

A „fejlődő” vagy „harmadik világ” elmaradottságának és fejlődésproblémáinak gazdaságtani és -történelmi, sőt szociológiai és politológiai irodalma ma már könyvtárnyi. Ez a mindinkább multidiszciplináris kutatás számos kérdésben komoly eredményekkel dicsekedhet, sőt, számos termékeny szempontot, szemléletformáló támpontot is nyújt – s ez nem csekélység a társadalomtudományok mai állapotában. Mégis, éppen a legérdekeesebb és legjobb teljesítmények arról győznek meg bennünket, hogy a fejlődő országok

kutatásának tudományos megalapozása ma még igen fogyatékos. Megítélésem szerint a megalapozás döntő fogyatékosága az adekvát történeti látószög hiánya, s következképp a világtörténeti kép bizonytalansága, elnagyoltsága. Ez a fő – és súlyos következményekkel járó – gyengesége még az Immanuel Wallerstein nevéhez fűződő világgazdaság-kutatásnak is, amely fordulatot hozott ugyan egy rendszerszemléletű világgazdaság-történet felé (a vulgármarxizmus evolucionizmusával szemben is), ám lényegében mégiscsak megmaradt (majdhogynem azt mondtam: megrekedt) a tőkés világgazdaság történetének probléma-körében.

Magától értődik, hogy minden gazdaságtanilag megalapozott kutatásnak a kifejlett gazdaság viszonyaiból, tehát a kapitalizmusból kell kiindulnia; ám alapvető hibákról tanúskodik, ha a „prekapitalizmusról” és a – mondjuk – posztkapitalizmusról csak olyan elvontságokat, szubjektív vélekedéseket, sokszor naivitásokat olvashatunk, mint még a világgazdaság-elmélet és -történet legjobb művelőinél is. A világgazdaság-kutatásnak a marxizmushoz való viszonya ambivalens: föl vállalja a marxizmus „inspirációját”, hivatkozik is a marxizmus klasszikusaira, ám ugyanakkor alapvető kérdésekben a klasszikus elmélet korrekciójára tart igényt. Komoly tudósok megengedik maguknak, hogy Marx nézeteiről nagy lelki nyugalommal nyilatkozzanak és ítéelkezzenek, miközben súlyosan félreértik Marxot még az olyan alapfogalmak dolgában is, mint például a termelési mód, a társadalmi forma vagy a tulajdon filozófiai fogalma. S ez annál sajnálatosabb, mert a marxizmusnak nemcsak a kapitalizmusról van egyedül adekvát tudományos elmélete, hanem (a kapitalizmus elméletétől cseppet sem függetlenül) a „prekapitalizmusról” is.

Az a marxista eszmecsere, amely az 50-es évek közepén kezdődött, s a 60-as években rehabilitálta Marx ázsiai termelési mód fogalmát, majd újra-interpretálta Marx társadalomforma-elméletét és részben világtörténet-felfogását, hatott ugyan mind a hetvenes évek világgazdaság-elméletére, mind pedig a fejlődő országok kutatására, de semmiképpen sem a tudományosan kielégítő és elvárható mértékben. Különösen termékeny hatással lehetne a „fejlődők” kutatásában az ázsiai termelési mód marxi fogalma és egész problematikája, s hogy ez a hatás csak lassan bontakozik ki, annak oka lehet a marxi fogalom értelmezésének egy sor ferdesége, egyoldalúsága is.² Nyilvánvaló például, hogy aki ázsiai termelési módon csupán azt a faluközösségi gazdaságot érti, amely a klasszikus ázsiai, keleti despotizmust és fejlett bürokráciáját hordozza, az a terminust nagyon szűk értelmében használja, miáltal könnyen kerül a fogalomértelmezésben ez egyetlen „modell” bővületébe, s az alapviszony különböző fejlődésfokainak és változatainak vizsgálatában minduntalan valami más „modell” konstruálását tartja szükségesnek.

Magam az ázsiai termelési mód „új vitájában” kezdettől fogva – noha különböző hangsúlyokkal kísérletezve – azt az álláspontot képviselem, hogy az ázsiai termelési módnak semmi köze nincs az európai antikvitás és feudalizmus termelési módjaihoz, az őstársadalommal azonban szerves kapcsolatban van, nevezetesen éppen azon nyugszik, azt

¹ Az egész irányzat marxista kritikájához vö. SZENTES Tamás, Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról, Budapest, 1980.

² Néhány olyan félreértésre, amely marxisták között is gyakori, legutóbb „Az ázsiai termelési mód értelmezésének néhány vitás kérdése” címmel reagáltam: Világosság 1981/6.

módosítja, anélkül, hogy elpusztítaná. Értelmezésem szerint az ázsiai termelési mód alapja és lényege a föld közösségi (eredetileg törzsi) tulajdona, míg az európai antikvitás és feudalizmus alapviszonya a föld – persze két különböző típusú – magántulajdona. Magától értődik, hogy értelmezésem fogalmi alapja a tulajdon és termelés egységének marxi felfogása; feltételezi továbbá, hogy őstársadalmon – szakítva mítoszával – egyszerűen a kicsiny, önellátó közösségek kisebb-nagyobb halmazát értsük. Ez az értelmezés, amellyel természetesen sohasem állottam egyedül, időtállóan bizonyult, mégpedig nem csupán a marxi megfogalmazások interpretációjaként, hanem azért is, mert a köztulajdonon nyugvó osztálytársadalom, az őstársadalmon alapuló civilizáció paradox, és ezért nyugtalanító fogalma egész sor társadalomtudományi diszciplínát arra ösztönzött, hogy újszerűen tegye fel kérdéseit. Egy olyan ázsiai termelési mód értelmezés, amely ezt a fogalmat Ázsiára, ott is a legfejlettebb civilizációkra korlátozná, kétségkívül egyszerűbb és modellszerűbb lenne, talán „használhatóbb” is a leírásban, ám ugyanakkor lemondást jelentene a formák sokféleségének megértéséről, és így arról is, hogy a marxi fogalom segítségével közelítsük meg az egész Európán kívüli társadalomfejlődés problémáit. Ezért hangsúlyozom a vitában mind határozottabban, hogy ázsiai termelési módon nem egy Ázsiára – és az ókorra – korlátozható modellt kell értenünk, hanem egy egész fejlődéstípust, amelynek az a lényege, hogy az eredetileg törzsi közösségi földtulajdon bázisán megy végbe, s amely fejlődéstípusnak az ún. ókori Kelet nagy birodalmi s ezeknek tovább élő változatai csupán a legfejlettebb formái.

Az ortodox értelmezés éppen paradoxonjai által hatott és hat növekvő mértékben a kutatásra, s noha állítólagos „homályosságát” némelyek felpanaszolják, ma már tudománytörténeti tény, hogy az ázsiai termelési mód „új vitája” elméleti és szaktudományos föllendülést hozott a marxista társadalomtudományban, főképp a történetírásban, a gazdaságtörténetben, az orientalisztikában és az ún. egyetemes néprajzban. A harmadik világ fejlődésproblémáinak marxista kutatása már csak ezért sem képzelhető el az ázsiai termelési mód problémáival való szembenézés nélkül. Ám a fogalom ortodox értelmezése már a kutatás elemi kérdésfeltevései, sőt premisszái szempontjából is döntő jelentőségű. Nyilvánvalóvá teheti például, hogy az Európán kívüli világ kapitalizmus előtti társadalmáról a „prekapitalizmus” elterjedt terminusával milyen keveset mondunk. Hiszen az a fejlődés, amely történetileg valóban megelőzte, tehát előkészítette és létrehozta a tőkés termelést, ténylegesen csak Európában ment végbe. A tőkés világgazdaság a kialakulása során éppenséggel nem ebben a konkrét történelmi értelemben vett prekapitalista társadalmakat talált az Európán kívüli világban, hanem ősi közösségeket és az ún. ázsiai termelési módon nyugvó társadalmakat, természetesen a bomlás különböző fokain és a hanyatlás különböző formáiban. A tőkének Európán kívül sehol sem a feudalizmussal volt dolga, hanem a föld köztulajdonán nyugvó társadalmakkal, amelyek sokszor bámulatos kulturális fejlettségükkel együtt is a tulajdoni-termelési viszonyok szempontjából Európa előtti (a történelmi Európát Európában is megelőző) fejlődésfokot képviseltek.

Amiként a „prekapitalizmus” fogalmát – amennyiben csak a kapitalizmus előtti formák összefoglalására használjuk – nyomban tagolni kell, ha tartalmassá akarjuk tenni, úgy a „faluközösség” terminussal sem jutunk messzire, ha nem tudjuk, hogy a faluközösség, földműves kisközösség nagyon sokféle volt a földművelés kezdeteitől máig, s ma is

nagyon sok formája van a világon. A földtulajdon formája alapján legalább a föld köztulajdonának és magántulajdonának faluközösségi formáit kell megkülönböztetnünk egymástól, ha azt akarjuk, hogy a „faluközösség” terminus jelentsen is valamit. Léven hogy a tulajdonviszonyok mellőzése vagy elhomályosítása a polgári társadalomtudományoknak mindmáig jellemző eljárása, a faluközösség-kutatásban máig alapvető jelentőségű az a kísérlet, amelyet Marx tett a faluközösség-probléma elméleti megközelítésében. A faluközösségről (főleg az indiai formákról) hatalmas anyagot tanulmányozott, s jegyzeteinek egy része ma már hozzáférhető. Ám a nyilvánosságra szánt megfogalmazáshoz legközelebb a Vera Zaszulicsnak írt válasz fogalmazványaiban jutott (noha végül is csak egy rövid választ küldött el), így e kísérletének, ha főképp az orosz obscsinával foglalkozik is, paradigmaticus jelentősége van a faluközösség-kutatás számára. Itt csupán arra utalok, hogy Marx még a kettős, átmeneti jellegű orosz obscsináról is úgy vélekedett, hogy az a társadalom „archaikus alakulatának”, tehát az őstársadalomnak a maradványa, „utolsó fázisa”. A marxi felfogás világtörténeti kontextusát megvilágítja például a következő formula: „Mint a társadalom ősi alakulatának utolsó fázisa, a földművelő közösség ugyanakkor átmeneti fázis a másodkori alakulathoz, tehát átmenet a közös tulajdonon alapuló társadalomból a magántulajdonon alapuló társadalomba. A másodkori alakulat persze felöleli a rabszolgaságon és a jobbágyságon nyugvó társadalmak sorát.”³ – Hogy az orosz társadalom vagy akár csak az orosz obscsina története miképp alakult, azt a nemrégiben (épp az ázsiai termelési mód vita hatására) újra megindult obscsina-kutatás fogja eldönteni, hivatkozásomnak itt egyetlen célja volt, hogy érzékeltessem: ha a „harmadik világ” fejlődésproblémáinak történeti alapjait – részben – az Európán kívüli társadalomfejlődésben keressük, akkor az ázsiai termelési mód és az őstársadalom bonyolult problémáival állunk szemben, s az e problémák nagyságrendjének megfelelő távlat nélkül még a kérdésfeltevések sem lehetségesek.

Itt röviden ki kell térnem arra a vélekedésre, amely hibáztatja, hogy Marx progresszívnek, sőt forradalminak ítélte India angol gyarmatosítását, főképp mert az gazdaságilag szétrombolta az őstársadalmi alapzatot, a faluközösségi önellátást, valamint hogy Marx illúziókat táplált volna a kapitalizmus civilizációs küldetéséről. Nos, „Az indiai brit uralom várható eredményei” c. 1853-as cikkében olvashatjuk: „Az indiai társadalomnak egyáltalán nincs történelme” – ami természetesen semmi mást nem jelent, mint hogy ennek a civilizációnak bázisa maradt a földtulajdon első formája. Majd olvashatjuk ezt is: „Angliának kettős küldetést kell betöltenie Indiában: az egyik romboló, a másik újjáalkotó – a régi ázsiai társadalom megsemmisítése és a nyugati társadalom alapjainak lefektetése Ázsiában”. Ám a britek eddig még inkább csak romboltak Indiában: „Tönkretették ezt a civilizációt azáltal, hogy az indiai közösségeket szétzúzták, az indiai ipart kiirtották, és mindent lesüllyesztettek, ami az indiai társadalomban nagy és kiemelkedő volt. Indiai uralmuk történetének lapjai pusztításon kívül másról alig beszélnek. Az újjáalkotás munkája a romhalmazból alig tűnik ki. Mindamellett megkezdődött.”⁴ – Nem idézem tovább ezt a közismert cikket, mert érvelni amúgy sem a formuláival szeretnék. Mondják némelyek, hogy a kapitalizmus a rombolás küldetését teljesítette, az újjáalko-

³ Marx–Engels Művei (a továbbiakban: MEM) 19, 278.

⁴ MEM 9, 209, 210.

tását azonban nem; hogy tehát a történelem rácáfolt volna Marx illúzióira. De hát gondoljunk bele egy pillanatra: ugyan mikorra várhatta volna India „európaizálódását” Marx, aki szerint India története csak most kezdődik, mert a földtulajdon első formájának pusztulásával csak most válik lehetségessé, hogy társadalmi fejlődése meginduljon. Vajon mennyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy több száz milliós nép az őstársadalmi alapzatról elmozdulva eljusson a kapitalizmusba? Nem kell felelnem a szónoki kérdésre, hogy világos legyen: a történelmi távlat és adekvát lépték jelentősége tudományos és politikai szempontból egyaránt igen nagy.

Az őstársadalom maradványainak és az ázsiai termelési módnak Európán kívüli konzerválódása, hanyatló és széttört formáiban is szívós fennmaradása olyan nagyszámú történelmi tény, hogy inkább azon csodálkozhatnánk, ha napjainkra a kapitalizmus mindenütt felszámolta, megsemmisítette volna az önellátó faluközösségeket. Egyébként a föld köztulajdonát és a faluközösséget nem egy gyarmati berendezés éppen konzerválni vagy újra megszervezni törekedett; közismert például, hogy a holland államkincstárnak Jáva ősi faluközösségeinek adója óriási jövedelmet biztosított. Tény, hogy a föld köztulajdonán nyugvó önellátó faluközösségek Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országainak nagy területein túléltek a gyarmati korszakot is, amelynek kapitalizmusa csak a termelés és társadalom néhány szektorát ragadta meg és alakította át, a mezőgazdasági termelés hagyományos szerkezetét azonban sok helyütt jóformán érintetlenül hagyta.

Itt azonban teljesen jogos a kérdés: hogyan értsük ezt? Nem egyszerűen olyan zárványokról van szó, amelyeknek elhanyagolható a jelentősége, s amelyek amúgy is halálra vannak ítélve, napról napra fogyatkoznak? Nos, éppen arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kérdés nem ilyen egyszerű. Kétségtelen, hogy „őseredeti”, „elsődleges” formák mai világunkban nem léteznek, vagy ha itt-ott mégis, annak csak történeti érdekessége lehet. Ezzel a megállapítással azonban nincs elintézve a kérdés. A létfenntartás elemi gondjai ugyanis számottevő pásztor és földműves népesség gazdálkodásában és életmódjában elemi, tehát másodlagosságukban is elsődleges típusú közösségeket hoznak létre ma is. Ne felejtjük el, hogy például a rokonság, amely a közösségszervezés egyik elemi támpontja, szakadatlanul újratermelődik. Ráadásul nem is azok a kis zárványok az igazán érdekesekek, amelyek mondjuk a tropikus dzsungelokban vagy elzárt völgyekben tengetik életüket, hanem azok, amelyek a tőkés világgazdaságnak alárendelten őrzik vagy reprodukálják az ősi formákat. Még a törzsi és faluközösségi földtulajdonról sem jelenthetjük ki, hogy megsemmisült volna; még a fölébe rendelt, reá telepített földmagántulajdon sem feltétlenül pusztítja el, magában véve csak birtoklásformává fokozza le, akárcsak az állami tulajdon proklamálása tette már a régi ázsiai termelési módban is. Még a gyarmatosítók által itt-ott bevezetett paraszti földmagántulajdon sem feltétlenül realizálódott mindenütt a termelésben. A társadalom falusi mélyrétegében a köztulajdon bomlásformáinak változatos sorát tárhatja fel a tudományos kutatás, ha megszabadul attól a hiedelemtől, hogy ami felbomlott, széttört, rommá lett, az már nem is létezik.

A probléma lényege ugyanis éppen az, hogy a fejlődő országok túlnyomó többségében a gyarmatosítás előtti társadalom felbomlasztott, tönkretett, elnyomított, karikatúrává tett formákban létezik a falun, a kapitalizmus pedig kifelé, a külföldi tőke felé fordulva fejlődik — ha fejlődik — a városban. Ez országokban a föld magántulajdona a

termelési mód bázisává csak az európaiak betelepülésével és az európaiak által lett, az őslakosok alávetett világában azonban a földtulajdon közösségi formái éltek, vagy inkább vegetáltak tovább. Így aztán a világ számos országában a falu számára a gyarmati berendezkedés sem volt sokkal több, mint az adóztató kizsákmányolás megannyi egymást követő, váltogató államhatalma a régi Ázsiában, azaz a „politikai felhőrégió” egy újabb „vihara” (Marx).

A gyarmatok kapitalizmusa gyors tőkés gazdasági és társadalmi fejlődést egyébként csak néhány ponton hozott, s biztosra vehetjük, hogy e fejlődésük titka a világgazdasági összefüggésekben, illetve egy-egy ország vagy város világgazdasági szempontból vett helyértékében rejlik. Nem térek ki bővebben a tőkés világgazdaság problémáira, csak annyit jegyzek meg, sem az ún. tradicionális társadalmak szempontjából, sem a tőkés világrendszer szempontjából nem az szorul magyarázatra, hogy a gyarmati és félgymarmati országok miért nem fejlődtek az „anyaországokkal” összehasonlítható módon, hanem az, hogy egy-két ponton miért és hogyan vált mégis lehetségessé a fejlődés. Maga az „ázsiai” múlt nem abszolút akadály a kapitalizálódásnak. Sokat mond a tény, hogy Japán, az egyetlen nem európai múltú ország, amely mintegy száz év alatt a legfejlettebb tőkés országok közé emelkedett, sohasem volt gyarmat, de még félgymarmat sem. Példájának tanulmányozása és elemzése ezért nem kerülhető meg a fejlődő országok kutatásában.

Nem minden „ázsiai” múltú ország tartozik tehát a mai „fejlődők” sorába, de a legtöbb mai fejlődő ország hagyományos társadalmá mégiscsak ázsiai típusú volt, azaz tartósan, a kapitalizmus behatolásáig a föld köztulajdonán és az ennek megfelelő faluközösségen nyugodott. Ám az ázsiai termelési mód fogalma igen sok forma összefoglalása lévén, könnyen juthat arra a sorsra, mint a „prekapitalizmus” fogalma; nem sokat mond, ha a kutatás – e fogalommal helyes általános tájékozódást nyerve – nem hatol be a különbségek titkaiba, nem tesz különbséget „despotikusabb és demokratikusabb formák” (Marx), bürokratikusabb és egyszerűbb formák, „eredetibb” és másodlagosabb formák, autochton és átvett formák, „tisztább” és (az európai fejlődéssel való érintkezésben létrejött) keverék-formák között, és a megkülönböztetés lehetséges szempontjait még hosszan sorolhatnám. Az ázsiai termelési mód általános fogalma lehetővé teszi az igazi kérdések feltevését, s a kutatásnak a különös formákon is túljutva egészen az egyedi alakulatok és fejlemények megragadásáig kell előrehatolnia; ezt a munkát semmiféle általános fogalom meg nem takaríthatja. Mert az ázsiai típusú fejlődés nagy különbségein kívül a „fejlődők” mai sokféleségének létrehozásában a gyarmatosítás különbségei és a hagyományos társadalmaknak a kapitalizmusra való különböző reagálása is nagy szerepet játszott. Elég, ha arra utalok, hogy például Latin-Amerikában az indián törzsek és népek termelési módjának súlya egészen más, mint a legtöbb ázsiai és afrikai országban. Latin-Amerikában az autochton fejlődés kontinuitását csaknem teljesen megszüntette a gyarmatosítás, ott még a faluközösségi alapzat mélyrétegeiben is inkább csak szórványokban találunk kontinuitást, a gyarmati, majd „független” berendezkedésben azonban ilyesmiről nem lehet szó.

Az a történelmi összefüggés tehát, amely a „fejlődőket” az óriási különbségek ellenére mégis objektíve összeköti egymással, nem egyszerűen és nem közvetlenül a történelmi múltban rejlik, hanem a jelenben, nevezetesen abban, hogy a tőkés fejlődés

nem reális (vagy ha reális, akkor sem kívánatos) perspektíva a legtöbb fejlődő ország számára. Ez a tőkés világgazdasági meghatározottság azonban megint csak a történelmi múltra utal vissza, mégpedig nem csupán a tőkés világrendszer keletkezéstörténetére, hanem az őstörténelmi múltra, mert szükségképpen veti fel a kérdést, érdemes-e és szabad-e a politikailag többé-kevésbé független fejlődő országnak egy torz tőkés fejlődés oltárán feláldoznia ősi közösségi szervezetét és kultúráját.

Nos, azt hiszem, Marx híres levélfogalmazványai e tekintetben is paradigmaticus értékűek. Marx gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy Nyugat-Európában a közösségi földtulajdon régen elpusztult, Oroszországban azonban nem. Az egyszerűség kedvéért a „Harmadik fogalmazványból” idézek, amely elvégre valószínűleg a legközelebb állt ahhoz, hogy Marx el is küldje Vera Zaszulicsnak. „Egyelőre vonatkoztassunk el – írja Marx – az orosz közösségre súlyosodó összes nyomorúságoktól, és csak fejlődési lehetőségeit nézzük. Egyedülálló helyzetet foglal el, amely precedens nélküli a történelemben. Európában egyedülálló módon egy mérhetetlen birodalom falusi életének uralkodó szervezete formája még. A föld közös tulajdona a kollektív elsajátítás természetes alapját biztosítja számára, történelmi környezete pedig, a tőkés termelés egyidejű fennállása, teljesen készen nyújtja neki a nagyüzemi méretekben megszervezett kooperatív munka anyagi feltételeit.” Ilyenformán az obscsina „közvetlen kiindulópontjává” válhatik ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál, és új életet kezdhet anélkül, hogy előbb öngyilkosság lenne.”⁵ Ahhoz azonban, hogy az obscsina „a tulajdon archaikus típusának egy magasabb formája, vagyis – kommunista tulajdon” számára „közvetlen kiindulóponttá” válhasson, Oroszország forradalmára van szükség, amely a falvaknak éppen az elszigeteltségét, tehát őstársadalmi jellegét szüntetné meg. Idézem tovább: „De hát az orosz földközösséget sújtó átok – az elszigeteltsége, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiánya, ez a *lokalizált mikrokozmosz*, amely mostanáig megfosztotta minden történelmi kezdeményezéstől? Ez eltűnnék az orosz társadalom egy általános megrázkódtatása közepette.”⁷ Az elküldött válaszlevél nem bocsátkozik részletes fejtegetésbe, de Vera Zaszulics eredeti kérdésére még egy (Engelsszel együtt vállalt) írásban tér vissza. Az 1882. január 21-én datált, „A Kommunista Párt kiáltványa második orosz kiadásához” írt Előszóban olvashatjuk: „Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.”⁸

Az akkor már rohamosan kapitalizálódó Oroszországban, egyelőre elmaradván a mondott forradalmak is, az obscsina menthetetlennek bizonyult. Ez azonban nem csökkent a marxi elméleti megfontolás értékét, amelynek lényege, hogy a régi földközösségre vagy maradványaira az új, a szocialista társadalom felé tartó fejlődés magától értődő módon támaszkodik. Ezért itt talán nem szükséges bizonygatni, hogy Marx meggondolása

⁵ MEM 19, 278.

⁶ Uo. 272.

⁷ Uo. 279.

⁸ MEM 19, 440.

— mutatis mutandis — a mai fejlődő országokra is érvényes, sőt az időközben végbement világtörténelmi fejlemények következtében velük kapcsolatban már nem is a pusztá feltevések, hanem a reális kísérletezés világában mozoghatunk. Különféle eredetű és formájú faluközösségei nélkül a „fejlődők” legtöbbször olyan katasztrofális éhínség sújtáná, amely még a jelenlegi lassú fejlődés alól is kihúzná a talajt. Hogy a faluközösségre szükségük van-e, a „fejlődők” számára egyszerűen nem kérdéses. Hogy valamely formáját miképpen sikerül továbbfejleszteni, a mezőgazdaság uralkodó formájává és persze gazdaságilag hatékonyra tenni, az egy-egy ország sajátos lehetőségeivel összefüggő probléma.

A „fejlődő országok” egész problematikája éppen a tőkés világgazdaság kérielhetetlen törvényei következtében túlmutat a kapitalizmuson; a „fejlődők” fejlődésproblémái végül is abba a kérdésbe torkollanak, hogy induljanak el ezek az országok a szocializmus előkészítésének, majd megalapozásának útján. Nézetem szerint ezért a fejlődő országok kutatását össze kell kapcsolni az ún. szocialista orientációjú országok, sőt a nem európai szocialista országok kutatásával, beleértve Kínát is. A hetvenes évek világgazdaság-elméletének egyik legjellemzőbb gyengesége, hogy éppen a legutóbbi évtized egyik legfontosabb fejleményéről, az ún. szocialista orientációjú országok problematikájáról nincs komoly mondanivalója. Pedig az elmaradottak fejlődésproblémáinak ez országok gyakorlata bizonyos értelemben reprezentatív összegezést nyújtja; akárcsak a szocializmus megalapozásával kísérletező ázsiai országok tanulságos története.

A tőkés világgazdaság rabságából való kiszabadulással, a kapitalizmuson való túljutással éppenséggel nem csökken a „kapitalizmus előtti” történelmi múlt, a helyi hagyomány és kultúra jelentősége, hanem éppen ellenkezőleg, rendkívüli módon megnövekszik, mert — akarják vagy sem — elkerülhetetlenül az új fejlődés „közvetlen kiindulópontjává” válik. Ezért a nem európai fejlődésű országok szocializmus-építésének alakulására óhatatlanul rányomja bélyegét a múlt problematikája, beleértve ebbe az östársadalmi alapot szűkösségét, a régi adóztató államok bürokratikus hagyományait, a mentalitás problémáit is. Az östársadalmi és „ázsiai” formák megszüntetve-megőrzése, felhasználása a szocialista átszervezésben és részben átvezetése a szocializmusba: olyan hatalmas problémakör, hogy a vállalt keretben még ez utalás kibővítése sem lehetséges.

Fő mondanivalóm a „fejlődők” fejlődésproblémáinak történelmi nagyságrendjére, a kutatás történelmi távlatára vonatkozott. A világtörténelmi távlat nélkül még saját, kelet-európai szocializmusunk sem ítéhető meg adekvát módon, a „fejlődők” és a nem európai szocialista kísérletek problematikája pedig végképpen érthetetlen marad.

AZ ANTIKVITÁSBÓL A HARMADIK VILÁG FELE

HAHN ISTVÁN

1. A „harmadik világ” fogalma nagy általánosságban a „fejlődő” – azaz: a fejlődés nagy lehetőségeivel éppen azért rendelkező, mert aktuálisan még kevésbé fejlett – területeket, országokat, társadalmakat foglalja magában. Leginkább a gyarmati uralom alól felszabadult országok számíthatók ide – amelyeknek azonban már a gyarmati fennhatóság alá történt kerülése is következménye volt viszonylagos (termelési, technikai, gazdasági, társadalmi, de legfőképpen: katonai) elmaradottságuknak. Ezen a viszonylagos vagy részleges elmaradottságon belül természetesen különböző szintek, eltérő árnyalatok adnak sajátos egyéni színezetet mind a gyarmatosítás jellegének, mind a már létrejött gyarmati helyzet konkrét körülményeinek, mind pedig az ebből való szabadulás utáni változások irányának és intenzitásának. Más prekoloniális helyzetből indult ki India, másból a prekolumbiánus kultúrákat hordozó közép- és dél-amerikai népek, és ismét más helyzetből a nemzeti társadalmak szintjén álló, és legalábbis az élelemtermelés ún. forradalma óta permanensen hátrányos helyzetben levő észak-amerikai, ausztrál vagy fekete-afrikai népek és törzsek. Ezekkel a nagyon általános és még erőteljes árnyalásra szoruló bevezető megjegyzésekkel referátumomnak csupán azt a kiindulópontját szeretném hangsúlyozni, hogy a gyarmati létnek, ill. félgyarmati státusnak, amely a „harmadik világ”-hoz való tartozásnak legaláltalánosabb – ha nem is kizárólagos – kritériuma, előzménye és meghatározó feltétele az a történelmi helyzet, amelyben az adott társadalmat a gyarmatosítás érte; ez pedig folyamánya annak az egész fejlődésnek, amelyen keresztül a társadalom ehhez a helyzethez eljutott. Ez a „fejlődés” persze lehet azonos egy sok évezredes szinte teljes stagnációval: lehet egy bizonyos, már elért gazdasági-társadalmi és főként technikai szinten való megrekedés: ám lehet egy – legalábbis felületesen szemlélve – negatív előjelű fejlődés is, azaz egy már elért állapot utáni visszacsúszás már meghaladott, kezdetlegesebb viszonyok közé. Ugy tűnik, ilyenfajta – általános történelmi sémáinknak ellentmondó, és éppen ezért izgalmasnak látszó, mert individuális értelmezést igénylő – jelenségnek vagyunk tanúi az egykori antikvitás magaskultúrájának azon területei esetében, amelyeket a jelenkorban az ún. harmadik világ körébe sorolunk; gondolunk itt például Elő-Ázsia és Észak-Afrika jelentős területeire, amelyek egykor, mint pl. az ókori Baktria vagy Sogdiané, Cyrenaica vagy Numidia az urbanizált magaskultúrák övezetéhez tartoztak, és az antikvitást követő évezredek folyamán félgyarmati vagy gyarmati sorba jutván, ma a „harmadik világ” alkotórészeivé lettek. A „negatív fejlődés”-nek ez a folyamata az egyes térségekben nem azonos időben és nem feltétlenül az antikvitás összeomlásával egyidejűleg következett be. Észak-Afrika már a vandál hódítás óta (az efemer bizánci megszállás

ellenére) kihullott az „antik világ” köréből; Közép-Ázsiában és a vele szomszédos területeken azonban csak a mongol hódítás és uralom okozott súlyos és végleges törést. Ennek a visszaesésnek antik előzményeit és előfeltételeit is fel kell azonban kutatnunk. — Kérdésfeltevésünkben most szándékosan hagyjuk ki azokat a görög-hellenisztikus-római antikvitással csak lazán és periférikusan vagy egyáltalán nem érintkező magaskultúrákat (így Indiát és Kínát), amelyek későbbi sorsa más, az előbbitől eltérő kérdéseket vet fel, és más megoldásokat is igényel.

2. Ha az antikvitásra jellemző társadalmi formán, a rabszolgatartáson alapuló egész politikai-kulturális felépítmény érvényességének térségét nagyjából-egészéből, az ókori közfelfogással is egyező módon a „római világ”, az *orbis Romanus* térségével azonosítjuk, akkor ennek az egész komplexumnak összeomlása, szétesése és a belőle kialakult kisebb egységek további sorsa általánosságban (árnyalati eltéréseket most nem véve figyelembe) négy úton ment végbe:

(1): A „rabszolgatartó Róma” látványos politikai törés nélkül, fokozatos átmenetek formájában alakult át a hellén nyelvű, keresztény kultúrájú, feudális Bizánci birodalommá Délkelet-Európa és Kisázsia területén;

(2): egy teljes politikai-katonai bukást követően súlyos, és a termelőerők időleges hanyatlásával járó, helyenként azok pusztulásával is jellemezhető visszaesés után, nyelvi-ileg is megtartva addig elért romanizált voltát, új, immár feudális termelési viszonyok között ismét eljuthatott korának legfejlettebb viszonyai közé; — ez a változat jellemző a délnyugat-európai mediterrán térségre;

(3): a dunai, nyugat-balkáni és közép-európai térségnek korábban a Római birodalomhoz tartozó területei viszont a romanizáltságnak messzemenő vagy/ill. teljes elvesztésével, esetleg csupán a vulgárlatin írásbeliség erős hanyatlásával, mélyebb és időben is tartósabb válság után kapcsolódnak vissza (részben a romanizált mediterrán térség kulturális hatása alatt) a fejlett termelési viszonyok által jellemzett térségre;²

(4): viszont teljesen és véglegesen kihullottak az antikvitás körzetéből az imént a jelenlegi „harmadik világ” tartozékaiként említett térségek: Belső-Ázsia és Észak-Afrika korábban már hellenizált, ill. romanizált területei: itt a társadalmi, nyelvi, kulturális elhalás (ill. az elhalt antik helyett új típusú, az antik előzményektől messzemenően független alapokon létrejött változások) szinte teljeseznek mondhatók.

A négyféle variáns eltérései szinte jelképesen figyelhetők meg az antik (római) városok későbbi urbanizációs sorsában. A „bizánci” térségben a római városok mint települési színhelyek ugyanott, és vagy változatlan, vagy még a késő ókorban krisztianizált (Serdica → Sophia), ill. hellenizált névalakban maradtak fenn; a nyugati mediterrán térségre is jellemző az urbánus centrumok topográfiai és névadási („onomasztikus”) folytonossága; a nyugat-balkáni-közép-európai (szláv–germán) térségben a centrumok, a tele-

¹ Ch. COURTOIS: *Les Vandales et l’Afrique*, Paris, 1955; H.–J. DIESNER: *Das Vandalenreich*, Weimar, 1969; ua.: *Der Untergang der Römerherrschaft in Afrika*, Weimar, 1964; W. H. C. FREND: *The Donatist Church, a Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952.

² Az előbbi alternatíva vonatkozik pl. Pannóniára, az utóbbi az észak-balkáni, moesiai térségre, vö. A. MÓCSY: *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1970.

pülségi formák minden késő ókori átalakulása, ill. időleges áthelyeződése mellett is megmaradnak vagy újjáélednek, de többnyire a kontinuitás korlátozottságát tanúsító megváltozott névvel, viszont a „negyedik” térségben az antik urbánus lét teljesen, ill.: csaknem teljesen megsemmisült. Itt még azzal a különös jelenséggel is szemben állunk, hogy az arab birodalom (amely itt területileg utódja lett az antik birodalmaknak) a maga városi központjait *nem* az antik centrumok helyén hozta létre. Kúfa, Baszra, Bagdad – nem Mezopotámia görög-római centrumainak helyén épültek; az egyiptomi Alexandria a jelentéktelenségig süllyedt alá, és helyébe Fuszát, a „sátorváros”, majd al-Káhira emelkedett nagyra; Karthágó soha nem épült újjá, helyette Tunisz lett az új központ, s ugyanúgy Kairuván és Fez sem bírnak jelentős antik előzményekkel; s ez annál figyelemreméltóbb, mert Hispániában, eltérően az egyébként analóg észak-afrikai viszonyoktól, az arab uralom *megtartotta* a Rómától ráhagyományozott városi központokat. Corduba colonia és provinciális székhely volt a római időkben, és kalifátus székhelye lett az arab uralom alatt is.

3. Ez az igen szemléletes megkülönböztetés az egyes térségek antik városainak sorsa között nyilván nem véletlen jelenség: hiszen a *polisz*, az *oppidum*, az *urbs* és maga az urbanizáció, az urbánus életforma – lényegmeghatározó sajátossága a görög-római világ-nak.³ Ezért nem lesz talán célszerűtlen, ha a többfelé szétváló fejlődés imént vázolt főbb típusait és ezek helyi változatait az egyes térségekre jellemző, azokban domináns város-típusok eltéréseiből kísérleljük meg levezetni. Kiindulópontul nem a mai kutatásban leginkább előtérben levő kérdés, város és birodalom, municipium és imperium egymáshoz való viszonya; hanem elsősorban a városi centrumnak, azaz a szorosan vett urbánus településnek közvetlen és távolabbi környékéhez, hátszögéhez – a *chórához*, ill. *territoriumhoz* való kapcsolata fog szolgálni. Mondanivalómat *három* fő tézisbe szeretném foglalni:

(1): A klasszikus görög *polis* és a genuin itáliai, ill. római *oppidum* (akár a későbbi *municipium*, *civitas*, *forum* formájában jelenik meg) környezetével jogilag egységes, ethnikai, nyelvi, ideológiai, gazdasági szempontból homogén szférát alkotott, funkciója alapvetően *integráló* jellegű.⁴ Ez szükséges folyománya annak a ténynek, hogy az antik város nem a gazdasági differenciálódás, nem a társadalmi munkamegosztás talaján, hanem a földtulajdonnal rendelkező politések, civisek, quirisek központjaként jött létre. Athén polgárainak földjei el voltak szórva egész Attikában, és Attika legkisebb tanyai településének, mondjuk: *démós*ának lakója a városlakóval egyenlő jogú polgára volt az államnak. És analóg körülmények vonatkoznak Itália korai városaira is.

(2): Ezzel szemben a jellegzetes *hellenisztikus* polis, kiváltképpen a Nagy Sándor óta meghódított keleti (ázsiai) területeken, *akár* mesterségesen létrehozott királyi alapi-

³ MARX: A tőkés termelést megelőző formák, MLKK új sorozat 32., 13 l.; A polisz-szervezetnek a hellenizmusban való alapvető jelentőségéről vö. GLUSZKINA, L. M.: O szpecifike greccseszkovo klasszicseszskovo polisza, VDI, 1973:2, 26 skk.; G. A KOSELENKO: Grecseszkij polisz na elliniszticseszskom Vosztoké, Mo. 1979. 3 skk. Egyébként már E. MEYER: Blüte des Hellenismus, Berlin 1925, 16 l. is világosan látta: „Träger des Hellenismus und das Hauptmittel seiner Verbreitung ist . . . die griechische Stadt”.

⁴ Az antik város integráló funkcióját kiemelte pl. E. SERENI: Villes et campagnes dans l'Italie préromaine, „Annales” ESC 1967, 23 skk.

tás volt, akár ősi keleti városi település hellenizálása útján jött létre – környezetével nem alkotott sem jogilag, sem ethnikailag, sem kulturális és ideológiai tekintetben azonos szférát. Társadalmi funkciója, az *integráló jellegű klasszikus hellén polissszal szemben tehát differenciáló, szeparáló*.⁵ Mintegy jelképe ennek a helyzetnek Alexandria, amelynek teljes neve: *Alexandrei pros Aigypton, Alexandria ad Aegyptum* – tehát nem része Egyiptomnak, nem tartozik hozzá, csupán *mellette* fekszik. Egyiptomot belőle kormányozzák, de a város maga nem része Egyiptomnak.⁶

(3): A római birodalom provinciális városai, bármilyen eredetűek legyenek is – és itt persze fontos különbség van a *deductio* útján létrejött kora császárkori veteránkolóniák és a korábbi helyi településekből kialakult municipiumok, civitasok stb. között: ezek a városok nem azonosak a görög polisok egyik tiszta típusával sem, de tendenciaszerűen vagy az egyikhez, vagy a másikhoz állanak közelebb, tehát vagy inkább a fentiek szerinti *integráló*, vagy a *szeparáló* funkciót töltötték be. Az, hogy a kettő közül melyiket, függ a város létrejöttének, alapításának céljától és körülményeitől, elsődlegesen katonai vagy polgári jellegétől, helyi előzményeitől, a provincia, ill. a birodalom gazdasági életében betöltött szerepétől; de nem utolsósorban érvényesülnek az egyes nagyobb földrajzi egységek speciális vonásai is. Éspedig: Keleten, ahol a római provinciális városok a korábbi hellenisztikus alapításoknak voltak az utódai, ezeknek *szeparáló* típusát követik. Itálián kívül, főként a galliai-ibériai térségben és a Kelet-Balkánon, a thrák ethnikum körzetében, úgy tűnik, inkább az „*integráló*” típus dominál (ennek sajátos jeleként érzékelhető az, hogy éppen a galliai provinciákban a városok domináns jellege nem a másutt szokásos municipium, és csekély mértékben a colonia, hanem az olyan *civitas*, amely nevében őrzi a környező törzs nevét (*civitas Lutetia Parisiorum, c. Remorum, Trevirorum* stb.)) – tehát elnevezésében is hangsúlyozza ethnikai környezetével való egységét. Viszont Észak-Afrika római városi települései megint inkább a hellenisztikus szeparáló típushoz állanak tendenciaszerűen közelebb.⁷

Nyilvánvaló már most, hogy egy-egy város szeparáló vagy integráló funkciójának domináló szerepe döntő jelentőségű volt a tekintetben, vajon az illető város, ill. az az egész nagyobb térség, amelyre az egyik vagy másik típus jellemző, mily mértékben válhatott kiindulásává egy általánosabb értelmű urbanizálódásnak; mily mértékben hatott a környezet életformájának alakítására, mennyire járult hozzá a chóra „falusi”, archaikus

⁵ M. CLAVEL–LÉVÈQUE: Structures urbaines et groupes hétérogènes, in: Atti . . . Centro di Studi di Diritto ed Istituzioni Romani, V. 1973/74, 7 skk., P. BRIANT: Colonisation hellénistique et populations indigènes, Klio 60, 1978, 5/ skk. (ennek a jelenségnek legrészletesebb kifejtése).

⁶ H. J. BELL: Alexandria ad Aegyptum, JRS 36, 1946, 130 skk., nézeteit több szempontból kiegészíti, ill. módosítja: P. M. FRASER: Alexandria ad Aegyptum Again, uo. 39, 1949, 56 skk.

⁷ Vö. ehhez, és általában a római Afrika relatív elmaradottságának kérdéséhez A. DEMAN: Matériaux et réflexions . . . du développement et du sous-développement dans les provinces de l'empire Romain, ANRW II.3, (Ny.)-Berlin, 1975, 3 skk.; nézeteivel összhangban elemzi az őslakosság ellenállását M. BÉNABOU: La résistance africaine à la romanisation, Paris, 1976, vö. ehhez Frend id. munkáját; A. DEMAN nézeteinek egyoldalúságát hangsúlyozza: H. FREIS: Das römische Nordafrika – ein unterentwickeltes Land? Chiron 10, 1980, 357 skk. – A vita egyik oka az, hogy a szerzők megítélésük szerint nem tesznek eléggé különbséget Afrika urbanizált, ill. romanizált és a romanizáció hatása alá nem került, nomád, ill. félnomád állapotban maradt térségei között.

struktúráinak, függő helyzetben levő parasztokból álló faluközösségeinek a magasabb szinten szervezett – adott összefüggésben: rabszolgatartó jellegű – termelési viszonyok létrehozásához. Ezen nézőpontból tekintve az a látszólag szinte egységes színvonalú, impozáns urbanizáltság, amely a római imperium egyik legnagyobb vívmányának tűnik: a tényleges civilizáltságnak és romanizáltságnak, vagy más szóval: a városi életforma kisugárzásának egészen eltérő színvonalait takarhatja.⁸

4. Hogy ezeket az általános megállapításokat konkrétan szemlélhessük, előbb a görög (*hellenisztikus*) alapítások illetően jellegének néhány vonását kell szemügyre vennünk. A Kelet városai elsősorban: görög-makedon népességűek és jellegűek – a környezet falusi lakossága azonban a saját ősi nyelvét beszélte. A polgári jogok teljessége csak a görög és makedon lakosságot illeti meg. Josephus Flavius bizonyos büszkeséggel állapítja meg (Ant. 12, 13), hogy Seleukos Nikator az általa alapított ázsiai városokban a zsidó lakoságnak „a makedonokkal és hellénekkal azonos jogokat adott”⁹. Már mélyen a késő római korban hangsúlyozza Libanios antiochiai rétor, hogy városát a *hellének számára* alapította a makedonok királya (Or. 2,64). A városok görög-makedon lakossága egyben a *hódítók* leszármazottja, szemben a „fegyverrel szerzett” *doriktétos* föld alávetett őshonos lakosságával. Ennek következtében az utóbbiak a hódítás által mintegy a király tulajdonát képezik:¹⁰ míg a városi lakosság adókötelezettségeit a saját közegei útján teljesíti, a környező földeken – mint királyi tulajdonon – a király megbízottai közvetlenül hajtják be a szolgáltatásokat (vö. már Nagy Sándor ismert priénéi rendeletét)¹¹. A „fegyveres hódítás” jogi alapján polgárjoggal, egyben tulajdonszerzési joggal, az *enktésisszel* a számukra kijelölt *klarosok*on ugyancsak a városi *politai* élhetnek: a vidék lakossága (amelyhez a városi *chóra* körül elterülő falvak és tanyák népe tartozik) csupán birtoklási – tehát prekárius, helyileg nyilván sok változatban jelentkező kötelezettségekkel járó, és általában nem örökletes – joggal élhetett.¹² Státusuk annyiban látszik egységesnek, hogy nem teljes jogú polgárok, a döntésekben csak speciális esetekben vesznek részt (ezekről a feliratok külön említést tesznek)¹³; helyzetük árnyaltságát érzékeltetik az eltérő terminusok. Amennyiben *laoi basilikoi*, királyi népek, úgy közvetlenül a királyi intézők fennhatósága alatt állnak, és földátadás esetében a földdel együtt ők is az új tulajdonos vagy birtokos rendelkezése alá kerülnek; amennyiben a *paroikoi*,

⁸ A romanizáció elvi kérdéseire vö. MÓCSY A.: Gesellschaft u. Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Bp., Ak. kiadó, 1970; ua.: Pannonia Romana, Acc. Naz. dei Lincei Quad. 244, Roma, 1979. – Az afrikai romanizációhoz vö. T. R. S. BROUGHTON: The Romanization of Africa Proconsularis, Baltimore 1928.

⁹ Vö. ehhez: G. A. KOSELENKO i. m. 222 skk.

¹⁰ A fegyveres hódításnak mint a királyi elsődleges tulajdon ideológiai jogforrásának kérdéséhez vö. H. KREISSIG: Wirtschaft u. Gesellschaft im Seleukidenreich, Berlin, 1978, 17 skk., 32 skk.

¹¹ HAHN I.: Königsland u. königliche Besteuerung . . . Klio 60, 1978, 11.

¹² Ezen függőségek elemzéséhez vö. K. K. ZEL'IN–M. K. TROFIMOVA: Formi zavisimosztyi v Vosztocsnom Szredizemnomorii elliniszticszeszkovo perioda, Mo. 1969. ua. franciául is: Formes d'exploitation du travail et rapports sociaux . . . In: Recherches internationales a la lumière du marxisme, 84, Paris, 1976.; T. V. BLAVATSKAJA–E. Sz. GOLUBCOVA–A. I. PAVLOVSKAJA: Rabsztvo v elliniszticszeszkizih goszdarsztvah . . . Mo. 1969, ua. németül is.

¹³ HAHN I.: Periöken u. Periökenbesitz in Lykien, Klio 63, 1981. 51 skk.

perioikoi esetleg *katoikoi* elnevezések illenek rájuk, nagyobb, pl. költözési szabadsággal bírnak: de a polgárokhoz képest csökkent jogi helyzetük így is fennáll.¹⁴

A hellenisztikus Kelet városi települései és környékük között tehát többszörös ellentét állt fenn: politikai, közjogi, tulajdonjogi, szervezeti, pénzügyi (adózási) és nem utolsósorban: ethnikai szempontból.

A *politikai* ellentétet az a tény határozza meg, hogy a városlakók: a *hódító* makedonok és görögök leszármazottai, ill. rokonai; a falusi lakosság (*kómétikoi*) és a tanyaikon élők zömmel: bennszülöttek, száirek, phrygek, lykiaiak, arámiak stb. A *városlakók* teljes jogú polgárok, akiknek kiváltsága a teljes értékű *tulajdon (ktéma)*, míg a falusiak, mint a tágabban értelmezett városi territorium (*chóra*), avagy a város jogi keretein kívül létező *királyi nagybirtok*, ill. arisztokratikus nagybirtok lakói és dolgozói: a kollektív vagy egyéni függőségnek bizonyos állapotában, de feltétlenül kizárva az *enktésis* (teljes értékű tulajdonszerzés) lehetőségéből, csupán *birtokosoknak* minősülnek, a *chrésis* jogával rendelkeznek.¹⁵ Ezen belül természetesen további árnyalások lehetségesek. Szervezeti életük kerete is a falu, a *kómé*; ennek adózása is eltér (alighanem kedvezőtlenül, bár erre vonatkozóan egyértelmű adatok hiányoznak) a városok adófizetésének módozataitól.^{15/a} Az eltérések tehát sokoldalúak, és ezek lényegükben megfeleltek a nagy makedon hódítás előtti elvárásoknak és politikai programnak. Isokratés, a Perzsa birodalom elleni hódító hadjárat egyik szellemi előkészítője azt tanácsolta Fülöpnek, hogy az „összes barbárokat tegye az összes hellének *perioikosaivá* („körüllakókká”) – és itt nyilván a Spártától függő „perioikos” közösségek helyzetének analógiájára gondolt (vö.: Panegyricus 13. Ep. ad Phil. 3,5).¹⁶

Az itt vázolt modellszerű szembeállítás a valóságban többféle árnyalással, nem a maga elvontan tiszta jellegében érvényesült. „A város környéke” – pl. nem egységes, egyértelmű fogalom.¹⁷ A *közvetlen környéken* helyezkednek el, általában sakktablászzerűen, a teljes jogú polgárok parcellái (*klérosai*); ezeknek a száma általában néhány ezer. Antiochia a város alapításakor egy kései krónika szerint 5300 klérosszal rendelkezett (Malalas), ezeknek száma – későbbi betelepítések és polgárjog-adományozások során az isz. 4. századig 10 000-re emelkedett (Julianus: Misopogon 362 c).¹⁸ Ez a szűkebb

¹⁴ P. BRIANT: Remarques sur laoi et esclaves ruraux en Asie Mineure hellénistique, in: Actes du Colloque sur l'esclavage 1971, Besançon 1972, 173 skk.; D. M. PIPPIDI: Le problème de la main-d'oeuvre... in: Problèmes de la terre... ed. M. I. FINLEY, Paris, 1973. 330 skk.; H. KREISSIG: Laoi, in: Soziale Typenbegriffe 4, Hg. E. Ch. Welskopf +, Berlin 1981, 100 skk.

¹⁵ Vö. R. TAUBENSCHLAG: The Law of Graeco-Roman Egypt, N. Y. 1955. 264 skk.; D. BEHREND: Rechtshistorische Betrachtungen zu den Pachturkunden aus Mylasa und Olymos, in: Akten des VI. Intern. Kongr. f. gr.-röm. Epigraphik, München, 1972. 145 skk.

^{15a} P. BRIANT: Dörfer u. Dorfgemeinschaften... Jb. f. Wg. 1975:4, 131 skk.; ua.: Villages et communautés villageoises... JESHO 19, 1975, 165 skk.; I. Sz. SZVENCICKAJA: Szelszkaja obscsina Maloj Azii... VDI 1961:3, 58 skk.

¹⁶ Aristotelés is azt tartja helyesnek, hogy a földeken dolgozók vagy rabszolgák legyenek, vagy perioikosok – tehát függő helyzetben élő félszabadok, vö. Politika VII. 9, 1330 a 26 skk.

¹⁷ P. BRIANT: i. c. Klio 60, 1978, 64 skk.

¹⁸ Az antiochiai klérosok kérdéséhez vö. P. PETIT: Libanius et la vie municipale à Antioche, Paris, 1955, 87 és 97 skk.

környék, amelynek egyes parcellái a polgárok tulajdonában és művelése alatt voltak, a piaci viszonyok révén is közvetlenebbül kapcsolódott a városi településekhez. Viszont ezen a térségen, a *chóra politiké* térségén kívül terültek el a helyi lakosság falutelepülései; ezekben élt a lakosság nagy többsége. A görög-makedon hódítás előtt ezek zömmel királyi ill. templomi földek voltak¹⁹, vagy közvetlen királyi felügyelet, vagy a helyi arisztokrácia egy-egy tagjának, a *hüparkhoszok*nak közvetlen uralma alatt. A hellenizmus időszakában ezek a falvak – amennyiben nem maradtak templomi tulajdonban, ill. nem kerültek ilyen tulajdonba – a hódítás jogán „királyi” földekké váltak, adományozások, átruházás, eladás következtében egyes személyeknek vagy városoknak jutottak, pl. a városi térséghez írták hozzá őket (*prographé* = „hozzáírás, hozzácsatolás”). A lényeg – ismereteink hiányosságát, a változások fő irányát és a különböző változatok fennállását figyelembe véve – abban áll, hogy ezeknek a *külső térségeknek* lakói nem személyükben, hanem globálisan függtek attól a várostól, ill. templomtól, amelynek felügyelete, irányítása és főként adószedése alá tartoztak. Míg azonban a város a maga *közvetlen környékével*, a polgárok klérosából álló *gé politiké*-vel *homogén egységet* alkotott, addig a klérosokra nem osztott, hanem függő falu (tanya)–településekből álló *távolabbi* környékével szemben a *szeparáció tendenciája* érvényesült a hódító-hódított, görög-barbár, város-vidék egymásra halmozódó hármasság ellentéte alapján.

5. Város és falu között tehát a hellenisztikus Keleten (amelyen ez esetben Kisázsia keleti részeit, továbbá a városi szervezettel voltaképpen nem is rendelkező Egyiptomot, valamint Szíriát és Mezopotámia, Elám, Irán, Baktria hellenizált városokkal rendelkező térségeit kell tekintenünk – éles határvonal húzódik közjogi, ethnikai, személyi jogi és gazdasági tekintetben: ezekben a kapcsolatokban nem az egymásrautaltság, hanem a szembenállás elemei az uralkodók. Hellének és makedonok állnak szemben szírekkel, frigeikkel, lykiaiakkal, általában „barbárokkal”; polgárok a hódítás alapján alattvalókká lett őslakókkal; tulajdonosok az adófizető birtokosokkal.²⁰

Ennek a szeparált jellegnek további két következménye volt. *Először*: a városi polgárok ezeket a hagyományos függési viszonyokat, *városi tulajdon-paraszti birtoklás* kettősségét nem is akarták felbomlasztani; a birtokosok bérleti jellegű kötelezettségeiből eredő városi és egyéni jövedelmeket nem is óhajtják (sok okból tömegesen nem is képesek) a látszólag rentábilisabb, de fáradságosabb rabszolगतartó viszonyokkal felcserélni. Hétrakleia Pontiké függő helyzetben levő *maridynos* bennszülött törzshöz tartozó perioikoszai több száz éven keresztül változatlanul bérleti kötelezettségek mellett birtokolták a város körüli földjeiket. Megmaradtak a királyok hagyományos jogai is. Nemcsak Nagy Sándor tehetette meg, hogy egyetlen aktussal 30 000 főből álló „*laoi*” csoportot vett el a kivégzés sorsára jutott ellenálló iráni nagyuraktól és ajándékozott oda

¹⁹ A királyi földekhez, főként az előázsiai térség vonatkozásában vö. H. KREISSIG, i. m. (10. j.); a templomi földeken élő termelők kérdéséhez: I. Sz. SZVENCICKAJA: Hram i polisz v elleniszticseszkoy Maloj Azii, Klio 60, 1978, 117 skk.; K. W. WELWEI: Abhängige Landbevölkerungen auf Tempelterritorien im hellenistischen Kleinasien u. Syrien, Ancient Society 10, 1979, 98 skk.

²⁰ Ennek a hármasság ellentétnek alapján konstruálja P. BRIANT: Klio, 1978, 91 l. az „ethno-classe” kifejezést a görög ethnikumnak mint szeparált uralkodó osztálynak jellemzésére.

az általuk művelt földekkel együtt az idejében hozzá csatlakozottakhoz (Quintus Curtius VII. 11, 28). Kétszáz évvel később III. Nikomédés bithyniai király is saját alattvalóinak személyére vehetett fel kölcsönt római publicanusoktól, majd – nem lévén képes adósságát kifizetni – ezeket rabszolgául való eladás céljára kellett hitelezőinek átengednie²¹: a király „ázsiai” típusú elsődleges tulajdonosi jellege tehát erre célzó jogi deklaráció nélkül is egészen a római korig (sőt, azon túl is) fennmaradt. A belső ügyekben szabad autonóm görög városok és a királynak személyes tulajdonát képező vidék „fundamentális dichotómiája” változatlanul élt tovább.²² A második következmény: amiként a hellén–makedon városok a külső körzetükben élő „barbár” falusi lakosság függőségeinek hagyományos struktúráit nem akarták megbontani, bármilyenek voltak is azok – azonképpen alig tapasztalunk tudatos törekvést ezen tömegek hellenizálására sem. Némileg pontosítva ezt a sommás megállapítást: a helyi törzsi arisztokráciákban területenként és korszakonként változó intenzitással volt bizonyos törekvés a hellenizálódásra, a görög, ill. hellenisztikus kultúra felszínesebb vagy mélyebb átvételére, egészen a teljes nyelvi asszimilálódásig.²³ A lykiai Xanthos városi arisztokráciájában görög telepések és a helyi lykiai arisztokrácia tagjai egyaránt részt vettek, s a város hivatalos iratainak egy részét görög és lykiai nyelven fogalmazták. A skytha törzsi arisztokrácia folyamatosan költözött be a görög gyarmatvárosokba, s ott polgárjogot nyerve egybeolvadt a hellén ethnikummal.²⁴ Alexandria zsidó lakossága jobban értette és inkább használta a görög nyelvet, mint a hébert vagy arámit, ámde a görög lakosságtól független önálló *politeumát*, szervezeti egységet alkotott.²⁵ Ennek a meglevő (számszerűleg nyilván fel nem mérhető) és a hellenizmus képviselői által pozitívan méltatott hellenizálódási folyamatnak azonban három korlátja volt: (1) Egyes periférikus és tirannikus kísérletektől eltekintve mindenütt és mindvégig megmaradt spontán szintjén – tudatos beolvasztási politikai törekvések csak alkalmilag (és általában sikertelenül) merültek fel. (2) A „barbár” népeknek csak törzsi arisztokráciájára és (3) csupán a városokra, ill. az oda beköltözöttekre terjedt ki, a vidéket nem, vagy alig érintette. A városokba (városi településekbe) történő „barbár” beköltözések és erőszakos beköltöztetések, főként amennyiben kézművesekről volt szó, nyilván módosí-

²¹ E. BADIAN: *Publicans and Sinners*, Oxford, 1972, 87 skk.

²² B. F. HARRIS: *Bithynia*, ANRW II. 7/2, 868: „The fundamental dichotomy in Bithynia between city and country must never be forgotten”.

²³ Az őslakos népek hellenizálódásának folyamatát túlságosan optimista módon ítélte meg W. TARN: *Hellenistic Civilization*³, G. T. Griffith-el, London, 1952; ezzel az irányzattal szemben vö. először, F. ALTHEIM munkáit: *Alexander u. Asien*, Tübingen 1953, majd: *Weltgeschichte Asiens im hellenistischen Zeitalter*, Stuttgart, 1955; a hellenizálódás kétoldali korlátaihoz vö. újabban: K. S. EDDY: *The God is dead*, és A. MOMIGLIANO: *Sagesses barbares. Les limites d'hellenisation*, Paris, 1979.

²⁴ E. S. GOLOUBTSOVA – G. A. KOCHELENKO: *Rapports réciproques des éléments grecs et autochtones . . .* in: *XV. Congr. Intern. des Sc. Hist.*, Rapports II., Bucuresti 1980, 18 skk.

²⁵ H. I. BELL: *Jews and Christians in Roman Alexandria*, Oxford 1924, különösen Claudius császárnak az alexandriai zsidók helyzetét szabályozó rendeletével kapcsolatban.

²⁶ Ennek legismertebb példája IV. Antiochos Epiphanésnek a zsidókkal szemben való erőszakos hellenizálási kísérlete.

tották a hellenisztikus város ethnikai képét.²⁷ De a városok legtöbbszörében a szeparálódás tendenciája ezekkel a jövevényekkel szemben is megmaradt. A szíriai–palesztinai térségben alapított tíz görög város (Dekapolis) városai féltékenyen őrizték a sémi környezetben is görög voltukat, és a Herodes júdaeai király által alapított Caesareában szüntelen viták dúltak akörül, hogy a nem görög (zsidó) lakosság bírhat-e teljes értékű polgárjoggal.²⁸ Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy a hellenisztikus Kelet kb. 10–15%-ot kitevő városi lakosságán kívüli erős többség, a 85–90%-ra tehető vidéki lakosság, a „barbárok” szinte változatlanul éltek a maguk hagyományos nyelvi, ethnikai és szociális keretei között, miközben fejük felett birodalmak, uralkodók és tulajdonosok váltakoztak: akkor e hatalmas térség lényegi változatlanóságát, hagyományos gazdasági-társadalmi struktúrájának szinte megdöbbentő kontinuitását az első Akhaimenidáktól a hellenisztikus monarchiákon keresztül a római uralomig, ill. a helyébe lépő s azt követő parthus és Szaszanida birodalmak koráig alapvető vonásaiban a valóságot megközelítő hűséggel jellemeztük. A vidéktől szeparált (és e szeparáltság alapján létező) városok az ősi „ázsiai” struktúrákat legfeljebb felszínükön bolygatták meg – és ezért alakulhatott itt át az ősi paraszti függőség a rabszolgatartás átmeneti fokozata *nélkül* a római colonátussá.²⁹

6. Mert: és ezt is nyomatékosan hangsúlyoznunk kell: az itt vázlatosan jellemzett „szeparált” urbanizációs típus lényegileg változatlanul állt fenn a római uralom alatt is. Az egykori jogviszonyok évszázadokon át fennálló makacs továbbélésének ékes bizonyítéka az a felirat, amelyet a syriai Pannú kómé falu parasztjai i. sz. 253–259 között, Valerianus

²⁷ Egyes hellenisztikus városokba már alapításuk alkalmával telepítettek helyi lakosságot, de rendszerint vagy kézműveseket, vagy a város chóráján földművelő munkát végző telepeseket, éspedig általában erőszakos módon, vö. ehhez: V. TCHERIKOVER: Die hellenistischen Städtegründungen, Philologus Suppl. XIX. 1927, 190 skk. Ezek azonban általában nem kaptak teljes értékű polgárjogot, hanem a *katoikoi*, *paroikoi* kategóriájához tartoztak, vö. K. M. T. ATKINSON: The Seleucids and the Greek cities of Western Asia Minor, Antichthon 2, 1968, 32 skk.; G. M. COHEN: The Seleucid Colonies, Historia Einzelschriften 30, Wiesbaden 1978. A teljes polgárjog a hellén–makedon vagy hellenizált, földtulajdonnal bíró lakosságot illette. – A későbbi betelepítések, ill. betelepülések főként azokban a városokban eredményeztek teljes polgárjogot, amelyek kikerültek a makedon–görög uralmi térségből, pl. parthus uralom alá jutottak. Az ethnikai viszonyokat Dura-Europos példáján is bemutatja F. CUMONT: JRS 24, 1934, 181 skk. (a görög nevek mellett parthus stb. ethnikumra valló névanyag elemzése).

²⁸ H. BIETENHARD: Die syrische Dekapolis von Pompeius bis Trajan, ANRW II. 8, 220 skk. Az itteni görögség hellén tudatára jellemző a gadarai Meleagros egész költészete, többek között egyik, önmaga számára írt sírvers-változata, amelyben hazájának, „az asszíriai Gadarában honos Attikát” nevezi meg. (Anthologia Palatina VII. 417). – A caesareai helyzethez: JOSEPHUS: BJ II. 266 § skk., 282 § skk. és a kommentárok; B. LIFSHITZ: Césarée de Palestine . . . ANRW II. 8, 490 skk.,

²⁹ Rostowzew klasszikus művén (Der Kolonat . . . Berlin, 1910.) kívül érdemes idézni a legújabb kutatás köréből R. Teja – nemcsak az általa közvetlenül kutatott térségre vonatkozó – megállapítását, „. . . daß in Kappadokien das Fortbestehen einer für die vorrömische Zeit charakteristischen Landverteilung entsprechende gesellschaftliche Strukturen und Besitzverhältnisse zur Folge hat, also das, was anderswo als spätantike Neuerung erscheint, hier eine Erbschaft ältester Vergangenheit ist” (ANRW II. 7/2, 1118, kiemelés tőlem). – Az ókori keleti – klasszikus kontinuitás kérdéséhez elvi szinten vö. J. HARMATTA: Das Problem der Kontinuität im frühhellenistischen Aegypten, Acta Ant. Hung. 11, 1963. 199 skk.; Ezzel a problémával foglalkozik a Klio 1978/1. kötete is, amely a „Die antike u. altorientalische Komponente im Hellenismus” konferencia anyagát tartalmazza.

császár idején állítottak,³⁰ és — a császári adminisztrációtól való viszonylagos függetlenségük dokumentálására egy Seleukida-kori (!), tehát 400–450 éves feliratot idéztek — amelynek alapján ők egykor a helyi Baal-templomnak teljesítették kötelezettségeiket (vö. OGI 1 262 = RC 70 = IGRR III. 1020), s amelyben még mindig az Isten elkötelezettségeinek (katochoi) nevezik magukat. A hellenisztikus Kelet görög városai még a római császárság alatt is, legalábbis formailag, saját ősi, hellén szervezeti kereteik között, szinte illuzórikus politikai világban éltek. Julianus császár isz. 360 körül még úgy tudta, hogy az Antiochia polgárainak tulajdonánál szolgáló 10 000 kléros a város alapításának koráig nyúlik vissza (és ebben bizonyos fokig igaza is volt, az eredeti klérosok száma fél évezred alatt nem is a kétszeresére nőtt). Dura Europosban időszámításunk 3. századában még olyan örökösödési törvény volt érvényben, amely a város alapításának koráig nyúlt vissza (Perg. Dura 5). Susában, azaz az Eulaios menti Seleukeiában még a parthus uralom alatt is a kezdetben megszabott rend szerint választottak archónokat és III. Artaban király külön engedélyt adott az ősi rendtől való némi eltérésre (Welles, RC 75).³¹ De nemcsak a szervezeti formák — a vidéktől való szeparáltság és annak hagyományos struktúrái is a maguk változatlanóságában éltek tovább. A római Galatiában a városokban a *tria nomina* volt használatos, a vidéken csak egy vagy két tagból álló nevet viseltek (*unicum nomen, bina nomina*), és itt a gentiliciumok is zömmel Aureliusok, tehát Caracalla általános polgárjog-megadása utániak.³² Ami a nevek etimológiáját illeti, egy új összeállítás szerint Ankyrában csak kb. 1,5%, Pessinusbán is csupán 2,7% a kelta eredetű név, míg a vidéken éppen ez a típus dominál. Megmaradt a nyelvi elszigeteltség is. Hieronymus (Jeromos) egyházatyja még a köznapi tapasztalatból tudta, „Galatas . . . propriam linguam paene habere quam Treviros” (Comm. Ep. ad Gal. 2,3). Így érthető, hogy e térségek őshonos nyelvei a hivatalos görög–római írásbeliség felszíne alatt változatlanul fennmaradtak, e provinciák lakosságának nagy többségét kitevő vidéki népességnek kizárólagos beszélt nyelvét jelentették, s a legerősebb hagyományokkal rendelkezők a késő ókorban a kereszténység terjedése által is motivált „kulturális demokratizálódás” (S. Mazzarino) körülményei között szinte robbanásszerűen emelkedtek az irodalmi nyelv szintjére (így a kopt és a szír).³³

Mindezek a nyelvi és kulturális jelenségek szorosan tapadnak a gazdasági-társadalmi struktúrák kontinuitásához. Strabón (12, 13) Kisázsiaiában még nagy számban regisztrál archaikus módon, személyes — szinte szolgai jellegű — függésben élő parasztszolgálati alapján gazdálkodó templomi birtokokat Komanában, Pessinusbán és egyebütt.³⁴

³⁰ A feliratot kommentárral kiadta H. W. BUCKLER—D. M. ROBINSON: A Hellenistic Land-Conveyance, *Historia* 21, 1972, 45 skk.

³¹ Ezeket az ellentmondásokat részletesen feltárta A. H. M. JONES: *The Greek City from Alexander to Justinian*, Cambridge, 1966.

³² S. MITCHELL: *Population and the Land in Roman Galatia*, ANRW II. 7/2. 1070 skk.

³³ S. MAZZARINO: *La democratizzazione della cultura nella tarda antichità*, in: *Actes du Congrès des Sciences Hist.* Stockholm 1960. *Antiquité*; főként a kopt és szír nyelv továbbéléséről és irodalmi nyelvvé válásáról. G. NEUMANN: *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischer und luwischer Sprachgutes in hellenistischer u. römischer Zeit*, Wiesbaden 1961.

³⁴ Vö. WELWEI i. c. (19. j.).

Galatiában az oda telepített vagy oda költözött római földbirtokosok ugyanazon termény-szolgáltatáson alapuló módszerrel hasznosítják földjeiket, mint a helyi arisztokrácia megmaradt képviselői: a villák központjául szolgáló erőd jellegű épületek, *turrisok* a feliratok és a régészeti feltárások szerint nemcsak gazdasági vonatkozású funkciójukban, hanem építészeti megoldásukban is szorosan követik a hellenisztikus *baris*-okat és *pyrgos*-okat – az Akhaimenida-kori perzsa nemesség várszerű gazdasági-igazgatási centrumainak történeti utódait.³⁵ Ezt az archaikusan hagyományos képet a még periférikusabb Kappadokiában még a sporadikus római település is alig zavarta: a provincia fele korábban királyi, majd császári tulajdon lett, mellette csak templomi és helyi arisztokrata tulajdonban levő földeket találunk.³⁶

7. Ha most – részben összehasonlítással, részben az analógiák és eltérések felmérése végett – a „harmadik világ” másik előzményét jelentő antik térség, a római Afrika felé fordulunk: azt tapasztaljuk, hogy eltérő előfeltételek mellett is bizonyos vonatkozásban analóg következmények jöttek létre.³⁷ Szembetűnőek a különbségek. A római Africa a maga kb. 40 ezer latin nyelvű feliratával, nagyszámú városaival (az 5. század elején is kb. 600 püspökség volt), a Gracchusok, Marius és Caesar óta egyre gyarapodó colonia-településeivel, helyi értelmiségével és irodalmi alkotóinak sokaságával (Apuleius, Tertullianus, Cyprianus vagy éppen Augustinus) a legerősebben romanizált és egyben krisztianizált térség benyomását kelti. De ez csak részlegesen helytálló benyomás. A római Africa – tehát: a principátus korabeli Mauretania Tingitana és Caesariensis, Numidia, Africa proconsularis és Cyrenaica provinciák – ugyanis területileg elég jól elválasztható módon oszlott ellentétes jellegű kisebb részekre. A földrajzilag egységesnek tekinthető egész észak-afrikai térség mintegy 800 ezer km² területéből maga a valóban urbanizált és romanizált Africa csak kb. 350 ezret, a termékenyebb síkságokat és a hegységek olajtermelésre alkalmas lejtőit foglalta magába, míg a fennmaradó kb. 450 ezer km² területen, tehát a földrajzilag és etnikailag is lényegi egységet alkotó Africa nagyobbik felén a „barbár” törzsek – a ma is „berber” néven ismert nép ősei – éltek.³⁸ Ide tartozott a hegyvidék nagyobb része, a mai Aurès hegység (Mons Aurasius), a Szaharával határos déli táj, mindaz, ami a Leptis Magna – Capsa – Thala – Cirta – Siga városok vonalától délre, ill. az Aurès hegyvidékében fekszik.³⁹ Ez a Sallustius által is „nagy magányosságnak”, „homoksivatagnak” nevezett vidék: „magnae solitudines, ager harenosus” (b. Jug. 80 és 89), amelyet „genus hominum ferum incultumque”, „vad és a műveltség számára hozzáférhetetlen” emberfaj népesít be: nomádok és félnomádok. Ami fejlett urbanitás volt –

³⁵ S. MITCHELL i. c. 1068 skk.

³⁶ R. TEJA: Kappadokien i. d. Prinzipatszeit, ANRW 7/2, 1115 skk.

³⁷ A római Africa ismeretéhez alapvető az 1. és 7. j.-ben idézettekén kívül: J. BURIAN: Die einheimische Bevölkerung Nordafrikas, in: ALTHEIM–STIEHL: Die Araber i. d. Alten Welt, Berlin 1963/1968, I. 420 skk., V. 170 skk.; J. LASSÈRE: Ubique populus. Peuplement et mouvements de population dans l'Afrique romaine, Paris 1977; D. FUSHÖLLER: Tunesien u. Ostalgerien i. d. Römerzeit, Bonn 1979; a kolonátushoz főként vö. J. KOLENDO: Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire, Besançon 1976.

³⁸ Chr. COURTOIS i. m. 66 skk.

³⁹ D. FUSHÖLLER i. m. 122 skk., 168 skk., 342 skk.; J.–M. Lassère: i. m. 334 skk., jó szemléltető térkép 352 l.

nagyrészt a többi 350 ezer km² – persze: egyáltalán nem elhanyagolható – területen összpontosult. De ezt a nem romanizált térséget pacifikálni is csak részlegesen lehetett. A hegyvidékekkel érintkező térség városai a nem kielégítően pacifikált hegyvidék felől várható rajtaütések miatt a 2. század folyamán (amikor ez még nem volt birodalomszerte keserű kényszer) már fallal vették magukat körül (Caesarea = Cherchel már Claudius alatt, Tipasa, Sala, Rapidum a 140-es években).⁴⁰ Az afrikai urbanitás korábban bizonyult törekenynek és sebezhetőnek, mint a galliai, hispaniai vagy keleti.

8. A romanizált és urbanizált térség gazdasági és társadalmi viszonyait is néhány sajátosan „africai” körülmény befolyásolta. Az itt létrejött római uralom a centrális térségekben többféle örökséget vett át. Cyrenaica a hellenizmus évszázadaiban az egyiptomi Ptolemaiosok egyik mellékágának uralma alatt állt: itt erős királyi földtulajdon alakult ki, amely a római uralom óta előbb *ager publicus* volt, később részlegesen felosztásra került, majd császári tulajdon lett.⁴¹ Africa proconsularis: karthagói örökség – itt a rendelkezésünkre álló gyér adatok tanúsága szerint részben ültetvényes jellegű rabszolgatartó gazdálkodás folyt, amely (Mago pün mezőgazdasági szakkönyvének római elismertségéből következően) a rómainál fejlettebb módszereket alkalmazott: emellett a karthagói birodalomhoz tartozó numida területen, ahol Karthago honosította meg a letelepült földművelő életmódot, termékszolgáltatásra kötelezett törzsek folytattak gabona-, olaj- és gyümölcsstermelést.⁴² Karthago uralmának megdőlte után ezeken a legkedvezőbb adottságú területeken, Massinissának és utódainak, a numida királyoknak földjei feküdtek, zömmel személyi függésben élő és terményszolgáltatásra kötelezett parasztok művelése alatt – és a jóval erősebb nomadizálástól korlátozva, de hasonló helyzetet kell feltételeznünk a két Mauretaniában. A római történetírók is tudják, hogy Massinissa nagyszámú fiai mindegyikének fejenként 10 ezer plethron (kb. 875 ha) földet hagyott örökbe; és a több város nevében előforduló „királyi” jelző (Hippo regius, Zama regia stb.) annak a jele, hogy ezek is mind királyi birtokok voltak.⁴³ Ezt az örökséget a római imperium kevés változtatással vette át. Frontinus tudja, hogy „különösen Africára jellemző” a rendkívüli méretű nagybirtokok rendszere, amikor is egyeseknek nagyobb a földje, mint némely városnak egész határa. Ezeken a nagybirtokokon, amelyek területileg függetlenek a közelükben levő várostól, tehát a *fundus exemptus*-ok kategóriájába sorolandók, „plebejus lakosság” élt; ezt az eddigi kutatás egyértelműen annak kifejezéséért értékeli, hogy ezek a birtokok nem rabszolgatartó jellegűek, hanem valamilyen formában a földhöz kötött közrendű (csökkentet jogú) lakosság munkáján és terménybeszolgáltatásain alapulnak. Ez három fontos tényt közöl velünk: az egyes birtokok roppant kiterjedését; ezeknek a városi szervezettől független voltát; és olyan jellegű munkaszervezetet, amely a

⁴⁰Chr. COURTOIS i. m. 121 skk.

⁴¹O. MØRKHOLM: Cyrene and Ptolemy I., Chiron 10, 1980, 145 skk.: Ptolemaios Apión földjeinek sorsáról, amelyek a király végrendelete értelmében Rómának jutottak, vö. J. KOLENDO i. m. 10 skk.

⁴²A karthagói földművelésről D. FUSHÖLLER i. m. 131 skk., irodalom 132 l. 107. j. Fontos forrás Polybios I. 71, aki megkülönbözteti a karthagói földtulajdon két fő szektorát.

⁴³G. CAMPS: Massinissa ou les débuts de l'histoire, Libya 8, 1960, 212 skk.

későbbi kolonátus előzményének tekinthető.⁴⁴ Frontinus – atyja révén – még ismert egy ilyen nagybirtokost, G. Juliust, Massinissa egykori numida király unokáját, aki a Zama régiától kb. 20 mérföldre fekvő Ismuc városka (inkább csak település) egész „incredibilis terminatio”-jának tulajdonosa volt: nyilván a numida királyi származék nem tartotta szükségesnek földje hagyományos gazdasági szervezetének átalakítását – és ez, Frontinus előbbi közlésének értelmében, tipikus eljárás lehetett. Az africai térség romanizált részében fekvő földek eredete (amennyiben jelentős részben királyi birtokállományból származtak) érthetővé teszi a nagybirtokrendszer tartós fennállását (konkrét adataink szinte kizárólag nagybirtok jelenlétét dokumentálják)⁴⁵; ezen földek *ager publicus* állományba jutását követően, azt egyes római nagyurak, a nobilitás köréből kikerült helytartók stb. szerezték meg, s utóbb császári tulajdonba kerültek; ismert adat szól arról, hogy Africa proconsularis területén *hat* római nagybirtokos osztozott, és Nero mindnyájukat kivégeztette, földjüket elkobozta. A nagybirtok pedig a hagyományos módon gazdálkodott.⁴⁶

A kisbérleti rendszer uralmának ismert illusztrációi a colonusi viszonyok legkorábbi ismert szabályozását tartalmazó „nagy feliratok” az i. sz. 100 körüli évekből.⁴⁷ Az itt dolgozó és az addig gazdátlan „agri subsecivi” művelés alá vételével érdemeket is szerző colonusok jogviszonyait egy ún. *lex Manciana* szabályozta, amelyről csak annyi bizonyos, hogy a Flaviusok idejében keletkezett. Ez pedig fontos körülmény. Ha valakinek, akkor Vespasianusnak és utódainak nem okozott nehézséget a rabszolga-munkaerő szerzése, ezt többek között a judaeai háború hadifoglyai szolgáltatták. Ha ennek ellenére éppen a császári birtokok voltak összbirodalmi vonatkozásban kezdeményezők a colonus-gazdálkodás bevezetésében és jogi normáinak kidolgozásában, ez mással nem magyarázható, mint az africai hagyományos viszonyokhoz való ragaszkodásban, amelyeket előnyösebbnek tartottak a rabszolgatartó gazdálkodásra való áttérésnél. Ne felejtjük, hogy ezek a császári birtokok a Bagradas folyó termékeny síkságán feküdtek – ott, ahol korábban a numida királyok birtokállománya volt. Mind a keleti típusú hellenisztikus előzmények (főként Cyrenaicában), mind a numida törzsi királyság hagyományai a személyes függőségben élő paraszt-termelők terményszolgáltatásán alapuló szervezési forma fennmaradásának kedveztek.

A „numida” viszonyokhoz némileg hasonló módon alakult a földtulajdon-rendszer a katonailag meghódított, politikailag bekebelezett, de gazdaságilag és főként kulturálisan nem integrált déli és hegyvidéki térségben, a „másik Africában”, a nomád-félnomád Musulamius, Gaetulus, Garamantes stb. törzsek világában. Itt a római kormányzat szívesen engedte át a közvetlen adminisztratív irányítást is a helyi törzsfőnököknek, akiket *rex*, *princeps*, vagy szívesebben csak *regulus*, *praefectus*, *tribunus* stb. római

⁴⁴J. KOLENDO i. m. 23 sk. Frontinus: De controversiis agrorum szempontunkból fontos szövege: „... in Africa . . . saltus non minores habent privati quam res p. territoria; quin immo multi saltus longe maiores sunt territorii: habent autem in saltibus privati non exiguum populum plebeium et vicos circa villam in modum municipiorum . . .”

⁴⁵R. M. HAYWOOD: Roman Africa, in: ESAR IV. 102.

⁴⁶PLINIUS: Nat. Hist. 18, 35: Sex domini semissem Africae possidebant cum interfecit eos Nero princeps.

⁴⁷A három „nagy felirat” (Henchir-Mettich, Ajn-el-Dzsamala, Szúk el-Khmisz) szövegét fordítással és kommentárral vö. R. M. HAYWOOD i. m. 89 skk.

hangzású címekkel ruháztak fel, és alkalmilag még különféle díszjelvényekkel is tüntettek ki.⁴⁸ Ezek a törzsfők jórészt öröklött hatalom révén jutottak római hangzású címekhez: a jogi forma római volt, de hatalmuk jellege pun, mór vagy libyai. Itt – az egész római térségnek nagyobbik felén – az ókor végéig a hagyományos életmód állt fenn. Prokopios – igaz, az antik folklorisztika közhelyeit használva, de a valóságtól sem rugaszkodva el nagyon – a „maurusios” törzsek életét olyanak látja, mint csaknem ezer éve Hérodotos (vö. Prokopios: *Bellum Vandalicum* II. 6 és Hérodotos IV. 168 skk.).

Ezt a kettősséget a romanizált (bár gazdaságilag a rabszolgatartásnak csak perifériáján elhelyezkedő) és a nem romanizált térség között bonyolultabbá teszi a kettő közötti határvonalak kérdése. Míg Galliában és Germaniában a római limes katonailag nem jelentett áthághatatlan védővonalat, de legalább egyértelműen választotta külön a romanizált és urbanizált térséget a Barbaricumtól,⁴⁹ míg a Keleten a hellenizált vagy többé-kevésbé romanizált városok apró szigetekként helyezkedtek el az őslakosság tengerében, „barbár” falusi lakosságtól körülveve: addig Africában a római *limestől*, ill. a *fossatum Africae* vonalától északra is, a romanizált és „barbár” (ill.: berber) területek bonyolult, egymásba fonódó határvonalakkal, szinte egy modern gyermekjáték, a „puzzle” ábraelemeihez hasonlóan illeszkedtek egymásba. És a kettő közül a „barbár” volt a dinamikusabb. Bár a kívülről jövő támadások Africában kevésbé voltak hevesek, mint akár a Rajna–Duna vonalán, akár az Al-Duna mentén, akár az Eufrátesz-határ térségében: Diocletianus mégis kénytelen volt, minden feltűnést kerülve, a határt északra oly mértékben visszavonni, hogy a romanizált térség kb. harmadrésze elveszett – a korábbi kb. 350 ezer km² helyett mintegy 240 ezerre csökkent.⁵⁰

A nyelvi-kulturális romanizáció már eleve a városi településekre korlátozódott – a vidéken a „lingua punica” járta, és ez csak kis részben jelenti a karthagói pun nyelvet, inkább a libyai őslakosság nyelvét. Augustinus egyházatyja az 5. században kénytelen azzal számolni, hogy az íg hirdetése által megcélzott paraszti lakosság egy része nem érti a latint; ezért a donatisták elleni hitvitákban alkalmilag tolmácsot kellett igénybe vennie.⁵¹ A városi települések latin nyelvűek és római kultúrájúak voltak: de ez a „rómaiság” véget ért a városi település határán. Ez a korlátozott „rómaiság” teszi érthetővé azoknak a késő ókori africai felkelő vezetőknek sikerét, akik mint Gildo, Firmus, Nubel és társaik római rangok birtokában, de „barbár” érzülettel harcoltak a római fennhatóság megdöntéséért.

Africában – az „ázsiai” viszonyoktól részben eltérő előzmények eredményeként, és részben eltérő ideológia talaján (itt nem volt, nem is lehetett olyan típusú szeparáció, mint a makedon hódítás tényén alapuló hellenisztikus városokban) – mégis olyan körülmények álltak fenn, amelyek az itteni romanizációt észrevehetően megkülönböztették a galliai, hispaniai, vagy akár moesia típusútól, és rokonították a Kelet urbanizációjával.

⁴⁸ Az afrikai törzsi *regulusokhoz* stb. vö. főként Amm. Marc. 29, 5 és Prokopios: *Bell. Vand.* I. 25,3; bő forrásanyagot ad Chr. COURTOIS i. m. 124 l. 7. j.

⁴⁹ E galliai–germaniai limes és a romanizálódás közötti kapcsolat kérdéséhez vö. MÓCSY A.: *Die Entstehung u. Eigenart der Nordgrenzen Roms, Rhein–Westph. Akad. Vorträge G. 229, Opladen 1978.*

⁵⁰ Chr. COURTOIS i. m. 88 skk.

⁵¹ COURTOIS i. m. 128 sk., főként Augustinus levelei (Ep. 66, 2; 108,14; 204; 209) alapján.

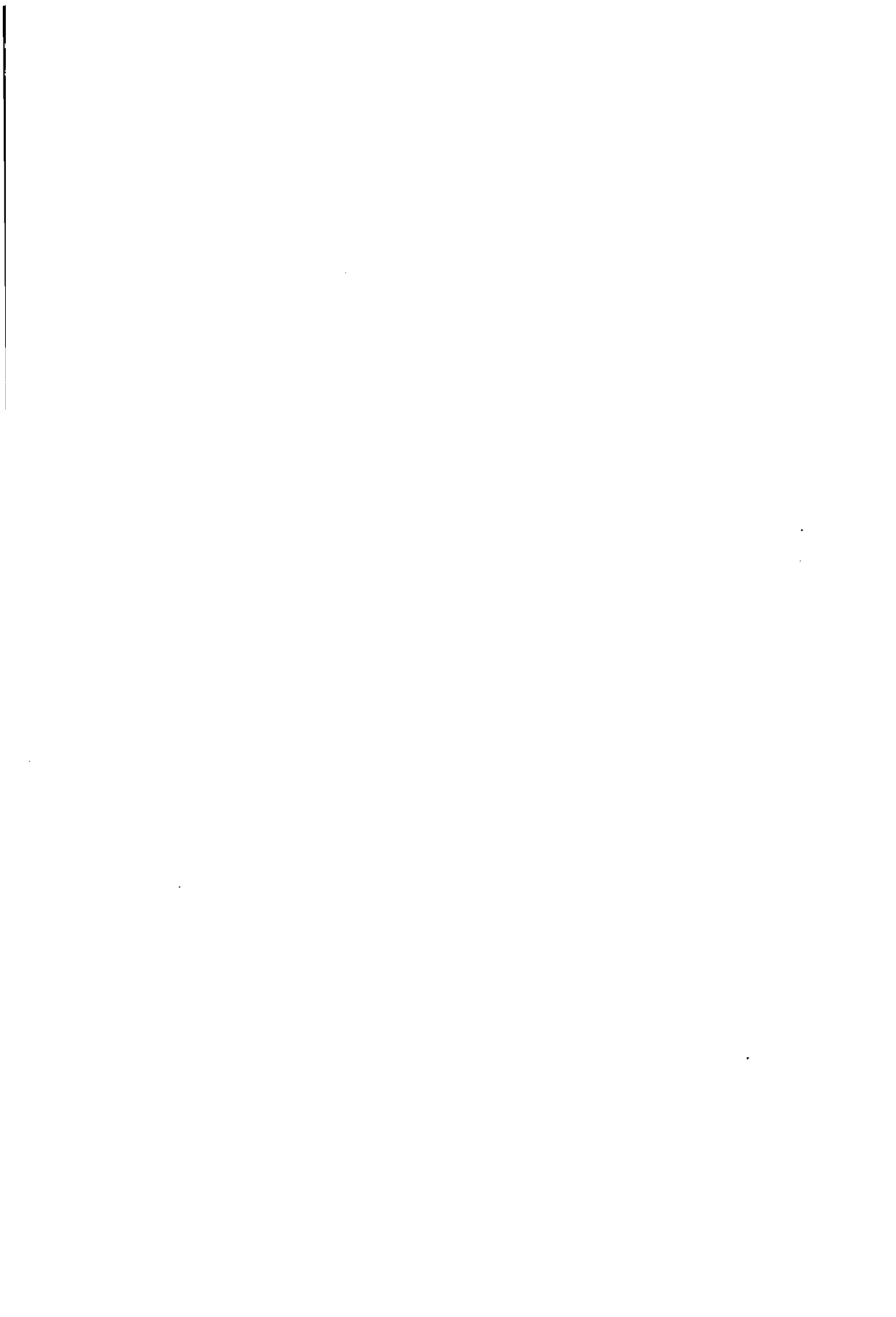
Mindkét területen a városok hellén, ill. római jellegének belterjessége, kultúrájuknak intenzitása csak kompenzálta az extenzivitás hiányát, gyengeségeit, a vidéktől való elszigeteltséget. És a számszerű többségben levő vidéki lakosság a római birodalom minden oldalú hanyatlásának idején erősebbnek, azaz a jövő fejlődésének alakításában mérvadóbbnak bizonyult a Birodalom létehez kapcsolódó városi lakosságnál. Nem véletlen tehát, hogy Africában jöttek létre először és a legnagyobb mértékben a városi szervezettől független, exemptionált saltusok és fundusok; hogy itt volt – a galliai fejlődést is megelőzve! – legerősebb a nagybirtok; hogy a késő ókor legnagyobb hatású és leg tudatosabb ellenállási mozgalmait itt zajlottak le; hogy a római uralomnak csak a katolikus egyház (szemben az „africai” donatizmussal) és a nagybirtokosság maradt tulajdonképpeni támasza; hogy a városok kisugárzása, minden látszat ellenére, már eleve nem hatott ki távolabbi, a hagyományos struktúrákban megrekedt és azokból a római szervezés által sem kiemelt környékekre, hogy itt dőlt meg legkorábban és leginkább egyértelmű módon a római uralom és omlott össze ezzel együtt maga az Imperiumnál sokkal gazdagabb tartalmú „rómaiság” is.

9. Foglaljuk össze mondanivalónkat – és akkor egy, a kezdeti kérdésfeltevés sugalmazásával szemben, azzal ellentétes eredményre bukkanunk. Kérdésünk az volt: miként bomlottak fel olyannyira a klasszikus antikvitásra jellemző struktúrák, hogy romjaikon a „harmadik világ”-ra jellemző viszonyok jöhettek létre. És a kérdés sugallata ellenére arra az eredményre jutottunk, hogy éppen a vizsgált területeken ezek az archaikus struktúrák sohasem bomlottak fel teljesen; hogy ezek a görög–római urbanitás és vele szorosan egybekapcsolódó rabszolgatartó gazdálkodás felszíne alatt változatlan vagy alig változott kontinuitással álltak fenn és maradtak meg a szeparáló típusú (keleti), avagy a programszerű szeparáltság nélkül is környezetüktől elszigetelten élő (africai) városok dominanciájának körülményei között. A hódítókból – éppen ezen térségek lakosságával szemben – talán más alkalomból elemezhető és elemzendő okokból, nem is volt meg az igazi szándék sem az ethnikai, nyelvi, kulturális beolvasztásra, sem a saját fejlettebb gazdálkodási módszereik és ennek megfelelő szervezeti formák rájuk kényszerítésére. Így fennmaradt a helyi lakosságnak – korábbi hagyományokon alapuló – személyi függése.

M. Rosztovcev, a kolonátus kialakulásának első nagy rendszerező elméjű kutatója, már felfigyelt arra, hogy ez a késő antikvitásra jellemző tulajdoni, függési és kizsákmányolási forma két térségnek: az elő-ázsiai és az észak-afrikainak hagyományain alapul, és ebben a két térségben alakult ki a legkorábban.⁵² Másként úgy is fogalmazhatunk, hogy az urbánus felszín alatt itt maradtak fenn legtartósabban az archaikus, ill. „keleti”, „ázsiai” jellegüként számon tartott termelési viszonyok.

Ez, az eddigi részletkutatásokban hazai tudósok által is megfigyelt kontinuitás – az antikvitás urbánus ragyogása alatt megbúvó rusztikus stagnáció a legmélyebb oka és voltaképpeni előzménye mindannak, ami e térségekben a görög-hellenisztikus típusú urbanitás összeomlása után végbement.

⁵²M. ROSTOWZEW: Der Ursprung des Colonats, Klio I, 1901, 295 skk. hívta fel először a figyelmet a keleti és afrikai kolonátus rokon vonásaira, és feltehetően közös (a szerző szerint keleti-hellenisztikus) gyökereire. Ugyanezt részletesen fejti ki: Studien zur Geschichte des röm. Colonats, Berlin–Leipzig 1910, főként 312 skk.

EURÓPA ÉS A HARMADIK VILÁG TALÁLKOZÁSA A XVI–XVIII. SZÁZADBAN

GYIMESI SÁNDOR

„A keresztények egy deszkaszálat sem úszthattak a tengeren az iszlám akarata ellenére” – írta Ibn Khaldun arab történétíró az észak-afrikai iszlám hódítást követően kialakult helyzetről.¹ A krónikás költőien túlzó megfogalmazása valóságos állapotot takart: Európa a Római Birodalom bukása után visszavonulóban volt, s évszázadok kellettek ahhoz, hogy belső feszítő erői expanziós törekvéseket érleljenek meg. A fordulatot a kereszties hadjáratokhoz szokás kötni, de a világtengerek meghódítása, az alig ismert vagy éppenséggel ismeretlen civilizációkkal, kultúrákkal való közvetlen találkozás csak az expanzió második, a felfedezésektől az ipari forradalomig terjedő szakaszában történt meg.

A modern világrendszer születésének hajnalán Európa korántsem volt a fejlett civilizációk kizárólagos hordozója. Az 1500 táján fennállott több mint hetven különböző kultúra között 10–12 olyan, Európán kívüli civilizáció volt, amely viszonylag sűrű lakosságot eltartani képes termeléssel, fejlett munkamegosztással, városokkal, magasrendű társadalmi-politikai szervezettséggel és kiemelkedő művészettel rendelkezett.² Az európaiak tehát – akik Cortes szavai szerint azért indultak neki a világnak, hogy Istent szolgálják és meggazdagodjanak³ – olyan népekkel kerültek érintkezésbe, akiknek fejlettségi színvonala széles skálán mozgott a primitív elemi kultúráktól, az európaival vetekedő, sőt azt egyes vonatkozásokban felül is múló magas fokú civilizációkig. Az Indiába érkező Vasco da Gama hajóin például nem volt olyan áru, amit cserére ajánlhatott volna, mert azok túl durvák voltak a helyi kézművesek finom termékeihez képest. Kínában és Japánban pedig egyenesen barbároknak tekintették a jövevényeket, akik kincssóvár szemekkel bámulták meg az ő civilizációjuk teljesítményeit, s akiknek legfeljebb lőfegyverei érdemeltek figyelmet.⁴

Az érintkezésbe vont kultúrák és civilizációk színvonalának széles skálájából következik egyrészt, hogy az európaiak az érintkezés során korántsem voltak mindig fölényben. Másrészt, a szintkülönbségektől erősen meghatározva, a találkozások mikéntjei és következményei sem egyformák voltak. A következőkben ennek néhány alaptípusát próbáljuk felvázolni.

Két kultúra, két civilizáció találkozása mindig drámai. Hogy tragikus-e és mennyire az, azt a kettő közötti különbség nagysága és az érintkezés intenzitása dönti el.

¹ Idézi H. PIRENNE: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter* Bern, é. n. 6.1.

² F. BRAUDEL: *Capitalism and Material Life 1400–1800*. London, 1973. 25. 1.

³ Idézi R. DAVIS: *The Rise of the Atlantic Economies*. New York, 1973. 139.

⁴ D. WITCOMBE: *Britain, Europe and the World 1458–1713*. Cambridge, 1971. 143–144. 1.

Toynbee híres kihívás—válaszadás ellentétpárjában gondolkozva és Hicks modelljét segítségül hívva azt mondhatjuk, hogy minden ilyen találkozás kihívást jelent.⁵ Az érintett civilizáció erre először a hagyományos módon próbál meg reagálni. Ha a tradicionális erők nem képesek kielégítő választ adni, akkor olyan belső folyamatok indulnak el, amelyek megváltoztathatják a civilizáció belső struktúráját: a civilizáció megpróbál alkalmazkodni. Abban az esetben, ha a kihívás túl erős, s a szintkülönbség nagy, az alkalmazkodás sikertelen, a civilizáció vagy a kultúra bomlása, pusztulása következik be. Ez történt az amerikai indián magaskultúrák esetében is.

Az indián magaskultúrák csak részben sorolhatók a fejlett civilizációk közé, mert belső struktúrájuk feltűnő kettősség jegyeit viselte magán. Egyrészt az inka és azték birodalmak óriási, 20–25 millió embert átfogó szervezete, bizonyos tekintetben az európainál fejlettebb öntözéses földművelése, városépítése stb. vetekszik bármely más korabeli civilizáció teljesítményével. Másrészt azonban ehhez egy alacsony, a vaseszközöket, kereket, ekét, igavonó állatot nem ismerő, a kőkorszakit alig meghaladó technikai felszerelés járult. Az európai civilizációnak a spanyol hódítás formájában jelentkező erőszakos kihívására így nem tudtak megfelelő választ adni. Nemcsak államaik buktak el, hanem népességük is rohamos pusztulásnak indult: a hódítás első negyedszázadában felére csökkent, egy évszázad múlva pedig csak 3–4%-át tette ki az eredetinek.⁶

E látványos és katasztrofális összeomlás sokat foglalkoztatta a kutatókat. Hiszen mind az inka, mind az azték birodalom kétszer-háromszor annyi lakost számlált, mint Spanyolország, s több százezer harcost tudott mozgósítani. Mégis rövid idő alatt áldozatul estek néhány száz elszánt spanyol kalandornak, akiknek Niebuhr megvető, de talán az egy Cortez kivételével érvényesnek tekinthető véleménye szerint még igazi kapitányaik sem voltak, csak rablóvezérek.⁷

A hagyományos magyarázatok a spanyol fegyverzet fölényéről, az indiánok babonás félelméről stb. nyilván nem elégségesek. Közelebb járhatnak az igazsághoz azok a kutatók, akik belső, strukturális gyengeségekben keresik az okokat.

Az indián magaskultúrák strukturális gyengesége több oldalról közelíthető meg. Utaltunk már arra a feszültségre, amely alacsony technikai színvonaluk s a kultúra egyéb területeinek magasán fejlett volta között feszült. A technikának ezen a szerény bázisán csak a munkaerő maximális szervezettségével, a javak szűkös elosztásának intézményesítésével lehetett fenntartani a társadalmat. Ebből a szempontból túlrejt civilizációk voltak azok, amelyeknek minden erőfeszítése az alacsony szinten biztosított fogyasztásra épült struktúra fenntartására fordítódott.⁸

Az erőfeszítésbe beletartozott a kegyetlen erőszak is, a vallás ideológiai terrorjától a büntetőhadjáratokig. Az azték társadalomban például csak a kifejezetten politikai célokat

⁵ J. HICKS: *A Theory of Economic History*. Oxford, 1969. 14. és k. 1.

⁶ N. SANCHEZ—ALBORNOZ: *The Population of Latin America. A History*. Berkeley, 1974. 39–41. l.

⁷ Idézi J. JUDERIAS: *La Legenda Negra. Estudios acerca des concepto de Espana en el extranjero*. Madrid, 1960. 273. l.

⁸ Vö.: ÁGH Attila: *A történelem kérdőjelei*. Bp. 1974, 366. és k. 1.

szolgáló rituális emberáldozatok számát évi 15 ezerre teszik. E birodalmak korántsem egységes etnikumú népei így nem azonosultak a hatalmi rendszerrel. Ez az aztékoknál abban is megnyilvánult, hogy a leigázott tengerparti törzsek a spanyolok oldalára álltak az azték városokkal szemben. Az inka birodalomban ez inkább az új uralom passzív elfogadásában jelentkezett.

Az ún. ázsiai termelési mód kategóriájával leírható társadalmak sajátossága továbbá – s ide sorolhatjuk az indián magaskultúrákat is –, hogy Marx szavait idézve „a politika felhőrégiói”⁹ nem érintik a népesség nagy többségét. A túlszervezettség egyik következménye volt, hogy a hatalom felső szféráinak megroppanása után a birodalom ellenállásra képtelen s ellenállni nem is akaró elemeire hullott széjjel. A spanyoloknak két évszázadig kellett harcolniuk a törzsi-nemzetiségi szervezetben élő araukán indiánok ellen: az azték vagy inka birodalom pacifikálásához néhány év elegendő volt.

A magyarázatokat végül kiegészíthetjük e társadalmak fejlődésének belső ritmusával, amelyben időről időre válságperiódusok lépnek fel. A spanyolok egy ilyen válságperiódusban érkeztek, amikor a közösségi tulajdonon alapuló rendszert már kikezdték a talán a feudalizmus irányába mutató tendenciák. Erre utal Atahualpa és Huascar testvérharca, a mayáknál kimutatható magántulajdon, az inka vezéreknek tett birtokadományok, de talán leginkább az, hogy a spanyol uralmat elfogadó kazika-réteg a hódítás éveinek zűrzavarában tömegesen igyekezett magántulajdonává tenni a vezetése alatt álló közösségek földjeit.¹⁰

A spanyolok tehát – a maguk szempontjából – a kellő pillanatban érkeztek. S ha – utaljunk ismét Marxnak az ázsiai társadalmakról tett megállapításaira – elég bölcssek lettek volna ahhoz, hogy az indián közösségek létfeltételeit biztosítsák, nagyobb megvázkódttatás nélkül elfoglalhatták volna az azték és inka vezető réteg helyét.¹¹ De nem voltak elég bölcssek, s ez az indiánok pusztulásához vezetett.

Az őslakosság demográfiai katasztrófájával kapcsolatban egyes kutatók genocidiumról beszélnek, s nem is alaptalanul. A hódítás krónikájának lapjai tele vannak a mészárlások sötét képeivel, s a spanyolok tudatosan is használták az öldöklést a megfélemlítés eszközeként. A kor fegyverzetének színvonalát tekintve azonban ezek még nem indokolják a népességszökkenés mértékét, még ha a járulékos tényezőket – élelemkészletek, vetések elpusztítása stb. – figyelembe vesszük is. Ezért hivatkoznak mások járványokra, főleg az óvilágból behurcoltakra, amelyek immunitás hiányában az indiánok között különösen pusztítóak voltak.

Még együtt sem magyarázzák meg azonban a népesség regenerálóképességének az eltűnését, még kevésbé demográfiai magatartását. Az öngyilkosság gyakorivá válása, nemegyszer tömeges méretekben is, a családalapítástól való tartózkodás és a gyerekszám csökkenése – az Andok térségében a családonkénti átlagos gyerekszám például a

⁹ Marx–Engels Művei, 23. k. 336. l.

¹⁰ F. CHEVALIER: *Land and Society in Colonial Mexico*. Berkeley, 1963. 20–22. és 125. l.

¹¹ Marx azt írja: „Királyságok összeomlása vagy felosztása nem okoz gondot a fálvak lakosainak; amíg falujuk épségben marad, nem törődnek azzal, milyen hatalom kezére jut, milyen uralkodó birtokába kerül.” Marx–Engels Művei, 28. k. 251. l.

hódítást követő egy évszázad alatt 6-ról 2,5-re esett, ami messze alatta maradt az egyszerű reprodukciónak —, a kulturális összeomlás következményének tekinthető. Az addig szilárdnak hitt világrend, amely eddig az indián népességet körülvette, most váratlanul és visszavonhatatlanul elpusztult. Közösségeiből kimozdítva, földjeiktől megfosztva, új viselkedésformákra, termelési és munkarendre szorítva, elvesztették lábuk alól a talajt. Régi értékrendjük érvényét veszítette, s a rájuk kényszerített új világ oly messze volt tőlük, s oly hirtelen jött, hogy képtelenek voltak hozzá alkalmazkodni. A gyarmatosítók által sokszor szemükre hányt közömbösség és lustaság is ennek megnyilvánulása, s ezzel magyarázható a fennmaradás, a túlélés akaratának, az életkedvnek etnikai méretű elvesztése is. Másfél évszázad kellett ahhoz, hogy fogyásuk megálljon, s egy újabb évszázad — csak a XVIII. század derekától —, hogy újra meginduljon szaporodásuk.¹²

Az Európával való találkozás e katasztrófájának több messzeható, a térség egész fejlődését befolyásoló következménye lett. Az egyik, hogy e birodalmak nem mint leigázott indián birodalmak éltek tovább, hanem többségében európai vagy európaival kevert lakosságú új országok, amelyek európai minták szerint építik fel intézményeiket, alakítják életvitelüket stb. Ebben a rendben a kisebbségbe szorult őslakosság csak igen alacsony szintre szorulva őrizhette meg a maga etnikai létét — az integrálódás ennek feladását kívánta volna meg, ára az etnocidium lett volna —, s elkülönülése egy olyan kulturális-társadalmi dualizmusnak vált az alapjává, amelyet a mai napig sem sikerült feloldani.

A másik következmény a munkaerő hiányának krónikussá válása volt. Ennek megoldására egyrészt a rabszolgagazdálkodás alakul ki. A munkaerőellátást azonban importált néger rabszolgákkal csak a világgpiacra termelő ültetvényes gazdaság volt képes biztosítani. A gazdaság egyéb szektorai a peonage és a yanaconaso, a nem szabad munkaerő különböző formáinak rendszerére voltak utalva. Ez vált a latin-amerikai vagy gyarmati feudalizmusnak nevezett rendszer alapjaivá.¹³ Ez egyrészt a belül önellátásra törekvő, a társadalmi, sőt adminisztratív-politikai szereppel is felruházott haciendákat tette uralkodóvá, amelyek népe csak a nagybirtok szervezetének csúcsain keresztül kapcsolódott a külvilághoz. Másrészt egy gazdasági dualizmus létét vetette meg, ahol az exportra dolgozó ágazatok kapcsolata a világgpiacal erősebb volt, mint saját országuk egyéb ágazataival.

Ez az állapot kezdetben nem jelentett hanyatlást, sőt még stagnálást sem. A nemesfémányászat, majd az ültetvényes gazdaság bázisán fejlődő városi élet növekvő élelem- és nyersanyagpiacot, sőt — az Európából importált iparcikkek helyére, legalábbis az egyszerűbb áruk vonatkozásában — iparcikkpiacot is jelentett, s a városok a növekedés hatótényezőivé és egyben színtereivé is váltak. E növekedés azonban zsákutcába torkollott. A két szektor között ugyanis csak kereskedelmi kapcsolat volt, az export-

¹² Latin-Amerika népesedéstörténetének és az ide vonatkozó elméleteknek összefoglalását I. N. SANCHES-ALBORNOZ i. m., különösen 39–96. l.

¹³ C. FURTADO: *Economic Development of Latin America*. Cambridge, 1970, 10–16. l.; J. LANG: *Conquest and Commerce. Spain and England in the Americas*. New York, 1975, 17–24.; A. LIPSCHITZ: *Problèmes Agraires de l'Amérique Latine. Survivances coloniales et precoloniales*. Annales, 1966. 773. l. stb.

szektorok felhalmozása nem áramlott át a haciendákba vagy az obrajekba. A bányagazdaság jövedelmének nagy része Európába került át a spanyol korona bevételei, a perulisták átruházásai stb. révén, s áru formájában sem tért vissza. Az ültetvényes gazdaságok mint egy kompetitív gazdaság végpontjának felhalmozási lehetőségei pedig eleve korlátozottak voltak, a gyarmati gazdaság haszna nem a gyarmatokon csapódott le. A hacienda feudális szerkezete is útját állta a tőkebehatalásnak, fényűző fogyasztássá változtatva az értéktöbbletet. Jellemző, hogy a bányagazdaság hanyatlásával az átcsoportosuló tőke csak az ültetvényeken talált beruházási lehetőséget.¹⁴

A két szektor közötti piaci kapcsolat azonban kínált némi esélyt egy belső orientált-ságú tőkés fejlődés kialakulására. A XVIII. század folyamán ki is bontakozott egy szállítással, kereskedelemmel, manufaktúraszzerű obrajék működtetésével foglalkozó vállalkozó réteg, egy szerényebb, középszintű vállalkozásokat lehetővé tevő tőkeerővel. Mivel azonban az exportszektor vásárlóerején keresztül ki volt szolgáltatva a világgpiaci mozgásoknak, a XVIII. század utolsó évtizedeiben bekövetkezett kereskedelmi változások tönkretették.¹⁵ Ezzel elveszett az ágazatokat összekötő kapocs, s elveszett az a közép-réteg is, amely elősegítette volna a társadalmi integrálódást. A duális gazdaság és társadalom szakadékaival ezzel szélesedtek, szinte áthidalhatatlanokká váltak, s konzerválódott a belső szektorok archaikus feudalizmusa.

Európa és a harmadik világ találkozásának egy másik típusát képviselte az afrikai, pontosabban Afrika Szaharától délre eső kultúráival való kapcsolat. E területeken nem voltak az európai vagy az ázsiai civilizációkhoz mérhető kultúrák. A vas felhasználásával és állattenyésztésük színvonalával meghaladták ugyan az azték vagy inka társadalmakat, egyéb vonatkozásban azonban messze elmaradtak mögöttük. Egészében véve legfejlettebb alakulatait a kor kultúráinak második vonulatába sorolhatjuk, a kapás földművelés fokán, kevésbé differenciálódott, inkább csak luxusjavakat előállító iparral és az államalakulás kezdeteivel. Nem voltak teljesen érintetlen területek: Szudán és a kelet-afrikai partvidék évszázadok óta az iszlám diaszpóra hatását érezte, és a Szahara karavánútjain, illetve az Indiai-óceánon át fejlettebb területekkel is kereskedelmi kapcsolatban állottak. Az indián kultúrákhoz hasonlítható autochton fejlődésűnek legfeljebb a kongói államot tekinthetjük.¹⁶ Az európaiak számára nem tudtak olyan kincseket kínálni, mint Ázsia vagy Amerika, gyarmatosításuk jórészt a következő korszak műve. XVI–XVIII. századi történetük mégis szolgál néhány tanulsággal, s tovább vezető következménnyel.

Ebben az időben Afrika egyik színterévé vált az európai iszlám civilizáció konfrontációjának. A két civilizáció ekkor egyformán hatalmas, s egy széles európai fronton katonailag is szemben áll egymással. Afrikában csak a kelet-afrikai kereskedő városállamoknál (Kilva, Zanzibar stb.) került sor fegyveres összeütközésre. A portugál hódítás megtörte ezek kereskedelmi rendszerét, de az iszlám ihletésű felkelések – ománi támo-

¹⁴Vö.: J. LANG: i. m. 61–62. l.

¹⁵Uo. 77. l. A belső ipari fejlődés társadalmi összefüggéseire l. ANDERLE Ádám: A kuraka a gyarmati társadalomban. Századok, 1978. 722–729. l.

¹⁶Az afrikai államokra az európaiak megjelenésekor jó áttekintés The Cambridge History of Africa 3. k. Cambridge, 1972.

gatással végül is elűzték őket. Néhány kölcsönszó a szuahéli nyelvben, a Jesus-erőd falai és a bikaheccék szokása, ennyi maradt belőlük — összegzi hatásukat ironikusan a térség egyik kutatója.¹⁷

Az iszlám és a portugálok kelet-afrikai befolyása katonai kérdés volt. Nyugat-Szudán és Kongó párharca viszont a két civilizáció által Afrikának kínált alternatívát példázza.

Nyugat-Szudán államalakulatai — a VIII. századtól kezdve — a transz-szaharai kereskedelem útvonalai mentén, s arra támaszkodva bontakoztak ki. Az iszlám hatás is ezeken az útvonalakon keresztül érte őket egy olyan történelmi szituációban, mikor a magasabb rendű állami szerveződés az írásbeliség, az igazgatási gyakorlat és intézmények mintái és ideológiai támogatás iránt egyformán igényeket támasztott. Az iszlám mindezt kínálni tudta, méghozzá úgy, hogy messzemenően alkalmazkodott a helyi hagyományokhoz, s így nemcsak az uralkodó elit, hanem a néptömegek között is gyökeret tudott verni. Ami pedig talán még fontosabb, nem egy hódításra kész politikai hatalom előőrseként jelentkezett. Annnyira, hogy amikor a XVI. század végén Marokkó megtámadta Songhayt, a korábban odatelepült berber és más mohamedánok hűek maradtak a songhayi uralkodóhoz, s harcoltak a marokkói expedíciós sereg ellen. Az iszlám felvétele tehát nem fenyegette e népeket etnikai identitásuk elvesztésével, s ez biztosította az iszlám diadalútját Nyugat-Szudánban.¹⁸

A Kongó alsó folyásánál a XIV. századtól növekedő Kongó állam a külső hatástól mentes afrikai államfejlődés mintáját szolgáltatja. E terület izolációja csak az atlanti-óceáni hajózás megnyílásával szűnt meg. A XV. század végén ide érkező portugálok egy kb. 150 ezer km² területet ellenőrző adóztató-redisztributív rendszeren és aprólékosan kimunkált közigazgatási szervezeten alapuló államot találtak itt. A vezető réteg készen mutatkozott az európai típusú civilizáció átvételére, keresztény hitre tért át, európaiakat fogadott be, kapcsolatot létesített a portugál és a pápai udvarral, embereket küldött tanulni Európába. Az udvarnál új ízlés és kultúra fejlődött ki az európai áruk és minták alapján, amely eltér a köznéptől. Ezekért az árukért azonban nem tudtak értékes termékeket nyújtani cserébe, csak némi elefántcsontot, rezet, festékanyagokat stb. Ez nem elégítette ki a portugálokat, s a Szent Tamás-szigeti, majd a brazíliai ültetvények létesítése után rabszolgákat követeltek cserébe.¹⁹

A rabszolgaság intézménye nem volt ismeretlen Kongóban, de csak periférikusan, s szelíd, patriarchális formában. A portugálokkal való kereskedelem most kiszélesítette, s kegyetlen, az eleven áruvá változtatás formáiban terjesztette el. Hiába próbáltak fellépni ellene a keresztény kongói uralkodók, a portugálokat nem a kulturális küldetés, hanem a

¹⁷H. n. CHITTIK: The East Coast, Madagascar and the Indian Ocean. In: The Cambridge History of Africa. 3. k. 227. l.

¹⁸N. LEVTZION: The Long March of Islam in the Western Sudan. In: The Middle Age of African History, London, 1968. 13–18. l.

¹⁹N. R. BENNETT: Africa and Europe from Roman Times to the Present New York, 1975. 31–35. l.; AFONSO I.: An African Respons to Christianity. In: Readings in World History. Ed. V. H. McNeill and M. Iriye. Vol. 9. New York, 1971. 43–71. l.

haszon érdekelte. A kongói elit pedig, ha fenn akarta tartani új életstílusát, a kedvükbe kellett, hogy járjon. Így az európai civilizáció átvételi kísérlete, amely kezdetben erősítette az állami létet, visszajára fordult: az elit nemcsak kultúrájában, hanem érdekeiben is elszakadt a néptől, s a nyugati civilizáció ára a rabszolgaság réme lett, amit a köznéppel fizetettek meg. Az ebből fakadó törés és belviszályok, amelybe a portugálok rabszolgaszerző érdekből avatkoztak be, szétzilálták a kongói államot, az európai kultúra adaptációjának kísérlete csődöt mondott. Európa nem kínált elfogadható alternatívát Afrikának, az iszlám igen.

A rabszolgakereskedelem kibontakozása, amely e kudarc háttérében volt, korszakunknak legfontosabb jelensége volt Afrika és Európa találkozásában. Mint említettük, a rabszolgaság nem volt ismeretlen Afrikában az európaiak előtt sem, de nem volt ismeretlen, legalábbis ameddig az arab-mohamedán kereskedelem szálai elértek, a távolsági rabszolgakereskedelem sem. A régi és az új között azonban több lényeges különbség volt. Az egyik a rabszolgák állapota. Egy, a XVIII. században Beninből Nyugat-Indiába hurcolt rabszolga, Equiano, aki később felszabadult, s megírta emlékiratait, úgy jellemezte ezt, hogy tízezer világot adott volna azért, ha helyzetét a hazájabeli leghitványabb rabszolgával felcserélheti.²⁰ A másik változás a rabszolgaszerezés módját érintette. Korábban csak az elítélteket és a ki nem váltott hadifoglyokat adták el, az európaiak által sokszorosára növelt igény azonban intézményesítette a rabszolgavadászat rendszerét. Olyan volt ez, írja a kérdés egyik kutatója, mint az óceáni halászat: a természetadta potenciális árutömegből ki-ki annyit fogott ki, amennyit bírt.²¹

Sokan a rabszolgaság okozta vérvesztéséget tartják a legnegatívabb hatásúnak Afrika számára. Szélsőséges becslések négy- és százmillió közé tették a közel négy évszázad alatt elhurcoltak számát, megbízhatóbb számítások kilenc és fél millióra, az útközben elpusztultakkal együtt valamivel több mint 11 millióra teszik az amerikai ültetvényekre szántak összegét. Ez a vérvesztés, ha súlyos volt is, nem hasonlítható az indián lakosság által elszenvedett demográfiai katasztrófához, s az eredeti település területeit a bennszülött népesség továbbra is kitöltötte. Ami talán súlyosabb és messzebbre ható – az európai alternatíva már említett csődjén kívül –, a néger társadalmak belső struktúrájára gyakorolt hatás.²²

A rabszolgakereskedelem hatókörében – s ez új és új övezetekre terjedt ki –, az államok, törzsek egymás közötti viszonyait ez határozta meg. Ha túlzás is azt állítani, hogy minden viszály a rabszolgakereskedelem következménye, az ellentétek ennek érdekei szerint keletkeztek, éledtek újjá és simultak el. A legsúlyosabb következmény azonban a személyes biztonság elvesztése volt a közösségek egyszerű embere számára. A rabszolja-

²⁰ Life of an African Slave. In: Readings in World History, vol. 9. 75–89. l.

²¹ R. THOMAS and R. BEAN: The Fischer of Men: The Profits of the Slave Trade. The Journal of Economic History, 1974. 882–914. l.

²² N. R. BENNETT: I. m.: 49. l.; W. Rodney: The Impact of the Atlantic Slave Trade on West-Africa. In: The Middle Age of African History, 34–40. l. Ezekben a számokban nincsenek benne a hollandok kelet-indiai birtokaira, illetve az arab kereskedők által a Közel-Keletre elhurcoltak, de ezek jelentősége az atlanti kereskedelemhez képest alárendelt.

vadászoktól való rettegés falvakat űzött el lakóhelyéről, életformákat változtatott meg. Az uralkodó rétegeket, akik maguk is haszonélvezői lehettek a rabszolgakereskedelemnek, szembeállította a köznéppel, a jogszolgáltató hatalmat saját alattvalóinak rabszolgává tételére használva fel. De átalakult a szelíd hazai rabszolgaság is, a rabszolgamunka alkalmazásának kemény mintái szerint. E változások széttörhették a néger államok belső struktúráját, összetartó erejét. A már említett kongói állam példája mellett másokat is említhetnénk, például a Joruba szövetséget. Egyes helyeken új elit alakult, felváltva a régit, amely nem tudott elég kíméletlen lenni, s megfelelni a rabszolgakereskedelem követelményeinek. Az olyan, a rabszolgakereskedelem hasznán felnövő államokban, mint például Dahomey, az új elit nem is teljesen helyi eredetű volt, hanem kevert etnikumú hivatásos rabszolgakereskedőkből toborzódott. Afrika számos népe veszítette így el a vele közösséget érző, kulturálisan is vele azonosuló vezető rétegét, s ez csökkentette alkalmazkodóképességét, késleltette saját kulturális értékeinek és intézményeinek a kifejlesztését.

E sok negatívummal szemben kevés pozitívum kerül a mérlegre. Közép-Afrika izolációjának kétes értékű megszüntetése, az európai javak által stimulált kereslet ösztönző hatása a tradicionális viszonyok felszámolására, néhány új növény – pl. a kukorica – közvetítése, túlságosan kevés a fizetett árért. Európa kihívása Afrikának negatív volt, s negatív volt a válaszáda is.

Nem lehet megkerülni azt a kérdést, amit gyakran fordítanak Európával szembe, hogy mit nyert Európa a rabszolgakereskedelmen? Azt a feltételezést, hogy a rabszolgakereskedelem profitja az eredeti felhalmozás jelentős forrása és az ipari forradalom finanszírozója lett volna, a vizsgálatok nem igazolják. A rabszolgakereskedelem részesedése mind az angol, mind a holland külkereskedelem értékében alig 1–2%. A profitráta is csak rövid távon volt magas, hosszú távon nem, sőt egyes holland kutatók azt is kétségbe vonják, vajon egyáltalán jövedelmező volt-e.²³ Egyes nagy vagyonok szülője lehetett tehát, tartós felhalmozás forrása nem.

A rabszolgakereskedelem azonban elválaszthatatlan az ültetvényes gazdálkodástól. A kettőt Nyugat-Európa kapcsolta össze, s e „háromszögletű gazdaság” két végpontján helyezkedett el az afrikai rabszolgavadász és közvetítő egyrészlől, a gyarmati ültetvényes másrészlől. Mivel a rabszolgaforrások természetadta módon, s gyakorlatilag korlátlanul bővíthetően álltak rendelkezésre – Afrikának ekkor 100 millió lakosa van, ebből kb. 60 millió néger – ami az évi néhány tízezer rabszolgához képest kimeríthetetlen –, a kompetitív rendszer törvényei szerint a haszon a határértékig szorul le. Ugyanez érvényesül a másik végponon: a növekvő s olcsó rabszolgakínálat addig növeli az ültetvényes gazdálkodást, míg az termékeinek kínálatával szintén a határig nyomja le a hasznot. A kiegyenlítődésnek a centrumban kell lecsapódnia a gyarmatárak olcsósága révén. A nyertes tehát az európai fogyasztó. Kérdés, mit lehet ebből felhalmozni. Thomas és Bean Angliára vonatkozó számításai szerint a kor két fő cikkénél, a dohánynál és cukornál elért

²³ R. THOMAS and R. BEAN: I. m. 894. 1.; P. C. EMMER: The History of the Dutch Slave Trade. The Journal of Economic History, 724–747. 1.

ármegtakarítás beruházásra fordítható hányada 1700 és 1800 között az egész új beruházás 2–3%-a volt csupán.²⁴

Azt jelentené ez, hogy a rabszolgakereskedés haszna – mint a fenti szerzők ironikusan állítják – csupán annyi, hogy az európai fogyasztónak „lehetősége volt valamivel olcsóbb áron fogszuvasodást és tüdőrákot szerezni”²⁵? A válasz nyilván nem ilyen egyszerű, a rabszolgamunka igazi értelme a világgazdaság számára a gyarmatárak termelésének munkaerő-biztosításában volt inkább, mint közvetlen vagy közvetett profitjában.²⁶

Az eddigiektől eltérő típust képviselt India és Európa érintkezése. Két, a kor mércéjével mérve fejlett civilizáció találkozása volt ez, s a katonai erőszak az érintkezés két és fél évszázadában, lényegében az 1757-i plasseyi ütközetig alárendelt szerepet játszott. A kapcsolat fő területe a kereskedelem volt, amely rohamosan nőtt, különösen a XVII. század második felétől, 1650 és 1750 között hozzávetőlegesen háromszorosára!²⁷

E kereskedelemben India mérlege magasan aktív. Áruiért kevés terméket igényel Európától, helyette nemesfém áramlik az országba. A Brit Kelet-India Társaság exportjának 70–90%-a például még a XVIII. század első felében is nemesfém volt. Careri angol utazó, aki 1695-ben járt Indiában, nem minden alap nélkül vélhette úgy, hogy „minden arany és ezüst, ami a világon forgalomban van, végül a Mogul Birodalomban pihen meg.”²⁸

A nemesfém ellenértékét India egy exportra termelő kézműipar kifejlesztésével teremtette elő. Ezt részben az ázsiai kereskedelemben értékesítette, s a cserébe kapott értéket, főleg fűszert, reexportálta Európába. Mikor pedig az 1670-es évektől Európában elterjed a pamutárak divatja, az indiai textilipar rohamos növekedésnek indul, s Európát elárasztotta gyapotkelmékkel.²⁹

Úgy tűnhet tehát, hogy a két civilizáció találkozása ösztönzően hatott Indiára, Európa pedig a passzív felet játszotta, mindaddig, amíg, mint Van Leur fogalmazta: „a kapitalizmus mágikus mérge el nem bővölte Európát, hogy gőzt, gépeket és huzagolt ágyúkat gyártson”, azaz míg a katonai erővel végrehajtott gyarmatosítás és az ipari forradalom alárendelt helyzetbe nem hozta Indiát.³⁰

²⁴R. THOMAS and R. BEAN: I. m. 912–913. l. Az értékelésnél azt is figyelembe kell venni, hogy a külkereskedelemben a gyarmatok forgalma még alárendelt az európai kontinensen belüli forgalomhoz képest. Anglia egész külkereskedelmi forgalmának 1701-ben például még közel háromnegyed része Európával bonyolódott le. Vö.: R. DAVIS: *English Overseas Trade 1500–1700*. London, 1973. 56. l. V. tábla.

²⁵R. THOMAS and R. BEAN: I. m. 914. l.

²⁶A számításokkal szemben több észrevételt tehetünk. Így tekintetbe kell venni az áruk reexportjának hasznát – Anglia a XVIII. sz.-ban importja több mint a felét reexportálja –, a gyarmatok jelentőségének növekedését a XVIII. sz.-tól kezdve stb.

²⁷K. N. CHAUDHURI: *Some Reflexions on the World Trade of the XVIIth and XVIIIth Century*. *The Journal of European Economic History*. 229. l.

²⁸Idézi K. N. CHAUDHURI: *The Economic and Monetary Problem of European Trade with Asia during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. *The Journal of European Economic History* 1975. 324. l.

²⁹F. BRAUDEL: I. m. 337–339. l.; K. Antonov-C. Bongard–Levin–G. KOTOVSKY: *A History of India*. Moscow, 1979, I. 237–238. l.

³⁰I. C. van LEUR: *Indonesian Trade and Society*. London, 1975. 284–285. l.

Az újabb kutatások nem erősítik meg ezt. Ha megnézzük a másik oldalon Angliát, India fő kereskedelmi partnerét, azt találjuk, hogy a nemesfém-kiáramlás ellenére gazdagodik: a XVIII. században megháromszorozza nemzeti vagyonát, s a XVIII. században közel ötszörösére nő a nemzeti jövedelme.

Az ellentmondást már a kortársak is érezték, amint ez a bouillonisták és antibouillonisták, a nemesfém kivételét ellenzők a velük szemben a kereskedelem hasznára joggal hivatkozók vitájában is tükröződött. A magyarázatot nyilván nem lehet csak az indiai-európai kereskedelem viszonylatában megtalálni, hisz az Indiába torkolló ezüstoffolyam forrása a latin-amerikai bányában volt. Ezt az ezüstöt Anglia kereskedelmi úton szerezte meg, részben a saját termékeiért, részben importjának – köztük indiai textíliáknak – reexportja révén. Ebben az időben Anglia importjának kb. felét reexportálta. A kereskedelem tehát Angliát is gazdagította.³¹

Anglia haszna részben abból származott, hogy az ezüst aranyban mért értéke Indiában sokáig magasabb volt, mint Európában, és ez az árszámítás 40%-ot is elérhette. Főleg azonban az Indiában vásárolt és reexportált termékek árkülönbözetéből, ami az eredeti ár többszöröse is lehetett.

India kedvező kereskedelmi mérlegének alapja ugyanis munkásainak alacsony bére volt. Egy bengáli takács keresete például egyhatoda volt angol vagy francia társának, ami azt jelentette, hogy az európainál gyakorlottabb, finomabb munkára képes indiai kézműves munkaereje rosszul értékesült a világpiacon. India gazdagságát népeinek szegénységével fizette meg, s az olcsó és szakképzett munkaerő bősége nem ösztönzött technikai újításokra sem.³²

Ráadásul ez a gazdagság sem tőkefelhalmozásként jelentkezett. Az Indiába kerülő nemesfém az ország számára inkább áru volt, mint pénz, nagy része kincské merevedett vagy a fejedelmi udvarok fényűzése emésztette fel. A két civilizáció eltérő struktúrájában tehát már benne rejtek a győzelem és bukás esélyei.

Ezt először az indiai kereskedőreteg érezte meg, már a XVIII. század folyamán. Ez az évszázad Ázsiában – Holden Furber kifejezésével élve – egy kommersziális forradalom évszázada.³³ Az áruösszetételben a tea és a kávé előtérbe került a fűszerek mellett, Kína megnyitotta kapuit az európaiak előtt, a Perzsa Birodalom szétesett, s ez a szárazföldi kapcsolatokat Európa és Ázsia között meggyengítette. A kelet-nyugati kereskedelem tengelye délebbre tolódott, s mindez az indiai kereskedőt, az ázsiai kereskedelem addig legképzettebb alakját háttérbe szorította. Fokozta ezt az európai kereskedők által kialakított új vállalkozási formák, a társaságok és azok alkalmazottainak versenye, amely a szubkontinensen is alárendelt helyzetbe hozta az indiaiakat.³⁴

Az európai kihívásra India tehát végső soron nem tudott pozitív választ adni. Ez a kihívás nem volt erős, az egyetlen terméket, amit Európa kínálni tudott, az ezüstöt, hagyományos keretek között maradvá is meg tudta szerezni. Innen az a közömbösség,

³¹ Vö. R. DAVIS: *The Rise of the Atlantic Economies*. 257.

³² K. N. CHAUDHURI: *Some Reflexions* . . . 227. l.

³³ H. FURBER: *Rival Empires of Trade in Orient 1600–1800*. Minneapolis, 1976. 264. l.

³⁴ N. STEENSGARD: *Asian Trade 15th–18th Centuries: Continuity and Discontinuities*. XV.e. Congress International des Sciences Historiques. Rapports II. 999. l.

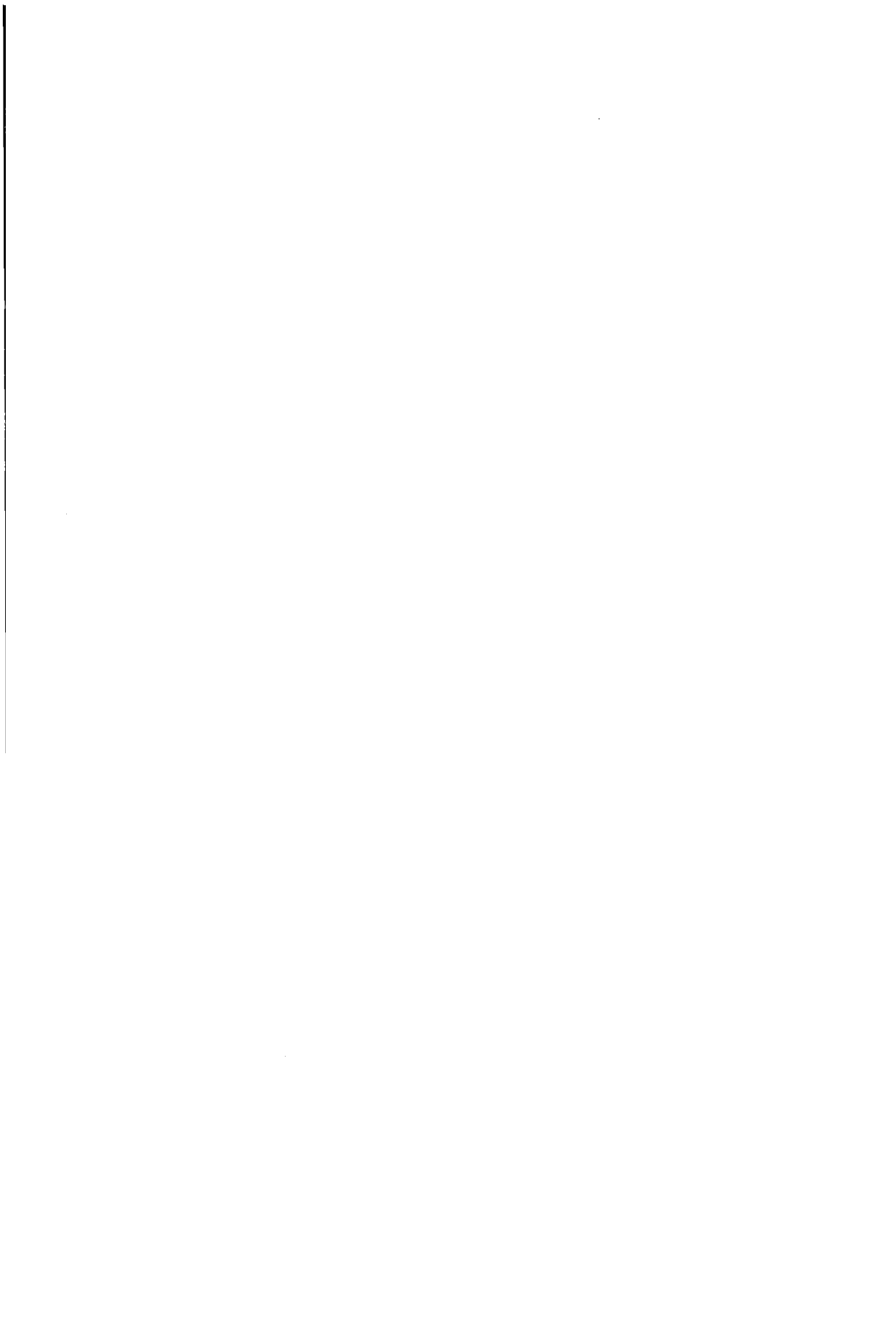
amellyel Xavér Ferenc vádolta őket, azt állítván, hogy – szemben a minden iránt fogékony japánokkal – semmi sem érdekli őket, ami szokásaiktól eltér.³⁵ A kihívásra adott válasz nem járt a tradicionális struktúra átalakításával, s ez előrevetette a későbbi gyarmati sors árnyát.

Némi merészség kell ahhoz, hogy e vázlatos áttekintésből tanulságokat próbáljunk levonni. Kettővel mégis megpróbálkoznánk. Mindkettő elég triviális. Az egyik röviden úgy fogalmazható, hogy az egyenlőtlen fejlődés történeti tény. Amikor tehát az elmaradottság kétféle értelmezését, a fáziskésést és az alulfejlettséget szembeállítjuk egymással, alternatívánk nem teljesen valóságos. Történetileg mindkettő létezik, még ha a fáziskésés tartalmát körültekintőbben kell is megfogalmaznunk.

A másik tanulságunk az, amit Ranke úgy fejezett ki, hogy „minden kor egyformán közel van Istenhez.”³⁶ Azaz a történelemben a ma kérdésére választ kereső kutató nemcsak a jelen mozgásainak eredetét keresve tekinthet haszonnal a múltba, hanem minden korszaknak önmagában is megvan a maga tanulsága a kultúrák, civilizációk struktúrája, funkciói és mozgástörvényei szempontjából.

³⁵ Xaviers Letters from India and Japan. In: Readings in World History. Vol. 9. 12. és 18–19. l.

³⁶ Idézi A. GUREVICS: A középkori ember vilásképe. Bp., 1974. 6. l.

A KOLONIALIZMUS KETTŐS KÜLDETÉSE

SALGÓ LÁSZLÓ

A történészek annak egyértelműségéről, hogy mit jelent a kolonializmus az anyaország gazdasági, társadalmi fejlődése szempontjából, viszonylag keveset, legfeljebb a fokozatot, a kivételt képező Ibériai-félszigetet illetően vitatkoznak.

Az viszont, hogy milyen örökséget hagyott Ázsia, Afrika, Latin-Amerika országai-ban a gyarmati múlt – nemritkán vitatott kérdés; az iménti fejlődéssel szembeállított visszafejlődés, s különösen a *kategorikus* visszafejlődés koncepciója nagyon is vitatható. Ez éppen olyan – csak ellenkező előjelű – szimplifikálás, mint a Rudyard Kipling-i „civilizációs küldetés” különféle változatainak elfogadása.

A gyarmati múlt örökségének, a kolonializmus küldetésének zsrnalisztikai leegyszerűsítéstől mentes tudományos elemzése – a történelmi kutatás kötelezettségének teljesítésén túl – nagy elméleti és politikai gyakorlati jelentősége miatt is mind nyilvánvalóbban szükséges.

Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy

1. a klasszikus kolonializmus alól felszabadult ázsiai és afrikai országok önállóságuk történelmi pillanatában milyen gazdasági és társadalmi alapról indulnak el; milyen érveket szolgáltatnak az Észak–Dél vita résztvevőinek;

2. ennek alapján a dekolonizációt követően objektíve és szubjektíve milyen gazdasági és társadalmi út választása lehetséges, illetve célszerű;

3. mennyire indokolt a harmadik világ sematikus egységes ábrázolása és globális kezelése helyett a sokrétű, így történelmi elemzésen alapuló helyes differenciálás.

Kipling „*Kelet, az Kelet – Nyugat, az Nyugat*” ismeretes aforizmája, regényírói szemlélete sajnos nemcsak angol, francia polgári tudósok, politikusok koncepcióiban kapott tudományos interpretálást. Talán felesleges, de indokolt emlékeztetni, hogy ez a „*mindent átfogó, egységes Kelet*” több változatában is felismerhető a nemzetközi munkásmozgalom két világháború közötti és azt követő vitáiban, és nem kevés, főleg ázsiai kommunista párt gyakorlatában is.

Jóllehet azóta az élet szolgáltatott jó néhány érvet a történelem tiszteletére – a kolonializmus valódi öröksége körüli tudományos és politikai szempontból nagyon is érdekes vita heve nem lanyhul. Sőt, Henry Brunschwig professzor „Mytes et réalités¹ de l’impérialisme colonial français” című munkája óta szinte állandósul.

Mi lehet a helyes válasz alapja mind a Nyugat abszolutizált „civilizációs missziójáról”, mind az egyértelmű, „pauperizálódásról” szóló vulgármaterialista nézetek cáfolatának, saját nagyon is gyakorlati jelentőségű, fontos koncepciónk megalapozásának?

¹ Henri BRUNSCHWIG: Mythes et réalités, de l’impérialisme colonial français. Párizs, 1960.

Véleményem szerint lényegében Marxnak az indiai brit uralom, az angol gyarmatosítás indiai következményeiről megfogalmazott tételét lehet továbbra is kiindulópontnak tekinteni. Mindenekelőtt éppen azért, mert Marx – a szimplifikálást elvetve – a „világ ipari műhelyévé” vált Anglia fejlődését szolgáló gyarmatosítást nem állítja szembe India egyértelmű *visszafejlődésével*.

Ellenkezőleg.

Marx nyomatékosan *kettős* küldetésről, *kettős* misszióról beszélt. Legyen szabad idézni a 30-as évek után meglehetősen elfelejtett marxi tételt: „Angliának *kettős* küldetés kell teljesítenie Indiában: az egyik romboló, a másik alkotó – a régi ázsiai társadalom megsemmisítése és a nyugati társadalom anyagi alapjainak lefektetése Ázsiában.”²

Az idézet után azonnal két megjegyzés kívánkozik: 1) ezen sorokat Marx 1853-ban írta a New York Daily Tribune számára; 2) a megállapítás pedig az akkor lényegében versenytárs nélküli *Angliára* és kivételes jelentőségű gyarmatára, *Indiára* vonatkozott.

Ebből következően a kolonializmus küldetésének e *kettős* következménye, jól lehet általánosságban mindenütt érvényes, mégsem azonos módon, azonos mértékben. Indiához képest különböző fokozatok léteznek, viszonylag nagy különbségek még az angol gyarmatbirodalom egészén belül is. Még inkább érvényesülnek egyedi sajátosságok a napóleoni háborúk után másodszer is Anglia nyomába szegődő és a null-ponttól startoló Franciaország és később megszerzett gyarmatai esetében. S érthetően még differenciáltabb képet nyújt e *kettős* tendencia a belga, a holland, a portugál kolonializmus kerekei között.

I.

A gyarmati uralom első, azaz *romboló* hatásáról különösen heves vita folyik a történeti irodalomban. A vita lényege abban a kérdésben foglalható össze, hogy a kolonializmus az alávetett területeken – alapvetően természetesen a mezőgazdaságban – vajon felbomlasztotta-e a tradicionális gazdasági–társadalmi viszonyokat, vagy csak felszíni változásokat hozott létre? Ismét mások szerint kifejezetten konzerválta a prekoloniális múltat. Ez utóbbi vélemények az *elmúlt években* felerősödtek. Ennek oka minden bizonnyal abban található, hogy a volt gyarmatok többségének mezőgazdasága éppen az a szektor, ahol a fejlett országokhoz képest mind szélesebbre nyílik a termelési olló, a három kontinens országaiban pedig mind súlyosabb az élelmezési gond; mind nagyobb az éhezők száma.

A kolonializmus – lett legyen angol vagy francia, belga vagy portugál – mindenütt megkezdte a hagyományos, prekoloniális társadalomnak, a faluközösségeknek, a törzsi rendszereknek rombolását. Ez aligha vitatható. Az is kétségtelen (amit Marx mond Indiáról), hogy ezek nem annyira a (brit) adószedő és az (angol) katona durva beavatkozása, mint inkább az (angol) tőke, az (angol) kereskedelem behatolása következtében bomlottak vagy bomlanak fel.

²MARX–ENGELS: Az indiai brit uralom eljövendő eredményei. Válogatott Művek I. Bp., 1949.

Az sem vitás, hogy Anglia ezzel a „történelem öntudatlan eszközéül szolgált”. A kérdésre azonban: hol tart a folyamat? – mind a mai napig csak differenciált válasz adható. Függs ez az illető terület fejlettségétől, illetve elmaradottságától a gyarmatosítás pillanatában, a földrajzi, a geológiai adottságoktól, a monopóliumok érdekelttségétől – és amire visszatérek –, a hódító hatalom kolonialista politikájának jellegétől.

Indiában a faluközösség felbomlását követően kialakuló földmagántulajdon, a különböző birtokrendszer (latifundiumok, nagygazdaságok), az adózás által követelt monetizáció, a pénz fokozódó szerepe, tehát a prekonoliális viszonyok rombolását követelő új elemek megjelenése nem jelentéktelen eredménnyel járt. Charles Bettelheim összesítése szerint a gyarmati időszakban végbement változások a mezőgazdaságban azt eredményezték, hogy India függetlenségének kikiáltása idején (1947-ben) „az indiai falvakba behatolt a kátpitalizmus”, a mezőgazdasági termékeknek – egyes államokban – már 40–45%-a került a piacra.³

India példája, a „hagyományos társadalomra mért halálos csapás” azonban a brit gyarmatbirodalom egészében is kivétel.

Franciaország 1870 után létrehozott „második gyarmatbirodalmában” az agónia sokkal hosszadalmasabb.

A francia kolonializmus sajátossága miatt a hagyományos társadalom alapjainak, a faluközösségeknek, a törzsi viszonyoknak a rombolása Észak-Afrika, a Maghreb és Indokína országaiban az 1954-es, illetve 1962-es távozásig sem fejeződött be teljesen.

Ami pedig francia Nyugat-Afrikát, tehát a Szaharától délre fekvő gyarmatokat illeti, a sajátos kolonializmus az első világháborúig a legtöbb gyarmaton óhatatlanul a törzsi viszonyok némileg korszerűsített konzerválását eredményezte.

Az 1853-as marxi tétel tehát – miszerint a kolonializmus a történelem öntudatlan eszközéül szolgált a tradicionális társadalomra mért halálos csapással – francia Nyugat-Afrika esetében csak általánosságban mondható érvényesnek.

Itt a tradicionális falusi társadalom, a törzsi viszonyok többé-kevésbé erős konzerválása abból a lényeges különbségből fakad, amely a brit, illetve a francia gyarmatpolitika között fennállott.

1. Az első okot említettem: Franciaország 1830, valójában 1870 után lényegében a null-ponttól restaurálta második gyarmatbirodalmát, és fáziskülönbséggel szegődött az addig rivális nélküli Anglia nyomába.

2. A megkésett francia kolonializmus 1870 után – az angol *gyarmati* imperializmussal ellentétben – közismerten *uzsorás* imperializmus. A két ország tőke kivitelének aránya, külkereskedelmének iránya jól érzékelteti a különbséget. Anglia 1914-ig évi átlagban összes tőke kivitelének, illetve külkereskedelmének 55–67%-át saját gyarmataira, illetve domíniumaiba irányította. Franciaország esetében viszont ez az arány kevesebb, mint 9–10%. Hozzáteve: ennek is a fele egyetlen területnek, a telepes-gyarmatnak számító Algériának jutott.

³ A francia professzor – mint Nehru kormányának meghívott szakértője – a hivatalos adatokat összegezi.

3. A harmadik ok – ami a francia gyarmatokon a törzsi viszonyok részleges konzerválását eredményezte – ebből következik.

Nemcsak ipari nyersanyag, energiahordozó, de Szenegál földimogyorója (arachide) kivételével számottevő mezőgazdasági termék a második világháborúig, sőt 1950-ig sem érkezik Franciaországba. Helyette a gyakran vadon termő növények, illetve állati termékek, az ún. „produits de cueillettes” jelentik az importcikkeket.⁴ A pálmamag, a kaucsuk, a fűszer stb. összeszedése, begyűjtése, emberi háton történő szállítása pedig – vasutak, korszerű kikötők építése, tőke kivétel helyett – a törzsi viszonyok konzerválásához járult hozzá. Az archaikus struktúrára épülő gazdasági, társadalmi, közigazgatási kolonialista formáció fenntartásával tehát Franciaország különösen a trópusi Afrikában alig, vagy csak részlegesen hajtotta végre romboló szerepét. Saját szempontjából is megkésett követelés volt a Kereskedelmi Kamara elnökének 1938-as követelése: gyapotot, jutát és más termékeket ne Indiából, hanem saját afrikai ültetvényeiről szerezze be a francia ipar . . .

Ezen örökségnek a következménye természetesen még súlyosabb a dekolonizáció után függetlenné vált francia gyarmatok szempontjából – a volt portugál Angolához, Mozambikhoz hasonlóan.

Először is a mezőgazdaság teljes elmaradottsága, a Szahel-övezet krónikus éhínsége közismert. Itt csak utalok erre, jöllehet az agrárkérdés egész komplexuma maga is külön vitaülést igényelne.

A mezőgazdaság örökségének további példátlanul súlyos következménye az *urbanizáció* féktelen felgyorsulása. Tény, hogy a világ, s különösen a harmadik világ nem mai keletű, általános jelenségével állunk szemben. Az ENSZ statisztikái szerint Latin-Amerikában a lakosság 60%-a él már a városokban. Ezeknek 2/3-a pedig bádogviskókban, favellákban. (Peru fővárosában, Limában a lakosság fele a földekről menekült illegális letelepedő.)

A volt francia Nyugat-Afrika városaiban – Angolához, Mozambikhoz hasonlóan – talán még súlyosabb a helyzet. A viszonylag legfejlettebb Elefántcsontpart és Szenegál fővárosának, Abidjannak és Dakarnak a lakossága már 1945–1960 között megkétszereződött, 1960-tól pedig 1980-ig közel 200%-kal nőtt ismét. Mauritánia fővárosa, Nouakchott lakossága az 1965. évi 6000-ról – az ENSZ statisztikák szerint – napjainkra 250 000-re nőtt. Ez nem kivétel, sőt nem is a legjeszűbb példa . . .

Ami a legelgondolkoztatóbb számoknál is szörnyűbb: ez a valóság, a helyszín képe, Nouakchott, Bombay, Kalkutta, Kairó, Rio de Janeiro „hidonville”-jeinek, bádogvárosainak, a termelőkből lett fogyasztók, a proletár helyetti „trópusi clochard” tömegek, illetve a még gazdagabb gazdagok és még szegényebb szegények kontrasztja. Mert mindez luxusnegyedek, legmodernebb szállodasorok, néha hatsávós autópályák és persze gyakran korszerű gyárak, üzemek mentén van együtt.

A napjainkra különösen felgyorsuló pauperizálódás – J. Suret-Canal szavaival – „a vidék, a földek kiürülésének folyamata”, tehát nem mond ellent a klasszikus kolonializmus utolsó, különösen a második világháború utáni fázisa alkotó küldetésének.

Ellenkezőleg.

⁴ Jean SURET-CANAL: Les origines et les traits particuliers de l'impérialisme français au debut du XIX. siècle. Les Cahiers du CERM N° 85 Párizs, 1970.

II.

A kolonializmus kettős missziójának második, tehát *alkotó* eleme, a nyugati társadalom alapjainak a lerakása, az infrastruktúra különösen a vasút építésében érvényesül elsődlegesen. Természetesen ez – még a mezőgazdaságnál is – jóval differenciáltabban.

Anglia és Franciaország említett gyarmatpolitikájának következtében az előbbi elsődlegesen Indiában, részben Egyiptomban, európai ütemű vasútépítéssel kezdődött.

Indiában 1846–1853 között épített első vasútvonalak hossza sokszorososa a mi budapest–váci első vonalunknak. Az 50-es évek végén az indiai szubkontinentst már 1600 mérföld, a századfordulóra 25 000 mérföld, az első világháború idején pedig 35 000, hamarosan pedig 43 000 mérföldnyi vasút hálózta be (India vasúthálózata ma negyedik a világon, az Egyesült Államokat, a Szovjetuniót, Kanadát követően). 1854-től hasonló ütemben létesül a távíró, a posta, az infrastruktúra egésze.⁵

Nem vitás, mindez kifejezetten a gyarmati uralmat és kizsákmányolást szolgálta, a stratégiai, katonai érdekek mellett. Ugyanakkor ezen létesítmények a gyarmati-kapitalista belső átalakuláshoz is hozzájárultak, segítségükkel az egységes nemzeti piac is kezdett kialakulni, az olcsó gyáripari termékek is behatoltak a falvak egy részébe, megvalósult a szubkontinens egységes irányítása.

A vasút, általában az infrastruktúra kiépítésével párhuzamosan, Indiában, Egyiptomban stb. – a polgári szakirodalom kifejezésével – a „westernizálás” sodrában megjelenik és fokozatosan fejlődik a nemzeti tőkével létesülő gyáripar is. Egészen addig, hogy a két világháború között már nemcsak indiai, egyiptomi nagyburzsoáziáról, de hazai monopol-tőkés csoportokról is lehet beszélni. Közismertek a Birla, a Tata, illetve az El misr konsernek, hogy csak a legnagyobbakat említsük.

A gyáripar – az egész gazdaság szerkezetében betöltött helyét és társadalmi hatását tekintve – a gyarmati uralom utolsó fél évszázada alatt – olyan lényegi tényezővé vált, amely nélkül az indiai, az egyiptomi társadalomtörténet mozgatorugói érthetetlenek. A modern kapitalista szektor közvetlenül ugyan a lakosság igen csekély hányadát foglalkoztatta, de valamilyen módon az indiai szubkontinens, részben Egyiptom egészének gazdasági és társadalmi folyamataira is észrevehető és több lényegi vonatkozásban meghatározó befolyást gyakorolt.

Az ipar fejlődésével összefüggő társadalmi kategóriák, a polgárság és a munkásság lett – relative kis számaránya ellenére is – az a két osztály, amelynek érdekei, törekvései, szervezetei, ideológiai uralták már a XX. századot. És hosszú távon velük kapcsolatos mindenfajta számottevő társadalmi-politikai mozgás.

Semmiképpen sem lehet tehát egyetérteni azzal a nézettel, hogy a gazdaság és a társadalom modern szektora, mint a kolonializmus terméke, egyszerűen idegen, elszigetelt test marad még Indiában is, amelytől függetlenül folytatta a szubkontinens a maga tulajdonképpeni tradicionális, prekoloniális életét.

Ha ezek után összehasonlítjuk az angol vasútépítést és a mégoly torz ipari tevékenységet Franciaországgal – különösen szembevetve a két kolonializmus következményei

⁵ Dzs. NEHRU: Glimpses of world History. Bombay, 1958.

közötti eltérés, különbség. A francia gyarmatokon a tradicionális társadalom bomlasztása megkésett, a modern társadalom alapjainak lerakása pedig számos területen úgyszólván elmaradt.

A francia fináncsóke a XIX. sz. végétől – Németország kivételével – egész Európában, főleg a cári Oroszországban szinte minden vasútépítésben érdekelt. Összes tőke-kivitelének egynegyede egyedül Oroszországnak jutott. Ugyanakkor saját gyarmatain, Indokínától Afrikán át az Antillákig 1900 előtt mindössze 600 km vasútvonalat épített. Az első világháború kitörésekor ez együttesen sem éri el a 6000 km-t (5600 km). Érdemes ezt összevetni India említett adataival. A kép teljességéhez tartozik, hogy a francia tőke Algériában is lényegében keskeny nyomtávú ipari vasutakat épített. Indokína egyetlen, Haiphong–Hanoi–Saigon vonala pedig ekkor – és sajnos részben ma is – némi túlzással alig nagyobb kapacitású, mint a csillebérci úttörővasút. Jellemző, hogy francia tőkével a trópusi Afrikában egyetlen komoly vasútvonal épült, és pedig: Belga-Kongóban.

Az infrastruktúra egésze, különösen a vasút fejletlensége, inkább hiánya, teljes mértékben tükrözte Párizs gyarmatain az ipar – mind a francia, mind a nemzeti ipar – szintjét. Következésképpen az új osztályok, a nemzeti burzsoázia és a gyarmati proletariátus fejlettségét is. A francia modellhez hasonlóak a kettős következmények a legtovább kitartó gyarmati hatalom, Portugália kolonializmusa nyomán.

Összegezve: a különböző, sajátos fejlődés, különösen pedig a XIX. sz. végétől előre nem látható fejlődés alapján a kolonializmus kettős küldetése nyomán tehát mindenütt, Indiában és Guineában, Indonéziában és Angolában erősen eltérő szinteken, de létrejöttek azon objektív és szubjektív feltételek, amelyek következtében ismételtlen igazolódnak Engels szavai: az emberek akarják cselekedeteik célját, de nem akarják cselekedeteik eredményeit. Lord Dalhousi, az indiai első vasútvonal megépítése után még úgy vélte, hogy „amíg a nap az égen ragyog, brit lobogó leng India felett”.

A függetlenségi harcban általában azon gyarmatok és politikai szervezeteik jártak az élen, amelyek a kolonializmus kettős küldetése következtében a legkedvezőbb örökséggel startolhattak.

Ez az örökség azonban természetesen nem korlátozható a gazdaságra.

A politikai fejlődésnek sajátos, mondhatni éppen ezt cáfoló, ennek ellentmondó az eredménye. India, Egyiptom az egyik, Indokína országai, Kuba, Algéria, Angola, Mozambik a másfajta politikai fejlődés példáját szolgáltatja. Mind a függetlenségi harcban, mind az új hatalom jellegében.

Fontos ezen fejlődésbeli különbségek *múltbéli* okainak a vizsgálata. S nem kevésbé fontos a jövő szempontjából a „hogyan tovább?” megválaszolása, az eltérő örökség, a változatos feltételek összetett elemzése. Más szóval: milyen utat választanak, mely út, meddig s hogyan járható kapitalista, illetve szocialista orientációval.

A NEM EURÓPAI NEMZETI FEJLŐDÉS SAJÁTOSSÁGAI

ÁGH ATTILA

A nemzeti kérdés érdemben először a XIX. század végén vetődött fel a marxizmusban az európai periféria vonatkozásában, majd, még az I. világháború előtt, kiszélesedett a problematika Ázsia ébredésével, s végül a II. világháború után a világgazdaság egész periferiája kapcsán fogalmazódott meg. A nemzeti kérdés marxista elméletének alapvetését a lenini imperializmuselmélet adta meg, amely megpróbálta szerves egységbe összefogni az antiimperialista nemzeti felszabadító mozgalmakat és a proletárforradalmakat mint természetes szövetségeket. A markáns lenini kérdésfeltevés és alapvetés, valamint a történelmi és térbeli horizontkitágulás ellenére azonban azt kell kiindulásul megállapítanunk, hogy a *marxizmusban a nemzeti kérdés mindmáig lényegében megoldatlan*, mivel még mindig nem került sor érdemben az Európa-centrikus paradigma felszámolására, és a nemzeti fejlődésnek a legfejlettebb és legkorábbi európai nemzetek modellje alapján való vizsgálata leküzdésére.

A marxizmusnak még nincs válasza a nem európai nemzeti fejlődés sajátosságaira. Még mindig kísért a nem európai nemzeti fejlődés megkésett-ként, elmaradottként, a normális-tól – azaz az európaiktól – való eltérőként való felfogása, azaz érvényesül az „európai paradigma” hatása, amelyre csak egy marxista fáziselmélet építhető fel, amely a centrumtól való térbeli és időbeli távolság mértékében rendezi el lineárisan a periféria nemzeté válásának típusait. Ha ugyanis „normális esetnek” Nyugat-Európát tekintjük a nemzeti fejlődésben, akkor egy olyan rosszul feltett kérdés foglyai leszünk, amelyből nincs kiút, mivel számításon kívül hagyjuk azt az alapvető ténytet, hogy a nem európai nemzetek nem ismételték és nem is ismételhették az európai fejlődést, már csak egyszerűen azért sem, mert egyrészt egészen más körülmények között játszódtak le a nemzeté válás folyamatai, másrészt pedig a már kialakult európai nemzetek igen aktívan, közvetlen és közvetett eszközökkel egyaránt, akadályozták őket ebben. Számos marxista szerző hangsúlyozza, hogy valójában a nyugat-európai fejlődés a kivételes, s hogy ezért a „megkésetttség még nem töltött be elég erjesztő hatást korunk marxizmusában ahhoz, hogy kidolgozásra kerüljön az ellentétes paradigma.¹ Ezért, jobb híján, egészében vagy mozzanataiban a

¹ Roxborough azt írja *Theories of Underdevelopment* c. könyvében (Macmillan, London, 1979, 131.), hogy „Amikor a szociológia elkezdett az alulfejlett világgal foglalkozni, a kutatók többsége implicite feltételezte, hogy az új nemzetek a nyugat-európai nemzetek útját fogják követni, s a kapitalizmusnak a feudalizmusból való keletkezése nyugat-európai paradigmáját kisebb módosításokkal átvitték Afrika, Ázsia és Latin-Amerika tanulmányozására.” Kelet-Európa vonatkozásában nagyon markánsan jelzi Gunst Péter (*Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése, Valóság, 1973/3., 16. l.*), hogy „minden európai nép történetírása kényszerűnek érezte annak bizonyítását, hogy a fejlődés náluk is a nyugat-európaival azonos úton halad.”

marxista szerzők is visszatérnek az európai paradigmához a nem európai fejlődést vizsgálva, de ugyanakkor látják is annak korlátait, s ebben az ellentmondásban hánykolódnak évtizedek óta.

Az alábbiakban megpróbálunk feltevésszerűen a nem európai paradigmára felépítve egy nemzeti fejlődésmodellt felvázolni, genetikus és logikai oldalról egyaránt. *A világrendszer-szemléletre alapozva abból a paradigmából indulunk ki tehát, hogy a nemzetté válás folyamatai és a nemzet lényege nem a világkapitalizmus centrumából, hanem perifériájából kiindulva érthető meg és rendszerezhető elméletileg.* Feltevésszerűen szerint ez a megközelítés hozzásegít bennünket nemcsak a periférikus nemzetté válás, hanem az egész világrendszer fejlődése jobb megértéséhez, beleértve a centrum nemzetek fejlődését is (amelynek nemzeti-kisebbségi mozgalmi az utóbbi évtizedekben a teoretikusokat és politikusokat egyaránt meglepetésként érték), valamint ugyancsak beleértve a kelet-európai félperiféria, azaz hazánk fejlődését is.

I. Az európai vagy szerves fejlődési modell

„Az összes angol disznóságok forrása ír földön keresendő.” (Engels)²

Marx a kapitalizmust kettős meghatározottságában, nemzeti és világkapitalizmusként írta le. A kapitalizmus szükségképpen csak ezen a két szinten és szervezési formában egyszerre létezhet, a helyi-nemzeti kapitalista termelési mód és a világkapitalizmus kölcsönhatásaként, ami azt is jelenti, hogy *a világkapitalizmus mint rendszer a centrum kapitalista termelési módja és a periféria a kapitalizmusnak alávetett, de nem klasszikusan kapitalista termelési módjai (nevezhetjük perifériális vagy gyarmati kapitalizmusnak) együtteséből áll.* A kapitalizmusnak ez a „kétarcú”, kétszintű létezése, két alapvető szervezeti formájának különbsége a nemzeti kérdés vizsgálatának elvi kiindulópontja. Már bevezetőben tisztáznunk kell ugyanis, hogy *a nemzet nem egyéb, mint a kapitalizmus sajátos helyi szervezeti formája, a világkapitalizmus alapvető egysége,* amely más nemzeti kapitalizmusokhoz és az egész heterogén kapitalista világrendszerhez való viszonyában létezik.³

² Engels tézisének Lenin megfogalmazásában idéztük (LÖM 25. 299. l. vö. MEM 32 370. l.), Lenin ugyanis azt bizonyítja, hogy az angol fejlődés az ír gyarmatosítás („alulfejlődés”) felől érthető csak meg. Másutt, két tanulmányunkban (sajtó alatt a Világosságban) nagy vonásokban felvázoltuk a nemzeti kérdés történetét a marxizmusban.

³ A szakirodalom vitás kérdéseit itt csak röviden érinthetjük, ezért csak megemlítjük, hogy több szerző utal a világkapitalizmus-nemzeti kapitalizmus marxi fogalompárjára, ill. annak tükröződésére a Tőke hatkötetes tervében (vö. S. AMIN: Class and Nation, Historically and in the Current Crisis, Heinemann, London, 22–24. l.). Vö. például: „Az erős államok létezése és a nacionalizmus fontossága elhomályosítja a kapitalista világrendszer koncepcióját. Valójában azonban a kapitalista országok nacionalizmusa csak alter egoja a világrendszer internacionalizmusának. A sikeres kapitalista osztályoknak szüksége van a nemzeti államhatalomra nemcsak a belső piac kifejlesztéséhez . . ., hanem a külkereskedelem és beruházások biztosításához is a rivális nemzeti államok világában.” (H. MAGDOFF: Imperialism: From the Colonial Age to the Present, N. Y. 1978, 120. l. Monthly Review Press).

Ebből a kiindulópontból – tézisszerűen fogalmazva – a nyugat-európai fejlődés mint a nemzetté válás sajátos, korai, kivételes típusának alábbi jegyei adódnak:

1. Nyugat-Európában a nemzeti fejlődésnek a kapitalista fejlődés kezdetekor, a XVI. században már több évszázados előzményei voltak, és ezen országokban a világg kapitalizmus kialakulása és a nemzeti kapitalizmus fejlődése egymást felerősítő, párhuzamos folyamatokként mentek végbe;

2. Az egész nyugat-európai nemzeti fejlődés a belső piac dinamikájára épült, annak megszerveződése, egységes rendszerre való integrálódása azonban feltételezte a külső piac, a világgpiac kivételes nyitottságát az ún. „hibás kör” áttörésében, vagyis a nemzetté válásnak alapvető feltétele volt a hegemon helyzet a kialakulóban levő világg gazdaságban;

3. A nyugat-európai nemzeti fejlődés modelljét ezért úgy írhatjuk le, mint egy alulról felfelé való építkezést, azaz a nemzeti piac bázisán szerveződött meg a területileg és adminisztratív is egységes nemzeti állam, szoros kölcsönhatásban annak ideológiai felépítményével, a nemzeti identitás-tudattal. A közös nyelv és kultúra – akárcsak a területi-adminisztratív egység – szerintünk elemi formáiban ugyan kiindulópontjai is ennek a nemzetté válási folyamatnak, de sokkal inkább eredményei annak;⁴

4. A nyugat-európai nemzetté válási folyamatok olyan agresszív folyamatok voltak, amelyek gazdaságilag, politikailag és kulturálisan egyaránt akadályozták és leblokkolták a helyi kapitalizmusok fejlődését – a telepes-gyarmatok kivételével –, mivel sajátos dinamikájuk éppen a periféria alávetésén alapult.⁵

A világg kapitalizmus perifériája nemzeti fejlődésének, gazdasági, politikai és kulturális vonatkozásaiban egyaránt – tehát nincs saját, „önálló” története, azt a meglévő prekapitalista termelési mód bázisán a világg kapitalizmus követelményei nyomán kívülről újra meg újra ártírták. A periféria története a XVI. századtól kezdve a világg kapitalizmusnak való alávetés és a függetlenségi formák megszervezésének története, amelynek egyik vonatkozása a gyarmati kapitalizmus helyi egységeinek megszerveződése, amely a nem európai nemzeti fejlődés előzményeül és a nemzeti felszabadító mozgalmak kiindulópontjául szolgált. *A centrum és a periféria nemzetté válási (nation-building) folyamatai tehát nem párhuzamosak és ismétlődők, hanem ellentétesek és ellenségesek.* A két ellentétes modell szembeállításában az európai azért nevezzük szervesnek, mert a nemzetté válásban a társadalmi élet egymásra épülő szférái azok szerves összefüggésében és kölcsönhatásában alakultak át, míg a nem európai fejlődésben az ellenkező viszonyt és irányt látjuk a társadalmi élet szférái kölcsönhatásában, vagyis a folyamat szervesen, az európai fejlődés végeredményeinél kezdődött, és felülről lefelé az európai fejlődés egykori kiindulópontjait (nemzeti piac) igyekszik megteremteni. A kivételes és sajátos európai nemzetté válási folyamat klasszikus útjának a franciát tekintjük, ahol a külső és belső

⁴Fent említett marxizmustörténeti kitekintésünkben igyekeztünk bemutatni, hogy a közvetve még ma is nagy befolyást gyakorló sztálini nemzet-meghatározás formális és deskriptív jellegű, eleve adottnak veszi az ismérveket, és nem történelmi geneziséük sajátos dinamikájában ábrázolja őket.

⁵Az „alulfejlődés” mint „gazdasági elmaradottság” a szakirodalomban széles körben tárgyalt kérdés – hazánkban főleg Szentés Tamás munkáiban –, ennek állami-politikai és kulturális szintje azonban már sokkal kevésbé tisztázott.

fejlődés nagyobb összhangja következtében az állami-politikai és a kulturális-tudati integráció folyamatai alaposabban és mélyebben játszódnak le a klasszikus francia forradalomban és azt követőleg. A rendkívül erőteljes belső nemzeti fejlődés bázisán ezért a francia fejlődés újra meg újra meg tudta kérdőjelezni az angol világszerte elsőbbiséget, annak újra meg újra való biztosítása viszont lehetővé tette az angol fejlődés számára a homogenizációs és centralizációs tendenciák lazítását, illetve bizonyos korai kapitalista formák konzerválását.⁶

A periféria alárendelésének történelmi útja egyben megadja a szerves és szervetlen nemzeti fejlődés típusainak felvázolásához is. A világtörténelmi kereteket természetesen a merkantil, a szabadverseny (ipari) és imperialista kapitalista világszervezet korszakai adják, mivel az egyes korszakokban a kontinensek, illetve régiók szerepe és funkciója a világszervezetben alapvetően megváltozott. A centrumban az ipari kapitalizmus kialakulásával a nemzetállás kialakulási folyamatok lényegében lezárultak, amikor – a XIX. század elején – megkezdődtek a két félperiférián, az európai periférián és Latin-Amerikában. A két félperiféria alárendelése társadalmi-gazdasági vonatkozásaiban, s így a nemzetállásban is mutat bizonyos párhuzamos vonásokat.⁷ A nemzetállás kialakulási folyamatai itt – ha nem is teljességgel – a XX. század elején zárultak, vagyis legintenzívebb szakaszuk egybeesett az imperialista világszervezet kialakulásával. Ezért szerintünk a nemzetállás kialakulási folyamatait a két félperiférián nem önmagukban, de nem is a centrumhoz való megkérdőjelezésükben – ami újra meg újra felveti mindkét helyen az ismétlés, az utolérés, a nyugat-európai modellel való azonosulás illúzióját – kell tekintenünk, hanem az imperialista világszervezet kialakulásában való funkciójuk szempontjából. Ez volt az általános társadalmi-történelmi háttér, amelyben Nyugat-Európa bizonyos „szívóhatása” érvényesült, amelyben a kelet-európai és latin-amerikai felemás iparosítás lejátszódott. A két félperiféria történelmi útja itt már a korábbinál jobban elvált egymástól. A kapitalizmus kelet-európai behatolása nyilvánvalóan arra szolgált, hogy szélesebb alapot építsen ki a tőke világméretűben való újratermeléséhez és az egész periféria direktbb formákban való alávetéséhez.⁸ Ebben a folyamatban, a nyugat-európai imperializmusnak alávetve lejátszódott le a kelet-európai nemzetállás, míg a latin-amerikai az észak-amerikai imperializmustól való függés sajátos feltételei között.

Az „európai” – azaz nyugat-európai és észak-amerikai – nemzet definíciója tehát, Marx szavait és gondolatait követve, így adható meg: *az „európai” nemzet az, amely más nemzeteket elnyom.* Elnyom, azaz gazdaságilag kizsákmányol, politikailag alárendeltségen tart, és közvetlen-közvetett eszközeivel akadályozza a nemzeti állam kiépítésében,

⁶ Marx közismerten az angol fejlődést gazdaságilag, a franciát pedig állami-politikai formában tekintette klasszikusoknak. Ide kívánczolna még az angol hatás a francia abszolutizmus kialakulásában és Hobsbawm koncepciója az angol korai kapitalizmus konzerválásáról.

⁷ Kelet-Európa és Latin-Amerika mint félperifériák párhuzamát a szakirodalomban a legelősebben I. Wallerstein vetette fel.

⁸ Az európai periféria nemzetállás kialakulási folyamatainak elemzéséhez megadja az alapot Berend T. Iván és Ránki György munkája a Gazdasági elmaradottság, Kiutak és kudarok a XIX. századi Európában c. kötetben (Bp. 1979, 61–74. l. stb.), de a szerzők az európai periféria fejlődését csak az európai centrummal szembeállítva és nem a világösszefüggésekbe behelyezve vizsgálják.

kulturális szinten pedig a „nyugati” értékeknek rendel alá, és így gátolja a nemzeti öntudat, a sajátos identitás-tudat kialakításában. A nemzeti fejlődés tipológiája ezen az alapon nem a nemzetté válás lineáris terjedésének, egymást követő „megkészt” fázisainak tipológiája, hanem az alárendelés és függés, azaz a nemzeti „alulfejlődés” hierarchiájának modellje:

1. eredeti „európai” típus: angol, francia, holland,
2. kibővült „európai” típus: német, észak-amerikai, japán, skandináv
3. „fiatal centrumok”: volt angolszász telepes-gyarmatok
4. európai periféria: közép-kelet-európai, balkáni, mediterrán, kelet-európai altípusok⁹
5. latin-amerikai típus: kontinentális és karib-közép-amerikai altípusok
6. iszlám típus: észak-afrikai, közel- és közép-keleti altípusok
7. délkelet-ázsiai: indiai, kínai, indokínai stb. altípusok
8. fekete-afrikai: nyugat- és kelet-afrikai altípusok.

II. A nem európai vagy szervesen fejlődési modell

„A legújabb események szerte a világon kiemelik a nemzet és az állam jelentőségét. Az osztályharc ugyan a történelem mozgatóereje, de ez maga is csak egy állami-nemzeti keretben mehet végbe, amely meghatározza az osztályharc mozgásterét, formáit és kimenetelét.” (S. Amin, 1980.)¹⁰

1. A nem európai nemzeti fejlődés közös jegyei

A nem európai nemzetté válásnak vannak bizonyos alapvető közös jegyei, mivel a periféria valamennyi országa függésbe került a világkapitalizmus centrumától. Ennek a függésnek, a nemzeti alulfejlődésnek a természete közös, a formái azonban lényegesen eltérőek. A közös jegyek meglétét és a nem európai fejlődés típusainak lényeges eltérését egyaránt igen erősen kell hangsúlyoznunk. Egyfelől a közös jegyek elhanyagolása kizárná egy átfogó marxista elmélet kidolgozását, és végső soron teljes empirizmushoz és nominalizmushoz vezetne: minden fejlődő ország annyira más, hogy nem is érdemes közös

⁹ Berend és Ránki fenti munkájukhoz szintén idézik Gerschenkron sokat emlegetett munkáját, s annak tipológiáját (I. m. 64–65. l.). Az általunk itt leírt tipológia európai vonatkozásaiban is lényegesen eltér Gerschenkron modelljétől, éppenséggel a követési vagy ismétlési paradigma elvetése miatt. A nyugat-európai fejlődésnek való alárendelés vitáit igen érdekesen foglalja össze Magyarország a XVIII. században, Növekedés vagy hanyatlás? c. tanulmánya (Valóság, 1975/1.), amely tulajdonképpen közvetve az alulfejlődés, azaz a függő, torz formában végbemenő fejlődés folyamatát exponálja. Érdekes, hogy a hazai szakirodalom éppen ellenkező irányban tart, mint a nemzetközi, korábban a függést, a „gyarmati” jellegét hangsúlyozta, most pedig azt, hogy ezen keretek között is lejátszódott bizonyos fejlődés, míg a nemzetközi irodalom korábban a fejlődés tényét hangsúlyozta, manapság pedig annak függő, alárendelt, torz formáit domborítja ki, sokszor egészen a fejlődés tényének a tagadásáig is elmenve.

¹⁰ AMIN: I. m. X. l.

jegyeket keresni. Egy ilyen – ritkán megfogalmazott, de a pozitívizmus hagyományait követő nyugati tudományban gyakorta alkalmazott – elv szerint nincs semmi ok és alap a fejlődő országok gazdasági és politikai szövetségére és együttműködésére sem. Másfelől a közös jegyek túlhangsúlyozása, a harmadik világnak monolitikus egységként való ábrázolása ugyancsak igen gyakori. Ez az ún. harmadikvilág-ideológia (thirdworldism-tiersmondism) egyre divatosabb a harmadik világ szakirodalmának „radikálisai” között, egyértelmű állásfoglalásaik ellenére a harmadik világ egységének felbomlásáról, harmadik és negyedik világgá differenciálódásáról, valamint a nemzeti burzsoázia ideológiájaként való funkcionálásáról.¹¹

A harmadik világ főbb típusainak bemutatása a nemzetté válásban ugyanakkor nemcsak azért fontos, mert ezek a történelmi tájegységek más történelmi előzményekből indultak és más funkciót töltöttek be a világkapitalizmus rendszerében, hanem azért is, mert a közhiedelemmel ellentétben a világkapitalizmus terjedése és a prekapitalista társadalmakba való behatolása nem homogenizál, hanem „heterogenizál”. A világkapitalizmus nemzetközi és helyi szinten egyaránt felfokozza az egyes társadalmak különbségeit, mivel más és más funkciókra szervezi meg őket, és ezzel felbomlasztja belső egységüket, szétválasztva a „modern” exportgazdaságot a „tradicionális” termelési ágazatoktól.¹² A periféria társadalmi egymástól való differenciálódásának és egyidejű belső „dezintegrálódásának” a nemzeti fejlődés szempontjából döntő jelentősége van: így készíti elő egyfelől a világtőke a formálisan függetlenné vált országok mesterséges, a gyarmati múltból örökölt nemzeti ellentéteit, s hozza létre másfelől a belső és külső piac szinte leküzdhetetlen dualizmusát, mint a nemzeti egység legnagyobb akadályát.

Ha a nem európai nemzeti fejlődés közös jegyeit akarjuk tézisszerűen meghatározni, akkor az európai fejlődés sajátosságaihoz kell visszatérnünk. Az ott megfogalmazott jegyek ugyanis már eleve magukba foglalták azt a polarizálódást, a világkapitalizmus folyamata ellentétekben való fejlődését, amit most explicite meg kell fogalmaznunk, mint az európai fejlődési folyamat ellentétes oldalát:

1. A világkapitalizmus perifériáján a nemzeti fejlődésnek a világkapitalizmus kialakulása idején legfeljebb csak részleges (India, Kína stb.) történelmi előzményei voltak, vagy egyáltalán nem voltak előzményei, s a továbbiakban a világkapitalizmus fejlődése a helyi-nemzeti fejlődést akadályozta, és annak dezintegrációja és torzulása irányában hatott;

2. A helyi-nemzeti fejlődés nem tudott természetes és szükséges alapjára, a belső piac egységére helyezkedni, mivel a gazdasági és politikai függés mindenekelőtt a belső piac egységét bomlasztotta szét vagy nem engedte létrejönni, vagyis a belső piaccal

¹¹Főleg az általunk legfontosabbnak tekintett két szerző, Amin és Wallerstein a harmadikvilág-ideológiájával való „fertőzöttségére” szeretnénk utalni, ellenkező kijelentéseik ellenére. A thirdworldism átfogó kritikáját adja H. BERNSTEIN: *Sociology of Underdevelopment versus Sociology of Development?* c. tanulmányában, in: D. LEHMANN (ed) *Development Theories*, Frank Cass, London, 1979, vö. még ROXBOROUGH: I. m. 52–54. l.

¹²Ezt a tendenciát a legélesebben S. AMIN: *Unequal Development*, The Harvester Press, 1976. c. munkája elemzi *From Specialization to Dependence* c. fejezetében.

szemben mindvégig a külső piac, a világpiacon dominált, ezért jöttek létre történelmileg és erősödtek fel a gazdaság „hibás körei”;

3. A nem európai nemzeti fejlődés tehát nem tudott a belső piac egységes alapzatán szervezeten felépülni, hanem a nemzeti fejlődés egyes mozzanatai szervesen és ellentmondásosan kapcsolódtak egymáshoz, nevezetesen a „kulturális rezisztencia” vált a nemzeti ellenállás fő frontjává és formájává, maga az önálló nemzeti állam rendszerint csak jóval később jött létre, s már a politikai függetlenség időszakában kényszerült „felülről” erőfeszítéseket tenni – a fejlődő országok nagy részében mindmáig eredménytelenül – egységes belső, nemzeti piac, „nemzetgazdaság” létrehozására;

4. A világkapitalizmus perifériáján a nemzetivé válási folyamatok az „európai” agresszív fejlődéssel szemben alapvetően defenzív folyamatok voltak, és mindmáig is azok maradtak, emellett azonban az utóbbi évtizedekben a harmadik világ felgyorsuló differenciálódása és egységének felbomlása mértékében egyes fejlődő országok nemzeti fejlődése egyre agresszívebb jelleget nyert más, gyengébb országokkal szemben (olaj-exportálók, Brazília stb.).

Elmondhatjuk tehát, hogy a világkapitalizmus törvénye szerint a nem európai nemzetivé válási folyamatok – amelyek a periféria egyetlen országánál sem zárultak még le, de nagy többségüknél még egészen korai és fejletlen fázisban vannak – a gyarmati rendszer világméretű felszámolása és az újgyarmatosítás típusú függés világszisztemének kialakulása időszakában egyre kevésbé párhuzamosak, s egyre inkább ellentétesek és ellenségesek. Az egyenlőtlen fejlődés törvényének ez az erőteljes jelentkezése a harmadik világban nem mond ellent az integrálódási tendenciának, egyrészt mélyülnek a harmadik világ belső ellentétei, másrészt erősödnek egységes fellépései és közös szervezeti formái. Ebben az ellentétekben mozgó, hol az egyik, hol a másik tendencia dominanciáját felmutató ellentmondásos struktúrában építette bele a világkapitalizmus a perifériát az imperializmus jelenlegi világszisztemébe.¹³

A világkapitalizmus nagy nyomása alatt fejlődő nem európai nemzetekben a nacionalizmus mint mozgalom és ideológia alapvető fontosságú és döntően progresszív jellegű. Sokkal inkább reakciónak minősíthetőek a polgári modernizációs irodalomnak azok a törekvései, hogy a nemzeti kérdést túlhaladottnak, szűk látókörűnek, és mint a tradicionális mentalitás hordozóját, a modernizáció legnagyobb akadályának tüntesse fel, hiszen az ilyen elméletek mögött végső soron az „európai” nemzeti fejlődés kizárólagosságának igénye húzódik meg.¹⁴

¹³ Ismeretes például, hogy Nyerere tanzániai elnök a 77-ek csoportja arushai tanácskozásán meghirdette a harmadik világ szegény nemzeti „szakszervezetei” létrehozásának szükségességét, ugyanakkor az is köztudott, hogy nemcsak az iparilag fejlett országok és a fejlődő országok közötti szakadék fokozódott tovább az elmúlt évtizedekben, hanem az ún. közepesen fejlett és legfejletlenebb országok között is a harmadik világban (a World Development Report, 1981 szerint a legalacsonyabb jövedelmű országok 1960 és 1970 között évi 1,6%-kal, 1970 és 1980 között 0,9%-kal növekedtek, míg a közepes jövedelműek 3,6%, illetve 3,1%-kal, s ez a tendencia előreláthatólag az 1980–2000 közötti időszakban is folytatódik, vö. 11, 13. l.).

¹⁴ A modernizációs irodalom egyik irányzata szerint a nacionalizmus a helyi modernizáló elitiek által mesterségesen létrehozott mozgalom a tömegek mobilizálására, s ennyiben vannak pozitív mozza-

A nemzet tehát a világkapitalizmus korának alapvető helyi-területi egysége és szerveződési formája, olyan komplex társadalmi egység, amely a belső, nemzeti piac és a világpiacon ellentétes viszonyára épül, s ennek az ellentétnek a szabályozására, a társadalom helyi élete egységes megszervezésére és a külső, világrendszerbeli hatásokkal szembeni képviselőre nemzeti államot,¹⁵ valamint az állampolgárokat kulturális közösséggé szervező nemzeti identitás-tudatot hoz létre.¹⁶ A világkapitalizmus a XVI. századtól kezdve bontakoztatja ki a nemzeté válás tendenciáját, amely a világkapitalizmus periferiáján, éles ellentétben a centrum fejlett, kialakult nemzetével, még most is napirenden van. Sőt, a gazdasági és kulturális függetlenségért vívott harc várhatóan még a közeljövőben is alapvető tartalmát adja a centrum és periféria ellentétének a világkapitalizmus rendszerében.

2. Nemzeti függetlenségi harc és osztályharc

A nemzeti mozgalmak és ideológiák döntő jelentőségének elismerése a mai világban viszont minden eddiginél erősebben megköveteli a világkapitalizmus behatolásához és a világméretű ipari-gazdasági fejlődéshez, valamint az ugyancsak világszinten is jelentkező és megszerveződő osztályharchoz való viszonyuk tisztázását. Tulajdonképpen egyetlen, szorosan összefüggő folyamat mozzanatairól van szó, amelyeknek megítélésében teljesen helytelen a világkapitalizmus behatolásának két szemben álló „frontjának” bármelyikét abszolútizálni. A polgári modernizációs elméletekkel ellentétben nem lehet a világtörténelmi fejlődést mint a kapitalizmus behatolását és a vele szemben állást a „modern” és a „tradicionális” szektorok vagy társadalmi szférák fogalomrendszerében leírni, s a modernizációs elméletek szellemében az előbbit progresszívnek, az utóbbit regresszívnek

natai, de önmagában véve elavult jelenség (Vö. J. H. KAUTSKY: An Essay in the Politics of Development, in: J. H. KAUTSKY (ed.): Political Change in Underdeveloped Countries, Nationalism and Communism, Wiley, New York, 1962, 57–69. l.). A modernizációs irodalom másik irányzata viszont éppen azt hangsúlyozza, hogy minél inkább egyesített – mondhatnánk nemzetesített – a modernizációs folyamat, annál eredményesebb (Eisenstadt).

¹⁵ „Minél erősebb az államgépezet, annál nagyobb a képessége arra, hogy az általa képviselt csoportok számára eltorzítsa a világpiacon működését... Az államgépezetnek ez a szerepe a kapitalista világgazdaságban magyarázatot ad a nacionalizmus fennmaradására.” (I. WALLERSTEIN: The Capitalist World-Economy, Cambridge University Press, 1980, 61. l.).

¹⁶ Minél nagyobb mértékű a nemzeté válás eltorzulása, szervesen jellege, szükségképpen annál erősebb a nemzeti tudat kompenzatív jellege. A modern nemzeti leszármazási mítoszok eleve adottnak veszik a nyelv-kultúra-etnikum nemzeti egységét és „sorsközösségét”, de nyomokban eltorzul a nemzeti kérdés vizsgálata is. Már a 18–19. századi Kelet-Európában is megjelenik az a szemléletmód, amely a nemzeti tudatot helyezi a nemzeté válás tengelyébe és tekinti fő hajtóerejének, s ezért a „nacionalizmust” a nemzeti tudat megjelenésével, ill. később torzulásával azonosítja. Jellemző ez a beállítottság hazánkban is, a nemzeti kérdés történelmi kutatása szinte teljesen azonosult a nemzeti-közösségi tudat korszakainak vizsgálatával. A nemzet-tudat dominanciája nagyon karakterisztikusan megmutatkozik Szücs Jenő Nemzet és történelem (Bp., 1974.) c., egyébként igen színvonalas és a hazai vitákat jól összegező könyvében is.

– vagy akár egyes, a mai nacionalista elméletek szellemében megfordítva – leírni és minősíteni. Marxtól tudjuk, hogy a világkapitalizmus behatolásának egyszerre volt romboló és újrateremtő funkciója a periférián, s ezek a folyamatok még ma is elválaszt-hatatlanok egymástól, bár egyfelől a centrum polgári ideológiája a „civilizáció terjesztését” isteníti, másfelől pedig a nem európai nemzetek identitás-tudatuk keresésében gyakran mitizálják és heroizálják a helyi ellenállás valamennyi, sokszor a helyi uralkodó osztály érdekeit közvetlenül kifejező, reakciós formáit is. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesül ebben a vonatkozásban is a világkapitalizmus perifériáján, a társadalmi élet bizonyos vonatkozásainak és szféráinak funkciója a fejlődés egymást követő fázisaiban radikálisan megváltozik, vagy akár ellenkezőjébe is fordult át. A gondolatmenet továbbfolytatása tehát azt követelné meg, amit Lenin „a konkrét helyzet konkrét elemzésének” nevezett, vagyis az adott helyen és helyzetben, az egész kapitalista világrendszer vonatkozásában és fejlődése adott szakaszában konkrétan megvizsgálni a helyi-nemzeti erők és a világkapitalizmus behatolása progresszív és regresszív jellegének viszonyát.

A nemzeti kérdés és az osztálykérdés viszonya csak ebben az általános „történet-filozófiai” keretben, azaz a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődése jegyében vizsgálható. Még a centrum és periféria végsőikig feszülő ellentéte sem olvasható egybe a két kérdést Észak és Dél nemzetei mint egymással szemben álló osztályok ismert ideológiája formájában. Ugyanakkor a nemzetközi munkásmozgalom története során ismételtelen megmutatkozott annak a szektás álláspontnak a veszélyessége és képtelensége is, amely az osztályok kérdését abszolutizálja a nemzeti fejlődéssel szemben. A harmadik világ mai szakirodalmában ismerős végletek az osztályharc egyoldalúan nemzetközi síkra vetítése – csak a világforradalomnak van értelme, a helyi osztályharc a nemzetközi tőke egyeduralma miatt teljesen értelmetlen – (a legfejlettebb, a latin-amerikai fejlődésre támaszkodó Frank-féle iskola tézisei szerint) – vagy bezárása nemzeti keretek közé a világozsfüggések teljes tagadásával (a „helyi” szocializmusok végső lényege ez, ami igen gyakran autarkias gazdaságpolitikával és szélsőségesen nacionalista identitás-tudattal kapcsolódik össze).¹⁷

A nemzeti kérdés és az osztálykérdés viszonyát történelmileg tekintve az általános modell az, hogy kezdetben, a világkapitalizmus behatolása idején a hagyományos uralkodó osztályok képviselik vagy vezetik a függetlenségi harcot, a későbbiekben azonban fokozatosan beépülnek a világkapitalizmus rendszerébe, s kialakul „szolgáló” jellegük. A függetlenségi harc ekkor a népi ellenállás vonalára megy át, és attól függően radikalizálódik, hogy mennyire kerül szembe az új típusú helyi uralkodó osztály – az ún. nemzeti burzsoázia – az elnyomó nemzettel, mennyire képes megfogalmazni saját önálló érdekeit, és a néptömegeket ezek érdekében mozgósítani.¹⁸ Világtörténelmileg annyi

¹⁷ M. CALDWELL: Problems of Socialism in Southeast Asia c. tanulmányában kimutatja, hogy ezek a helyi szocializmusok tulajdonképpen a nacionalista mozgalmak, ill. államok sajátos formái, és sokszor egyenesen csupán manipulációs eszközei (in: R. I. RHODES ed.): Imperialism and Underdevelopment, Monthly Review Press, New York, 1970, 396–397. l.). Hasonló elemzéseket idézhetnénk Afrika vonatkozásában is, Roxborough pedig a populizmus elemzése kapcsán mutat ki hasonló jelenségeket Latin-Amerikában (l. m. 108–110. l.).

¹⁸ A II. világháború után elsőként P. Baran mutatott rá a helyi uralkodó osztályok érdekszövetségére az imperializmus külső erőivel, s azt hangsúlyozta, hogy a valóban önálló nemzeti

bizonyos, hogy egyfelől a hagyományos uralkodó osztályok egészében véve már elvesztették pozitív szerepüket a nemzeti függetlenségi harc szempontjából, sőt osztályérdekeik többnyire az elnyomó nemzet közvetlen szövetségésévé tették őket. Másfelől a helyi burzsoázia mint kifejeletlen osztály legfeljebb csak részlegesen képes az önálló nemzeti fejlődés érdekében fellépni és a nemzetközi burzsoázia ellen az antiimperialista nemzeti függetlenségi mozgalmat vezetni. Ezzel egy világtörténelmileg új, sajátos szituáció jött létre, amelyet a legfejlettebb periférián, Latin-Amerikában főleg a nemzeti burzsoázia árulása, nemzetietlen jellege – vagyis az antiimperialista és antikapitalista harc teljes egysége, a nemzeti függetlenség és az osztályharc követelményeinek egybeesése – felől jellemeznek. Fekete-Afrikában, a legfejletlenebb periférián viszont a nemzet-osztály (Cabral) fogalma alapján, azaz a helyi osztályok legszélesebb egységfrontja bázisán.¹⁹

A nemzeti kérdés és osztálykérdés összekapcsolódásának széles diapazonja ellenére – amely természetesen ismét a konkrét helyzet konkrét analízisét követeli meg – ennek a világtörténelmileg létrejött szituációnak vannak markánsan közös jegyei is. Ezek a közös jegyek szerintünk nem írhatók le a marxizmusban szokásos módon a „két” forradalom (vagy két egymást követő forradalmi szakasz, nevezetesen a nemzeti-demokratikus és a szocialista) viszonyaként, egybeolvadásaként. A két forradalomelméletre alapozó nézetek az európai forradalmi modellek kiterjesztését jelentik a nem európai fejlődésre, folytonosságuk a marxizmusban egyértelműen kimutatható a marxi permanens forradalom elmélete demokratikus és szocialista szakaszaitól. A marxi elmélet azonban jogosan arra a feltételezésre épült, hogy a *fejlett* országok forradalmában először a szélesebb tömegek mozgósítása megy végbe a demokratikus célkitűzésekért, s aztán lehet áttérni a szocialista célkitűzések megvalósítására. A *fejletlen* országok forradalmi során azonban mindinkább kiderült, hogy a demokratikus célkitűzések az igen erős külső függés miatt nemcsak az antiimperialista harccal kapcsolódnak össze igen erőteljesen, hanem kezdettől fogva bizonyos „szocialista” eszközökkel és célokkal is. A demokratikus és szocialista jelleg európai szétválasztása így elveszti értelmét – mégpedig annál inkább, minél fejletlenebb ország forradalmi átalakulásáról van szó –, az Európában még kétféle célkitűzés a harmadik világban szétválaszthatatlan egységgé ötvöződik az antiimperialista nemzeti függetlenségi harcban. Ezzel azonban mind a demokratikus, mind pedig a szocialista célkitűzések maguk is radikálisan új tartalmat és funkciót nyernek, „letranszformáló-

fejlődéshez ezt a szövetséget meg kell törni (On the Political Economy of Backwardness, 1952, in: R. RHODES: I. m. 297–300. l.). Baran – főleg latin-amerikai – elemzését folytatja és a szélsőség viszi Fanon elmélete A Föld rabjai c. munkája (1961) The Pitfalls of National Consciousness – Africa c. fejezetében. Fanon azt állítja, hogy a kolonializmus elleni harcban a nemzeti öntudat csak üres forma, amely nem telik meg reális tartalommal, mivel a nemzeti burzsoázia mögött nem jöhet létre valóságos nemzeti egység. (In: RHODES: I. m. 302–310. l.)

¹⁹Cabral közismerten a nemzet-osztály fogalmát csak a nemzeti függetlenségi harc közvetlen időszakára értelmezi, és feltételezi a kispolgárság egy részének „öngyilkosságát”, azaz önnön osztályérdekeivel való átmeneti szembefordulását. Társadalmi struktúrakutatás a harmadik világban c. tanulmányunkban (sajtó alatt a Szociológiában) Wallerstein és Amin koncepciója bírálatához kapcsolódva igyekeztünk bemutatni a nemzeti kérdés és osztálykérdés komplex viszonyát a másik oldalról, az osztályviszonyok fejlődése és a társadalmi struktúra átalakulása szempontjából is.

nak”, vagyis egységgé ötvöződésük – egyes sajátos, szélsőséges eseteket kivéve – nemcsak felerősíti, hanem le is gyengíti egymást. Ezt általában nem veszik figyelembe azok a közkeletű optimista forradalmi stratégiák, amelyek a II. világháború után a fenti összefonódás miatt a szocialista forradalmak győzelmét, ill. az ún. második, azaz szocialista szakaszra való áttérés gyors bekövetkezését várták világszerte.

A nemzeti függetlenségi harc és a politikai függetlenség időszakában azonban a demokratikus és szocialista jegyek együttes és korlátozott jelentkezésére került sor – az ún. nem kapitalista út –, de még az ún. szocialista orientációjú országokban sem lehet elkülöníteni nemzeti demokratikus és szocialista szakaszokat. Markánsan a szocialista forradalom irányába tartó fejlődés csak azokban a fejlődő országokban bontakozott ki, amelyek közvetlen katonai-politikai és gazdasági szövetségre léptek a szocialista világrendszerrel. Az újonnan felszabadult afrikai és ázsiai államok döntő többsége azonban megrekedt a nemzetté válás, a nacionalista átalakulás különböző szakaszaiban – a helyi feltételektől függően erősebb vagy gyengébb antiimperialista és antikapitalista-szocialista jelleggel –, és a világkapitalizmus erős nyomása, dominanciája miatt előreláthatólag még meg is fog maradni a nacionalista átalakulás formáiban a következő évtizedekben is. Latin-Amerika, mint a legfejlettebb periféria történelmi tapasztalata azt sugallja, hogy a gazdasági, politikai és kulturális nacionalizmus előtérbe jutása és hosszas stagnálása előbb-utóbb egy olyan tendenciát is kivált, amely a belső osztályerők erőteljesebb differenciálódásához, a „demokratikus” és „szocialista” jelleg erőzójához vezet. A latin-amerikai fejlődés fő vonulata a nemzeti függetlenségi harc és az önálló nemzetté válás sajátos zsákutcáját mutatja, amelyből érdemi áttörést – s egyben a többi kontinensek manapság lelassuló nemzeti fejlődése számára új perspektívát – csak a szocialista világrendszer gazdasági-politikai megerősödése és a világimperializmus újabb, nagyarányú meggyöngyülése hozhat, vagyis csak az egész világrendszer érdemi átalakulása vezethet el a nem európai nemzeti fejlődés lényegesen új típusának és szakaszának megjelenéséhez.

3. A nem európai nemzeti fejlődés főbb típusai

A latin-amerikai függőségi iskola képviselői a perifériális kapitalizmus legfejlettebb formájának bázisáról vetik fel a nacionalizmus kérdését a harmadik világban. A múlt századi nacionalista fellendülés után a nemzeti mozgalmak újabb fellendülése következett be 1930 és 1955 között, s ennek megtorpanásából és válságából vonják le a latin-amerikai radikálisok a nemzeti mozgalmak perspektíváival – s mindenekelőtt annak a nemzeti burzsoázia általi vezetésével – kapcsolatos pesszimista következtetéseiket. Bár számos vonatkozásban látják a helyzet latin-amerikai sajátosságait, elméletüket mégis akarva-akaratlanul kiterjesztik az egész harmadik világra. Mivel így tesznek a délkelet-ázsiai, ill. fekete-afrikai teoretikusok is, a nem európai nemzeti fejlődés főbb típusai körülményeire már csak azért is szükségünk van, hogy ezeket a harmadikvilág-ideológia főbb típusaiként jelentkező túláltalánosításokat kellő bírálatban tudjuk részeseíteni.

A latin-amerikai teoretikusok jogosan hangsúlyozzák, hogy valódi nacionalizmusnak csak azt a mozgalmat – ill. annak ideológiáját – tekintik, amelyik objektíve az

országos-nemzeti érdekek *egészét* érinti, vagyis az egész *struktúra* átalakítására irányul a nemzetté válása, az önálló nemzeti fejlődés (gazdasági-politikai nacionalizmus) eredeti értelmében. *Valóságos nemzeti fejlődésről csak ott beszélhetünk, ahol a külső erővel, az egész világkapitalizmussal szemben a belső erők viszonylagos önállósággal rendelkező struktúrává szerveződnek a gazdaságban, a politikában és a kultúrában egyaránt.* Nyugat-Európában a nacionalizmusnak ez a teljessége a nemzeti fejlődés eredeti időszakában természetes volt, a latin-amerikai radikálisok szerint azonban az ő kontinensükön a XIX. századi, majd a XX. század közepi kudarcok után egyszerű „patriotizmussá” torzul, amely megmarad a nemzeti érzelmek és a tradicionális helyi értékek megelőzése és felidézése szintjén, de egyfelől csak *részleges* nacionalizmus, mivel nem irányul a külső függés egész szerkezetének átalakítására, csak módosítására az egyes osztályok és rétegek érdekében, másfelől *nem elég aktív* nacionalizmus, azaz nem képes az egész társadalom mozgósítására a döntő nemzeti problémák megoldása érdekében. A nacionalizmus részleges jellege szerintünk abban is megmutatkozik, hogy Latin-Amerika számos országa a maga különös, egyedi fejlődési útját járja, de történelmi sajátosságai nem az önálló nemzeti fejlődés során kialakult vonásokból, hanem a függés fennmaradása, ill. felemás felszámolása során megőrzött vonásokból adódnak. E folyamat során az egyes országok egymással való szembekerülése is a külső függés által motivált, s így mesterségesen kiváltott nemzeti ellentét, mint ahogy önálló nemzeti fejlődés hiányában saját hazájuk támogatása sem valódi nacionalizmus (Johnson, Cockroft)²⁰.

A latin-amerikai radikálisok ezért hajlamosak a nacionalizmust, a nemzeti kérdést elvetélt kísérletnek és túlhaladott problematikának ábrázolni a fejlődő országok számára. Álláspontjuk szerint a nemzeti kérdés azért elavult megközelítés, mert – amint Latin-Amerika nemzeti mozgalmainak többszörös kudarcra mutatja – a periféria országai egyenként nem tudnak kitörni a világimperializmus rendszeréből (legfeljebb igen sajátos körülmények között, mint Kubában), hiszen a világkapitalizmus már a nemzetközi, és nem a nemzeti osztályharc vonalán polarizálódott. Két valódi, világméretű osztály van, a proletariátus és a burzsoázia – térnek vissza Marx 1840-es évekbeli, meghaladott álláspontjára –, s csak ezek világszintű ütközése, tehát a világforradalom hozhatja meg a nemzeti függetlenséget. Ezért a helyi-nemzeti keretek között folyó osztályharc jelentőségét tagadják, sőt időnként reformizmusként denunciólják. A nacionalizmus deformálódását a gazdasági függetlenség hiányán és a helyi burzsoázia torz, kifejletlen formáján keresztül mutatják be. Fejtegetéseik fő motívuma az, hogy Latin-Amerikában éppenséggel van helyi burzsoázia, de ez korántsem „nemzeti”, hanem a nemzetközi burzsoáziával közvetlenül összeszövődött, annak alárendelt burzsoázia, sőt a burzsoázia nacionalista szektorának gazdasági bázisa az ötvenes évek második fele óta csökkenőben van.²¹

A „nemzetietlen” jellegű, deformált burzsoázia bírálatában nem tartják alkalmasnak a *gazdasági nacionalizmus* és a *gazdasági liberalizmus* szokásos ellentétpárját, vagyis a

²⁰ A latin-amerikai függési iskola nemzet-koncepcióját a Dependence and Underdevelopment c. tanulmánykötet alapján mutatjuk be, amely J.-D. Cockroft, A. G. Frank és D. L. Johnson írásait tartalmazza, vö. Anchor Books, New York, 1972, 39, 108, 187, 428, 1.

²¹ Uo. 56, 108, 429, 432. l.

nemzeti gazdasági érdekek állami-protekcionista eszközökkel való védelmét szemben a nyitott ajtók politikájával, a külföldi tőkének nyújtott szabad mozgási lehetőségekkel. Jogosan utalnak ugyanis arra, hogy a gazdasági nacionalizmus bizonyos formái elégtelenek, a nemzetközi monopolitőke megtalálja az utat-módot a protekcionista módon üzött gazdasági nacionalista védelmi politika frontján való áthatolásra és beszivárgásra, s aztán maga is élvezi annak oltalmát és előnyeit. Ugyanakkor a gazdasági liberalizmus sem összeegyeztethetetlen az „üzleti nacionalizmussal” (business nationalism), amely olyan, a helyi burzsoázia szűk, részleges nemzeti érdekeinek megfelelő gazdaságpolitikát jelöl, amely feltételezi bizonyos külső monopolista érdekekkel való szövetséget.

Mindezekből az elemzésekből korántsem a délkelet-ázsiai fejlődés korábbi szakaszaiból megismert komprádor burzsoázia képe bontakozik ki előttünk, hanem már egy nagymértékben megerősödött és félig-meddig önállósult helyi burzsoázia képe, amely a saját érdekét nem a nemzetközi tőkével való teljes szembefordulásban, hanem egyfajta partnerségi viszony és „munkamegosztás” kialakításában látja. Az ily módon felemásan önállósult és megerősödött helyi (brazil, argentin, mexikói) nagytőke üzleti nacionalizmusa ezért valóban alig érintkezik a teljes gazdasági függetlenséget jelentő gazdasági nacionalizmussal, bár politikai és kulturális nacionalizmusa igen erős, sőt más országokkal szemben igen agresszív is lehet. A latin-amerikai fejlődés példája, történelmi tapasztalatai azt sugallják — a radikális szerzők szélsőséges megfogalmazásait leszámítva is —, hogy a gazdasági nacionalizmus a politikai függetlenség évszázada után a többszöri kudarcok hatására nem felerősödik — ahogy Afrikában és Ázsiában most is elvárjuk —, hanem mindjobban elvetéledik, fragmentálódik. Ezt azonban elleplezi a kulturális és politikai nacionalizmus felfokozódása, amely az adott feltételek között az egyes országok közötti ellentétek felfokozódásával, szubimperialista centrumok kialakulásával jár, és a belső fejlődést illetően antikommunizmusba hajló antidemokratikus-diktatórikus formákat termel ki.²²

A burzsoázia tehát képtelen volt Latin-Amerikában európai módra „magáért való osztályá” válni, azaz nemzeti és progresszív jellegű, öntudatos osztályként kialakulni és ekként fellépni. A burzsoázia ezért nem volt képes harcra mozgósítani, így a középretegek, értelmiségiek, munkások és a marginális tömegek váltak a nemzeti mozgalmak hordozóivá. Ezt a szembeállítását a latin-amerikai radikálisok közismerten addig feszítik, hogy a helyi „nemzeti” burzsoáziát kiáltják ki a nemzeti fejlődés „közvetlen ellenségének”, s ezt az elvet főleg a „hagyományos” avagy „ortodox” marxizmussal szemben hangsúlyozzák, amely 1935 és 1955 között tényleg túlértékelte a nemzeti burzsoázia progresszív szerepét.

Vajon a latin-amerikai zsákutca vár-e az ázsiai és afrikai nemzeti mozgalmakra, nemzetté válási folyamatokra is? Nem szükségképpen, hiszen a világhelyzet ez utóbbiak fellendülése idején már lényegesen különböző. Mégis figyelmeztetőek, ha nem is közvetlenül kiterjeszthetőek, a latin-amerikai történelmi tapasztalatok. Az ázsiai és afrikai országok nacionalizmusa még végzi — illetve legalábbis igéri — az egész nemzeti egység

²²Uo. 109–111, 181, 187–189. l.

átalakítását és fejlesztését, de Latin-Amerika tanulsága arra int, hogy mindez megtorpanhat és naiv várakozásnak bizonyulhat más kontinenseken is.

D. L. Johnson maga is nagyon határozottan utal a latin-amerikai és egyéb harmadik világbeli nacionalizmusok jelentős különbségeire: „A nacionalizmus Latin-Amerikában . . . teljesen különböző jelenség, mint amilyenek manapság az afrikai, ázsiai és közel-keleti volt gyarmati országok viszonylag egységes mozgalmi. Ezekben az országokban a nacionalizmus erőteljesen ideológiai töltetű, jelentős nagyságrendű politikai erő, amely megadja a nemzeti egységhez szükséges közös nevezőt és mobilizálja a különböző csoportok kollektív energiáit a gazdasági fejlődés és a társadalmi-politikai modernizáció nemzeti programjának végrehajtására. Az arab vagy afrikai nacionalizmusnak nincs latin-amerikai megfelelője . . . A volt gyarmati és a latin-amerikai országok közötti különbségek igen nagyok. Latin-Amerika ténylegesen *fejlődött* a szabadversenyos kapitalizmusban, így Ázsia, Afrika és a Közel-Kelet nacionalista csoportjainak társadalmi megfelelői Latin-Amerikában a szabadversenyos kapitalizmusban nőttek fel és élvezték annak előnyeit. A latin-amerikai oligarchák városi üzletemberek, és nem a hatalomból könnyen eltávolítható törzsfőnökök vagy feudális földesurak, de nem is olyan technokraták vagy bürokraták, akik képesek átlendülni a nemzeti mozgalmak támogatására.”²³

Úgy gondoljuk, Johnson markáns jellemzése valóban megmutatja a főbb eltéréseket a latin-amerikai és az összes többi típus között. A szembeszökő különbség nemcsak az, hogy Latin-Amerikában a formális vagy politikai függetlenség kérdései már több mint egy évszázada megoldódtak, hanem az is, hogy az egységes spanyol hódítás és gyarmatosítás nyomán már végbement a helyi-nemzeti elkülönülés folyamata is, megtalálva annak helyi-történelmi előzményeit. Ázsiában viszont ezek a történelmi előzmények jóval erőteljesebben jelentkeznek ugyan és támaszkodhatnak a korábbi egységesülési folyamatokra, de magának a politikai függetlenségnek a kérdése csak nemrégiben oldódott meg, ezért került a nemzetté válás több évszázados vagy éppen több évezredes előzményekre visszatekintő folyamata csak a legutóbbi évtizedekben előtérbe (ez részben a közel-keleti országokra is érvényes).²⁴ Afrikában viszont a kétféle negatívum összeetalálkozik, és felerősíti egymást, nemcsak a politikai függetlenség elnyerésére került igen későn sor, sőt, tulajdonképpen kontinentális méretekben még most sem zárul le, hanem jórészt a történelmi előzmények, a korábbi nyelvi-etnikai-kulturális egységesítő folyamatok is hiányoznak. A nemzetté válás problémája éppen ezért Afrikában a leginkább akut probléma, s ezért a nem európai nemzeti fejlődés afrikai típusát tekintjük a klasszikus típusnak, amely a legvilágosabban mutatja a perifériális, szervesen, felülről lefelé hatoló nemzetté válás klasszikus útját és jelenségét.²⁵

²³ Uo. 185–186. l.

²⁴ A közel-keleti problematikát illetően lásd: B. S. TURNER: *Marx and the End of Orientalism* (George Allen and Unwin, London, 1978.) c. munkáját.

²⁵ B. Moore, a politikai modernizáció történeti szociológiai megközelítésének vezető teoretikusa a nem európai politikai struktúrák fejlődésében az ázsiai utat mutatja be klasszikusnak (India, Kína), mint az európai alulról jövő demokratikus fejlődés (első modell) és a felülről jövő forradalmak (Németország, Japán – második modell) után a parasztforradalmak útját (harmadik modell). Bár Moore is kacérkodik a Veblen által bevezetett, manapság oly divatos fogalommal, az „elmaradottság

4. A nemzeti fejlődés útja a Fekete-Afrikában

Számos elmélet található a harmadik világ szakirodalmában, amely a nemzetté válás klasszikus, fekete-afrikai modelljéből indul ki, s erre építi a társadalmi struktúrára vonatkozó kutatásait is. Az afrocentrikus koncepciók közül a legismertebb Amin nemzetfelfogása, amely pánafrikai: a nemzet meghatározását szembetűnően az arab fejlődésre építi, az annak tartalmát alkotó társadalmi-történelmi folyamatokat azonban jobbra Fekete-Afrika alapján jellemzi. Amin – korábbi műveiben már kifejtett – nemzetfelfogása szerint a nemzet a közös nyelvvel rendelkező etnikai csoportok bázisán csak akkor jön létre, ha kialakul a terméktöbblet központosítására képes államhatalom. Ennek az államhatalomnak típusa szerint kétféle típusuk van Amin szerint a nemzeteknek is, nevezetesen egyrészt az *adóztató* (ázsiai) termelési mód nemzetei – az óegyiptomi, ókínai, ill. a középkori arab nemzet –, másrészt a *kapitalista* nemzetek. Ez a koncepció egyoldalúan előtérbe helyezi az arab „nemzeti” fejlődést a középkori európaival szemben, s ezzel Amin negligálja a nemzetté válás előzményeit és korai formáinak erőteljes meglétét a középkori Európában, és elvágja magát a kapitalista centrum kialakulásának megértésétől. A kapitalizmus mint a nemzeti piac kialakulásának folyamata így nem kötődik össze szétválaszthatatlanul a nemzetté válással, s lehetővé válik olyan folyamatnak is nemzeti fejlődéssé minősítése, amelyben nem ment végbe még a nemzeti-belső piac egységgé szerveződése. Ennek a tézisnek a kompenzatív ideológiai hatása nyilvánvaló a mai össz-afrikai fejlődésben, de a kompenzálás ára a marxista nemzetkoncepció leglényegesebb elemének feladása.

Az afrikai ihletettség, mint a harmadik világ összfolyamatainak a legfejletlenebb periféria szempontjából való vizsgálata, Aminnak az aktuális nemzeti kérdést illető fő téziséből is kitűnik: „Bizonyos értelemben a nemzeti felszabadító harc a világ szocialista felszabadításának mozzanata, és nem a kapitalizmus világméretű fejlődésének egyik fázisa.”²⁶ Afrikára ugyanis még közvetlenül érvényesíthető az a tézis, hogy a nemzetté válás folyamatának kezdete már egybekapcsolódhat a szocialista forradalmak világszerte

előnyével”, nagyon világosan megfogalmazza, hogy az európai és a nem európai fejlődés összehasonlíthatatlan, és az unilineáris evolúció elve a politikai formákat illetően is kudarcot valtott. Az első két modell tehát nem alkalmazható a nem európai (ázsiai) fejlődésre, legfeljebb felszínes hasonlóságok, „félvezető trivalitások” vannak közöttük (B. MOORE: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Peregrine Books, London, 1977, 159–161, 413–414. l.).

²⁶ AMIN: *Class and Nation*, Id. kiad. 131. l. Amin a perifériális nemzeti fejlődés modelljét az alábbi három ismervel jellemzi: 1. A kapitalista fejlődés külső politikai beavatkozás révén jelentkezett, ezért a prekapitalista agrárviszonyok nem bomlottak fel, hanem a külső kapitalista felhalmozás eszközévé változtak, vagyis nem volt agrárforradalom; 2. Az újratermelést biztosító politikai kereteket egy kívülről kialakított és függő osztálystruktúra adta, ezért nem jöhetett létre független nemzeti állam; 3. Az egész perifériális nemzeti fejlődést az jellemzi, hogy a külső viszonyok nem voltak alávethetők a belső fejlődés igényeinek, hanem viszont. (Uo, 136. l.). Amin nemzetfelfogását és a termelési módok elméletével való összefüggését vizsgálja Béládi László *Egy prekapitalizmus-elmélet tanulságai* (Samir Amin a termelési módról és a nemzetről) c. tanulmányában a *Fejlődéstanulmányok* I. kötetében (Bp., 1980. 125–146. l.).

való jelentkezésével. Részben érvényesíthető ez még Ázsiára is – bár többnyire már ott is sokkal korábbi folyamatokról van szó –, de végleg nem érvényesíthető Latin-Amerikára, ahol a nemzeti felszabadító harcok már lényegében lezárultak. Jellegetesen afrikai az is, hogy Amin nem annyira a nemzeti felszabadító harc előtti és alatti nemzeti-helyi burzsoázia gyengeségét és komprador jellegét hangsúlyozza – ami nyilvánvalóan az eset Latin-Amerikában és Ázsiában –, hanem a függetlenség *után* egészben vagy részben hatalomra jutott burzsoázia „kompradorizációját” – mint az imperialista világrendszerbe való beépülés törekvését és az alárendelt viszony vállalását –, ami megfelel a valóságos afrikai fejlődés egyik fő tendenciájának. Ugyancsak ebbe az irányba mutat Amin fejtegetése arról, hogy a nemzetek a periférián nem létrejövőben, hanem gyengülőben vannak, mivel a harmadik világ burzsoáziája a maga komprador szerepét a létrejövő „negyedik világgal” szemben is eljuttassa, s ezekben a legszegényebb országokban – ismét csak Afrikáról van szó – megtorpan és válságba kerül a nemzeti fejlődés.²⁷

A szocializmus és a nemzeti felszabadító mozgalmak közvetlen és szükségszerű kapcsolata mellett tehát leginkább a negyedik világra hivatkozva érvel, ezért az európai periféria és a világkapitalizmus perifériája nemzeti kérdésének teljes ellentétét hangsúlyozza. Az előbbi még a „kapitalista” nemzetté válás mozzanata volt, az utóbbi már feltétlenül a „szocialista” fejlődéshez kötődik: „A nemzeti kérdés, amely a XIX. században még főleg az elnyomott európai nemzetek problémája volt, a XX. században átkerült Ázsiába és Afrikába, ahol gyarmati kérdésként jelent meg. Ez nemcsak egyszerűen földrajzi áthelyeződés volt, hanem – az imperializmus világrendszere kialakulásának mozzanataként – a nemzeti kérdés egész természetét megváltoztatta. A régi nemzeti kérdés az európai nemzetek feudális rendszerek általi elnyomását jelentette, s így a nem teljes polgári forradalom része volt. Az új nemzeti kérdés mint a kapitalista imperializmus által elnyomott népek kérdése, már a közeledő szocialista forradalom része. Pontosabban szólva, itt már olyan „polgári demokratikus” követelésekről van szó, amelyek egyikét – nevezetesen a parasztok agrárreformmal kapcsolatos követeléseit – csak egy – proletár vezetés alatt végrehajtott – permanens forradalom polgári szakasza elégíthet ki. Az új nemzeti kérdés lényege tehát antiimperialista jellegű.”²⁸

Amin szerintünk jogosan von éles határt az európai periféria és a világkapitalizmus perifériája között a nemzeti kérdésben is, ahogy már korábban is jeleztük, szerintünk a harmadik világban egy egészen új típusú forradalom bontakozik ki, amelyet nem lehet az európai polgári demokratikus és szocialista, kétszakaszos forradalmak megkésett formáira redukálni. Jogtalan viszont Amin álláspontjában szerintünk ennek az egész antiimperialista nemzeti kérdésnek és az új típusú forradalomnak „afrikai” redukciója, ha az ázsiai, latin-amerikai és közel-keleti típusokat is figyelembe venné, akkor mégsem lenne

²⁷ Vö. AMIN: I. m. 138–141. I. Amin többször is használja a jelenlegi folyamatokra az „elnemzetleniesedés” fogalmát. Leginkább a helyi burzsoázia nemzet jellegének hiányát és a „homo consumens universalis” terjedését hangsúlyozza. Ugyanakkor határozottan bírálja azokat az álláspontokat, amelyek a helyi uralkodó osztályokat eleve komprador jellegűnek, sőt, „külföldi ügynököknek” tüntetik fel, és szót emel a nemzetek és osztályok mechanikus azonosítása ellen is.

²⁸ AMIN: I. m. 173. I.

abszolút ellentét az európai periféria forradalmi és a világkapitalizmus perifériájának forradalmi között, hiszen az egymástól is élesen elválasztható típusok áthidalnák ezt a szakadékot.

Az „afrikai” látásmód a legjellegzetesebben a nemzetté válás közvetlen folyamatainak leírásában mutatkozik meg Aminnál: „A periféria népeit önkényes és mesterséges határok választják el, s ezek a népek nem alkotnak egyetlen – vagy akár több – nemzetet azoknak az államoknak a többségében, amelyek keretében nemzetközi létezésük jelentkezik. Ezek a népek egy vagy több etnikai csoportból állnak, amelyek néha közeli (például nyelvileg), néha pedig igen távoliak; néha földrajzilag igen világosan elhatárolódnak egymástól, néha pedig ugyanazon térségben élnek (például az azonos helyen élő, de különböző etnikai csoportokhoz tartozó földművelők és állattenyésztők). Népségük is rendkívüli mértékben eltérő. Ezek az etnikai csoportok néha megőrzik – valamennyi vagy csak néhány tagjukat illetően – a társadalmi szervezet többé-kevésbé ősi formáit (nemzetségek, törzsek). Néha prekapitalista jellegű, fejlett adóztató etnikai szervezeteket, kvázi nemzeteket is létrehozhatnak. Az elnyomás különböző – régi vagy új – módozatai jellemzik ezen etnikai csoportok közötti viszonyokat... Az osztályharcok gyakran etnikai harcokként jelentkeznek, s így belülről vagy kívülről manipulálhatóak a reakciós osztályok vagy az imperialista erők által. Ilyen körülmények között a nemzeti felszabadító harc gyakran „nemzeti mozgalom nemzet nélkül”²⁹.

Az afrikai nemzeti fejlődés *sajátosságainak* eléggé pontos jellemzése ez, a baj csak az Amin „pánafrikai” koncepciójával, hogy a nem európai nemzeti fejlődés *általános* modelljeként mutatja be. Nyilvánvalóan valamennyi kontinensen vannak mesterséges határok és szétszakított etnikumok stb., de nem ezek a lényeges jellemzők Latin-Amerikában és Ázsiában, ahol a nemzeti fejlődésnek komoly történelmi előzményei vannak, viszont igencsak a fejlődés lényegi jellemzői Fekete-Afrikában, ahol ilyen előzmények csak esetlegesen fordulnak elő, és ezért a gyarmatosítás valóban mesterségesen szabta meg Afrika nemzeteinek térképét. Abban is egyetérthetünk Aminnal, hogy ez az afrikai fejlődés mutatja a legszélsőségesebb, s ezért a legjellegzetesebb módon az egész periféria nemzeti fejlődésének kívülről meghatározottságát, de ezért még a nemzetté válás „klasszikus” afrikai útját nem szabad összemoznunk a maga közvetlen létezésében a többi, ezeket a jegyeket nem ilyen élesen és közvetlen formában hordozó típusal.

A periféria egészére tehát közvetlenül nem vonatkoztatható Amin minősítése, az „ál-nemzeti fejlődés”. Jelentős és lényeges nemzetté válási folyamatok zajlottak és zajlanak le valamennyi kontinensen, akkor is, ha beteljesedésüket a világkapitalizmus rendszere még most is megakadályozza. Még az afrikai fejlődésnek is lebecsülése lenne „pszeudo” jellegének túlhangsúlyozása, amire Aminnak azért van szüksége, hogy a szocialista forradalommal való direkt kapcsolatokat – mint az imperialista világrendszerrel a nemzeti fejlődés folyamán való teljes szembefordulás szükségességét – kimutassa. Afrikai megközelítést sejtetnek Aminnak azon fejtegetései is, hogy – a népek önrendelkezési

²⁹ Uo. 175–176. I. Amin itt arra is utal, hogy egyes ázsiai népeknél megvannak a nemzeti fejlődés előzményei, többé-kevésbé homogén népek saját történelemmel és kultúrával, de számára ezek a kivételesek, és az afrikai út az általános. (Vö. még 238–239. l. is.)

jogának fenntartása mellett – lehetőleg nagyobb államok létrehozására és megőrzésére kell törekedni, és el kell kerülni a „balkanizációt”, mivel a szétdarabolódás csak gyengíti a nemzeti államokat a világitperializmusmal szemben. Az új államok fő feladatát egyenesen abban látja, hogy „polgári társadalmat”, azaz nemzetgazdaságot teremtsen, s ez ebben az éles formában fogalmazva megint csak jellegzetesen a mai afrikai államok feladata.

Amin a periféria nemzeti fejlődése jellemzésénél az afrikai – általunk klasszikusnak tekintett – fejlődés számos problémáját exponálta már. Az más kérdés persze, hogy Amin ezeket a sajátosságokat általános jegyekké fordítva, egész koncepciója megalapozásához használja fel. A harmadik világ nemzeti felszabadító harcait tekinti a jelenlegi világtörténelem fő mozgatóerejének, amelyben egyfelől a nacionalizmus és a szocializmus rövidre zárt kapcsolatával a periférián teljesen negligálja a szocialista világrendszer szerepét, és ugyanakkor másfelől rendkívüli módon túlértékeli a periféria parasztságának és előproletariátusának forradalmi erejét és dinamikáját. Végső konklúziója azonban nagyon reálsan hangsúlyozza, hogy „... a nemzeti és gyarmati kérdés még alig nyert kidolgozást a marxizmusban. Marx és Engels nézetei nem adnak elegendő alapot a mai állapothoz szükséges általános alapelvek megállapítására... Az újabb viták a Kominternben egy olyan lenini globális koncepciót adnak, amely alapvetően helyes, de ez sem helyettesítheti számunkra a mai helyzet konkrét analizisét.”³⁰

Az afrikai nemzeti fejlődés sajátosságai – „mesterséges” nemzeti állam a dekolonizáció során létrehozott, gyenge államapparátussal és fejletlen osztályokkal – előtérbe állítják az állam szerepét és jellegét a nem európai nemzetté válásban. Az afrikai nemzetté válási folyamatot valóban szélsőséges formában jellemzi a felülről lefelé irányuló hatások modellje: megszületik egy politikai-adminisztratív szervezet, amely sem külsőleg – a világpiac, ill. a volt gyarmatosító vonatkozásában –, sem pedig belsőleg – etnikai-nyelvi, törzsi, távközlési-közlekedési és főleg gazdasági vonatkozásban – nem valódi egység. Ezt az egységet az újonnan kialakult államhatalomnak minden vonatkozásban még létre kell hoznia, támaszkodva – az esetek többségében – a nemzeti felszabadulási mozgalomban létrejött szervezetre – népfront jellegű tömegpárt – és nemzeti identitás-tudatra. A gyarmatosítás utáni Fekete-Afrika történetének krónikásai valamennyien azt a folyamatot írták le, amelynek az állam a főszereplője, és az elemi értelemben vett nemzeti egység – közös terület, közös nyelvi-hírközlési-közlekedési rendszer – kialakítása a tárgya. A periféria országai kapcsán többször leírt, s alapjában helyes tézis, hogy a politikai felszabadulás után megkezdődik az addig antiimperialista harcban viszonylag egységes osztályszövetség felbomlása és differenciálódása. Ez az afrikai fejlődésre azonban csak

³⁰ Uo. 179–180. I. Amin azt fejtegeti, hogy az 1870 és 1978 közötti időszakban a nemzeti felszabadító mozgalmak alkotják a történelem fő hajtóerejét. 1880 és 1914 között ez a szerep még csak közvetve jelentkezett, bár a nyugat-európai proletariátus már ekkor elvesztette forradalmi potenciálját. A második szakaszban, 1945-ig az októberi – majd a kínai – forradalom jelzi a felszabadító mozgalmak kezdetét a gyarmati rendszer ellen, de csak a harmadik szakaszban, 1945 után jelenik meg a nemzeti felszabadító mozgalmak domináns szerepe közvetlenül is a világtörténelemben. A nemzeti felszabadító harc Amin értelmezése szerint nem a formális, politikai függetlenségért, hanem a valódi, gazdasági és kulturális függetlenségért vívott harcot jelenti, s ezért közvetlenül összekapcsolódik a belső osztályharcral is, és átvezet a szocialista forradalomhoz. (Uo. 195–197. l.)

igen nagy fenntartással igaz: *Fekete-Afrikában ennek a széles osztályközösségnek a fenntartására nemcsak azért tesz az új államhatalom nagy erőfeszítéseket, hogy – mint minden fejlődő országban – egy kialakulóban levő osztályuralmat stabilizáljon, hanem – legalábbis az első időszakban – főleg azért, hogy a függetlenné vált területet egységes országgá, nemzetté változtassa.* A történelem tragédiája, hogy ennek az egységesülési folyamatnak kezdeti lépéseit az újonnan felszabadult országok egymás között vívott háborúi és ellenségeskedései kísérik, tehát a nemzetté válás elemi és alapvető folyamatai a regionális együttműködés és integráció ellen hatnak, ahogy ezt például a Kelet-Afrikai Gazdasági Közösség története mutatja.

Az afrikai nemzeti fejlődés modelljéből következik, hogy itt a nemzet-osztály Cabral-féle fogalmának sajátos realitása van³¹, s egyáltalában Fekete-Afrikában az állam viszonylagos önállósága – különösen a végrehajtó hatalomé – egészen szélsőséges formában jelentkezik. Szerepét nemcsak a legfontosabb feladata – a nemzetgazdaság és a belső piac kialakítása – szabja meg, hanem egyben a külső erők elleni gazdasági és politikai szembenállás felfokozott formája, valamint a belső osztályviszonyok fejletlensége is. Ez utóbbi miatt említi gyakran a szakirodalom az „afrikai bonapartizmus” kifejezést, utalva a marxizmus klasszikusainak szóhasználatára az osztályerők egyensúlyának olyan helyzetéről, amely lehetővé teszi a végrehajtó hatalom szélsőséges önállóságát az általa képviselt osztályokkal szemben. Fekete-Afrikában a közigazgatási apparátus – a „bürokrácia” – jórészt az egyetlen szervezett politikai erő és csoportosulás, amely az említett okok miatt a külső erők elleni védekezésben és a belső egységesítésben bizonyos mértékig valamennyi osztály és réteg érdekét szolgálja. Így a „bürokrácia” és annak tagjai, az „állami burzsoák” döntő, szinte monopolisztikus szerepet játszanak a politikai életben, és súlyuk igen nagy a társadalmi struktúrában is. A nemzeti fejlődés felülről lefelé vezető útja ennyiben az osztályok genezise szempontjából is fordítottja az európai modellnek: nem a „gazdasági” burzsoá lép először színre és szervezi meg magát politikailag, hanem ellenkezőleg, először a „politikai” burzsoá jelentkezik, aki az állam gazdasági bázisával együtt a saját egyéni gazdasági pozícióját is szeretné megteremteni. Ez az állami vagy politikai – vagy akár hivatali – burzsoázia nagyrésztben a művelt középrétegekből származik, amelyek a nemzeti függetlenségi harc vezetői voltak, s a politikai függetlenség kivívása után válaszütt elé kerültek.³²

Az afrikai nemzeti fejlődés elkerülhetetlen velejárója az állam dominanciája és a nemzetgazdaság megteremtésére irányuló törekvés, amely a folyamatnak „államkapitalista” jelleget kölcsönöz. A válaszütt ezen az államkapitalista modellen belül vetődik fel, ahogy A. Mafeje ezt világosan megfogalmazza: „A fejlődő országokban az állam,

³¹ Mivel nem egy osztály felkeléséről, hanem a lakosság nagy többségéről van szó, Cabral így ír: „Ezért véleményünk szerint harcunk nem osztályharc, hanem inkább olyan harc, amelyet nemzet-osztályunk vív a portugál uralkodó osztály ellen.” (idézte Wallerstein: I. m. 229. l. alapján).

³² Ezt a történelmi váltást Amin fogalmazza meg a legfrappánsabban: „A nemzeti felszabadító mozgalmakat gyakran, különösen Afrikában, a városi kispolgárság – köztisztviselők és hivatalnokok – vezette . . . A vidéki, hagyományos elit rendszerint a gyarmati uralmat támogatta.” – „A kispolgárság, ha átveszi az antiimperialista mozgalom vezetését, korántsem követ el öngyilkosságot mint osztály, hanem a saját soraiból egy állami burzsoáziát hoz létre.” (AMIN: Unequal Development, Id. kiad. 346. l. és La nation arabe, Párizs, 1976. 8. l.)

fejlődése korai szakaszában – akárcsak a nacionalizmus, amelynek ez a korai állam a maximális kifejeződése – a még kialakulatlan osztályok egységfrontját képviseli. Legitimációja fenntartásához úgy cselekszik és úgy látszik cselekedni, mint valamennyi állampolgár érdekképviselője. Ez a korai állam azonban előbb vagy utóbb a növekvő, de nem teljesült várakozások áldozatául esik . . . a kormánzatnak döntenie kell az ellentétes osztályérdekek között. A döntés a leggyakrabban a művelt középosztályok javára történik, akik kezükben tartják a kormányzást. Ha megnyerik a hatalmi harcot, akkor az államkapitalizmus a magánérdekek alkuszának szerepkörére degradálódik . . . Az államkapitalizmus másik alternatívája a termelő és elnyomott osztályok érdekében való fokozott közbeavatkozás.³³ Afrikában tehát még mindig a politikai harc és a politikai függetlenség kérdése van előtérben, mégpedig nemcsak azért, mert a dekolonizáció még nem ért véget, hanem főleg azért, mert az államkapitalizmusból a „magánkapitalista” vagy a „szocialista” jelleg felé való továbblépés az „állami burzsoáziát” elsősorban politikailag érinti, s csak perspektivikusan gazdaságilag.

Az afrikai nemzeti fejlődésen belül további altípusok különíthetők el a korábbi gazdaság formája szerint – paraszt-gazdaság, ültetvény, ásványi nyersanyag kitermelés, ill. munkaerőtartalék terület és telepes gazdaság stb., jellegzetesen elválik azonban egymástól a nyugat-afrikai és kelet-afrikai fejlődés a fent említett válaszút szempontjából. Nyugat-Afrikában korábban kezdődött és alaposabb nyomokat hagyott, Kelet-Afrikában pedig később jelentkezett és kevésbé hatolt be a gyarmatosítás. Ezért ha Woddis-szal feltesszük a kérdést, hogy „Létezik-e Afrikában nemzeti burzsoázia?”, a válasz nem kielégítő annyiban, hogy igazában még nem, de már létrejövőben van, s hogy az előburzsoáziának már jelentős szerepe volt a nemzeti függetlenségi mozgalmakban is. Nyugat- és Kelet-Afrika – mint a két szélső pólus – útja ugyanis ebben lényegesen különbözik egymástól. Az állami burzsoázia dominanciája mindenütt létrejött Fekete-Afrikában, de ezen belül Nyugat-Afrikában erőteljesen jelentkeznek a „magánkapitalizmus” tendenciái, míg Kelet-Afrikában az állami burzsoázia a magángazdaságok történelmi előzményei hiányában és az államok fokozott gazdasági gyengesége következtében inkább a nem kapitalista jellegű fejlődés tendenciáit erősíti fel. A két altípus elkülönítésében természetesen nem a földrajzi fekvés a döntő, szerintünk Guinea például a kelet-afrikai, Uganda viszont a nyugat-afrikai modellt követte eddigi fejlődésében.³⁴ A szakirodalom az eltérő fejlődés két szélsőséges modelljét rendszerint Nigériával és Tanzániával példázza. Nigériában erőteljesen megkezdődött a nemzeti burzsoázia fejlődése, és a fejlődés „nacionalista” szakaszának korábban a végére értek. Tanzániában viszont a nacionalista fejlődés konzerválódott, és szocialista formát öltött, a magánkapitalista fejlődést erősen korlátozták és a

³³A. Mafeje Neo-colonialism, state capitalism, or revolution? in: P. GUTKIND–P. WATERMAN (ed): African Social Studies, Heinemann, London, 1977. 417–418. l.

³⁴J. WODDIS: Uj teóriák a forradalomról (Bp., 1975.) 102–104. l., valamint Ph. Ehrensaft The rise of a proto-bourgeoisie in Yorubaland, in: African Social Studies, 116–124. l. Guinea fejlődéséről a „nemzeti demokratikus” szakasz jegyében, amely a szocializmus formáját ölti vö. R. W. JOHNSON Sékou Touré: the man and his ideas, in: African Social Studies, 329–342. l. Az ugandai fejlődés „nyugat-afrikai” jellegét mutatja be M. MAMDANI: Politics and Class Formation in Uganda (Heinemann, London, 1976.) c. könyve.

hatalom a differenciáltan „nemzeti” tömegpárt kezében maradt, amely az államkapitalista vonások felerősítésére törekszik.³⁵

Egészében véve a nemzeti kérdés korántsem történelmi kérdés Fekete-Afrikában, hanem a legnagyobb mértékig napirenden van, s az ellene ható erők a világgazdaságban csak egyre jobban felfokozzák jelentőségét. A nemzeti fejlődés fő frontja tehát változatlanul a „*gazdasági nacionalizmus*”, a gazdasági függetlenségért – a nemzeti piac egységéért és önállóságáért – vívott harc. Éppenséggel ez teszi a „*politikai nacionalizmust*” a legfontosabb formává, hiszen a gazdasági nacionalizmus feladatai az állam fokozott külső és belső szerepével oldhatók meg. A politikai nacionalizmus változatlanul a nemzet- és államépítés, az ország valódi egységesítése feladatát jelenti tehát, amelynek fő politikai eszköze a populizmus és a nacionalista ideológia a nagy nemzeti tömegpártok, népfront jellegű mozgalmak szervezésében.³⁶ A „*kulturális nacionalizmust*” éppen ezért igen erős kompenzáló és egyben mozgósító jelleg jellemzi. A nemzeti identitás-tudat létrehozásában nagyon komoly szerepet játszik a történelmi múlttal való folytonosság tudata, a helyi kulturális értékek felelevenítése és a rendkívüli érzékenység az idegen értékekkel és (faji) ideológiákkal szemben. A kulturális nacionalizmus sajátos ellentmondása a „nyugati” és a „nemzeti” értékek közötti vívódás, – amit gyakran a gyarmatosításból öröklött alacsonyabbrendűségi tudatnak az ellenkezőjébe, valamiféle afrikai felsőbbrendűség tudatába való átcsapás kísér –, és egyáltalán a pánafrikai és a helyi nacionalizmusok állandó konfliktusa.³⁷

* * *

³⁵J. SAUL: Nationalism, socialism, and Tanzanian history c. tanulmányában világosan kimutatja, hogy Tanzániában a nacionalizmus szempontjai uralkodnak a szocializmuséi felett, s a nacionalizmust úgy értelmezik mint a közjóért való munkálkodás elvét, amely a távolabbi jövő perspektívájában is domináns lesz. Saul konklúziója ezért az, hogy „A szocializmus asszimilálódott és redukálódott a nacionalizmusra” a hivatalos tanzán ideológiában és gyakorlatban (African Social Studies, 149. l.), de ez nem a szocialista fejlődés elkerülését vagy elvetését jelenti, hanem a fejlődés éretlenségét, ami még nem teszi lehetővé a szocialista fejlődés kérdéseinek érdemi felvetését, a sokat hangoztatott szocialista jelleg ellenére. Annyit azonban feltétlenül hozzá kell fűznünk, hogy a tanzán nemzeti tömegpárt (TANU–CCM) nem engedi a baloldali erők – például a szakszervezetek – önálló politikai szervezkedését, ami pedig Lenin Komintern-beli tézisei szerint a nemzeti függetlenségi mozgalmak támogatásának alapvető feltétele.

³⁶A populizmus a két világháború közötti latin-amerikai nemzeti mozgalmak fő formája volt, és lényegét találón fogalmazza meg I. ROXBOROUGH: „A populizmusnak mint politikai mozgalomnak az a legfőbb jellemzője, hogy nem osztályalapon szerveződik. Olyan keretek között alakul ki, amelyben egy nép vagy nemzet szemben áll egy anti-nemzettel, amelyet rendszerint konkrétan azonosítanak egy külső hatalommal, vagy annak belső kiszolgálóival, vagy oligarchiával, amely akadályozza a nemzet fejlődését . . . a populizmus azt állítja, hogy a legfontosabb politikai ellentét a nép és ellenségei között van . . . A populizmus volt az az ideológia, amely összetartotta az osztályszövetséget és kifejezte a különböző osztályok közös érdekeit . . . ezért a populizmus egy átmeneti politikai forma.” (I. m. 108, 110. l.)

³⁷A polgári modernizációs irodalom a történelmi múlt felelevenítését mint „retradicionálációt” a nacionalizmus egyik megjelenési formájaként és a modernizációs kultúra segítő, de egyben akadályozó mozzanataként mutatja be (vö. D. APTER: The Politics of Modernization, The University of Chicago Press, 1965, 340. l.), a progresszív irodalom viszont a nemzeti fejlődés legfontosabb zálogának tekinti (Vö. R. W. JOHNSON: I. m. 341–342. l.).

„A függetlenség kezdeti időszakának eufóriája”³⁸ mindenesetre elmúlt már a nem európai nemzeti fejlődésben. Anélkül, hogy újólag belebocsátkoznánk a radikálisan új típusú fejlődés dinamikájának és a „kétmenetes forradalom” kritikájának elemzésébe, befejezésül csak azt szeretnénk megjegyezni, hogy ez az új típusú fejlődés is klasszikusan Afrikában jelentkezik, ahol világosan elválik egymástól a nem kapitalista és a szocialista orientációjú nemzeti fejlődés.³⁹ Zárógondolatként tehát az adódik, hogy a „transznacionalizáció” folyamatai Afrikában – és szerte a harmadik világban – egyszerre felerősítik és kétségessé teszik az önálló nemzeti fejlődést.⁴⁰ Az ellentétes tendenciák harcának eredményeként a fejlődő országok „strukturális heterogenitása” és differenciálódása is elmélyül, de ugyanakkor egységesülési törekvések is fokozódnak.⁴¹ Hogy az ellentétes tendenciák harcából – a nemzeti fejlődésen belül és a harmadik világ nemzetei között – az integráció vagy a dezintegráció tendenciái kerekednek felül, s milyen formákat ölt a nem európai fejlődés az előttünk álló két évtizedben, azt nemcsak a világhelyzet és a belső progresszív erők fejlődése dönti el, hanem nagymértékben befolyásolni fogja az is, hogy sikerül-e a szocialista világrendszernek és a belső progresszív erőknek az együttműködés újszerű, magasabb szintű formáit kialakítaniuk.

³⁸ R. W. JOHNSON: *African Social Studies* 335. l.

³⁹ Vö. J. SLOVO *A Critical Appraisal of the Non-Capitalist Path and the National Democratic State in Africa* (megjelent eredetileg az *African Communist*-ban, újranyomatva Utafiti. Dar es Salaam, 1978. I.) c. tanulmányát. Lásd még J. Ngwenya, B. Davidson, ill. Ju. G. Szumbatjan koncepcióját az *Elmélet és politika* 1977/3., ill. 1980/3. száma alapján.

⁴⁰ Wallerstein tulajdonképpen szintén az afrikai nemzetek fejletlenségére hivatkozva, vagyis az afrikai sajátosságok alapján általánosít arra, hogy valójában nincs is önálló nemzeti fejlődés, csak a kapitalista világgazdaságnak mint egységnek van igazi története (I. m. 4. l.). Az afrikai nemzeti fejlődés problémáit mutatja be a nacionalista ideológiák tükrében Marton Imre tanulmánya a *Fejlődés-tanulmányok* I. kötetében, 1–56. l.

⁴¹ Vö. Osvaldo SUNKEL – Edmundo FUENZALIDA: *A kapitalizmus transznacionalizációja és a nemzeti fejlődés*, ill. Dieter SENGHAAS: *A periférikus kapitalizmus elméletéről* c. tanulmányait a *Fejlődés-tanulmányok* 4. kötetében, különösen 394–401. és 456–463. l.

AZ ELMARADOTTSÁG ÉS FEJLETTSÉG, A NEMZETI FEJLŐDÉS ÉS A NEMZETKÖZIESEDÉS DIALEKTIKÁJA A TÖKÉS VILÁGGAZDASÁGBAN

SZENTES TAMÁS

I.

A Harmadik Világ társadalomtudományi kutatásának „ars poetica”-ja

A Harmadik Világ társadalomtudományi kutatása már jó ideje hazánkban is megszűnt egzotikumok, történelmi kuriózumok, illetve őseredetinek feltételezett „tradicionális”, „archaikus” társadalmak kutatása lenni. Előbb azok a kutatók, akik a gazdasági és társadalmi elmaradottság általános ismérveit, a fejlődő országok világgazdasági helyzetének, illetve belső viszonyainak bizonyos közös vonásait, valamint a tőkés fejlődésben előrehaladt, illetve „megkésétt” vagy lemaradó országok történelmi fejlődésének sajátosságait vizsgálták, azok ismerték fel mind határozottabban, hogy a Harmadik Világ társadalomtudományi problémái nem választhatók el a világgazdaság egészének s a kapitalizmus nemzetközi rendszerének társadalomtudományi problémáitól, nem elemezhetők és magyarázhatók meg tudományosan a kapitalizmus világméretű fejlődésének, kibontakozásának és hatásainak összefüggéseinek kívül. Majd később a hazai társadalomtudomány más szféráiban tevékenykedők között is mind többen látták be, hogy a Harmadik Világ társadalomtudományi elemzése, az ún. „fejlődés-tanulmányok” természetes és szerves részét, egy-egy fontos fejezetét képezik a marxista történelemkutatás, gazdaságtörténet, politikai gazdaságtan, szociológia és politológia egészének, s hogy – megfordítva – a fejlett kapitalizmus országainak helyzete és fejlődése, sőt a világ szocialista részének fejlődésproblémái sem érthetők meg teljes összefüggésükben a Harmadik Világ társadalomtudományi problematikájának ismerete nélkül.¹

A Magyar Tudományos Akadémia három osztályának ez az együttes tudományos ülészaka mindennél jobban példázza e felismerést. Az egyetemes történelem, a gazdaságtörténet, az orientalisztika, az összehasonlító néprajz, a politikai filozófia, a szociológia, a jog és a közgazdaságtudomány egyes művelői gyűltek össze, hogy „multidiszciplináris”

¹Sajnos azonban azoknak a tudományos (elméleti és módszertani) eredményeknek a kellő figyelembevételével, amelyek a fejlődő országokkal, illetve és főleg a világgazdaság centrum és periféria viszonyával kapcsolatos elemzésekből a nemzetközi irodalomban napvilágot láttak, és amelyek a „keynesi forradalomnál” is alighanem nagyobb változást idéztek elő a polgári közgazdaságtanban is, még alig tapasztalható. Pedig a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban kimutatott hátrányok, veszteséggforrások, egyenlőtlenítő mechanizmusok, az egyenlőtlen munkamegosztás és az extrovertált fejlődés strukturális következményei, a specializáció és külkereskedelem komplex fejlődéshatása vizsgálatának kritériumai, a cserearánymutatók ellentmondásai, a multinacionális társaságok árképzése és üzletpolitikája, a „bedolgozó” jellegű kooperációs tevékenység hatásai, a technológiai függőség, a demonstrációs hatások érvényesülése stb. – mind-mind olyan probléma, amelyre vonatkozó tanulmányok közvetlenül is fontosak lehetnek gazdaságpolitikai gyakorlatunk számára.

szemlélettel, pontosabban: a marxista társadalomtudomány komplexitása jegyében vitasák meg a Harmadik Világ problémáit.

Ezek a problémák – valljuk be – világszerte igencsak próbára teszik a társadalomtudomány művelőit – marxistákat és nem marxistákat egyaránt.

Kevés olyan területe akad a társadalomtudományi kutatásoknak, ahol annyi hamis eredmény, leegyszerűsítő magyarázat, vulgáris koncepció, üres dogma, s nemcsak a történelemnek, de a logikának is ellentmondó következtetés és annyi naiv, de megtévesztő illúzió keletkezett, mint éppen a Harmadik Világ kutatása terén. És talán még kevesebb olyan terület akad, ahol a *történelmi* megközelítés, a *dialektikus* szemlélet és módszer és a *haladó* világnézet együttes és következetes alkalmazása annyira nélkülözhetetlen feltétele lenne a helyes eredményeknek, s egyben olyan „vívóasztal” is, amely élesen megkülönbözteti nemcsak a polgári ökonomista, hanem a vulgármarxista, dogmatikus és a kispolgári-radikális, álforradalmi és „újbaloldali” nézeteket is az élő és önmagát meg-megújító marxizmus elméletétől.

És ez nem véletlen! Hiszen az ún. Harmadik Világ társadalomtudományi problémáiban szinte egyszerre jelentkezik és kíván választ a társadalomtudomány megannyi alapvető kérdése – köztük megválaszolatlan vagy elégtelenül megválaszolt kérdések éppúgy, mint egyszer már megválaszolt, de újra és új összefüggésekben megválaszolandó kérdések. Így – többek közt – az emberi társadalom fejlődésének általános menetére, a társadalmi formációkra és átmenetekre, a kapitalizmus keletkezésének és kibontakozásának feltételeire, a különböző termelési módokra és kizsákmányolási viszonyokra, az osztályképződésre és szerkezetre, a kapitalizmus történelmi helyére és szerepére, a gyarmatosításra, a tőkés világ gazdaság értelmezésére, kifejlődésének mikéntjére és mozgásának törvényszerűségeire, az imperializmus természetére, a tőke kivitel szerepére, a nemzetné válás és a nemzetköziesedés értelmezésére és viszonyára, sőt végső soron a kapitalizmus mint formáció kereteire, nemzeti és nemzetközi megvalósulására, s ennél fogva a kapitalizmus (és talán a szocializmus) politikai gazdaságtana számos kategóriájának értelmezésére: az értéktörvény érvényesülésére, az árképződésre s a transzformációs problémára, a tőkefelhalmozásra, a válságra stb. vonatkozóan is.

De nem véletlen azért sem, mert az elmaradottság, illetve fejlődés problematikája eleve oly komplex összefüggésben és kölcsönhatásban jeleníti meg a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, institutionális, jogi és erkölcsi stb. tényezőket, hogy a valaha egységes társadalomtudomány felbomlásából és departmentalizációjából született és egymástól elszigetelt „tisztá” diszciplínák: a polgári ökonomia, szociológia, jogtudomány, politológia, etnográfia, történettudomány stb. annak elemzésében eleve kudarcra ítéltettek – mint ahogy az ezek hatására a gazdaságot a társadalmitól, illetve a politikától stb. elszigetelten szemlélő vulgármarxista megközelítések is.

Mint hogy pedig az emberi társadalom története a fejlődés önmaga alkotta szabályainak megsértésén át, a megújuló társadalmi ellentmondásokon s az egymást keresztező emberi cselekvések sokaságán keresztül tör utat s halad előre, törvényszerű irányának megfelelően, ezért nem áll rendelkezésünkre olyan általános érvényű „történelemfilozófiai tolvajkulcs”, amelynek – mint azt Marx gúnyosan megjegyzi – „legnagyobb előnye

az volna, hogy történelemfeletti.”² Ezért sem véletlen a fejlődés, illetve elmaradottság irodalmában fellelhető téves nézetek sokasága, a tértől és időtől függetlenített dogmatikus általánosítások, illetve a kész helyzetekből kiinduló, a konkrét egyesre szorítókozó pozitívista állásfoglalások — egyfelől a történelem nem létező egyszerű válaszában hívők, másfelől az abból kiábrándulók részéről —, vagyis a hamisan történelmi, illetve a történelmietlen megközelítések nagy száma.

A lineáris fejlődés koncepciója, a gazdasági növekedés általános érvényű menetének és szakaszainak (többek közt Rostow munkáiban³ megfogalmazott) elmélete egyik tipikus példája a hamisan történelmi megközelítésnek. A fejlődő országok elmaradottságának a már fejlett országokéval azonos növekedéspályán előrehaladó autonóm társadalmak viszonylagos lemaradásának felfogása, vagyis pusztán egy korábbi, de természetes növekedésszakaszként való értelmezése nemcsak apologetikus, amennyiben elleplezi a kapitalizmus kezdetétől fogva megnyilvánuló nemzetközi hatásának, s különösen az imperializmusnak a történelmi szerepét. Egyszersmind a gyakorlati politikai következtetések szempontjából veszélyesen félrevezető is. Az „elmaradottság” természetére és okaira vonatkozó téves diagnózis a fejlődésutak azonosságának hibás feltételezése alapján az elmaradottság felszámolásának téves receptjét ajánlja. Valóságos kiutat nem biztosító gazdaságpolitikát sugall: mindenekelőtt a termelőerők fejlettsége tekintetében élen járó tőkésország(ok) „modelljének” követését és másolását. Továbbá — és ennyiben a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, az áru- és tőkemozgásra vonatkozó hagyományos polgári dogmákkal összhangban — a fejlettebb országokból jövő magántőke, a külföldi monopol-tőke — kedvezményekkel, korlátlan szabadság és állami védelem biztosításával való — becsalogatását, a fejlett tőkésországokból átvitt bármely technológia, az áttelepített bármely iparág, valamint a tőkés szellem, erkölcsi normák, intézmények, fogyasztási és költsékezési szokások stb. fenntartás nélküli befogadását.

Aligha lenne helyes elhallgatni, hogy a lineáris fejlődés koncepciója, akár a követendő „modell” hamis eszméje formájában, akár a legfejlettebb tőkés társadalmak „utolérése” sommás, disztinkváltatlan jelszavaként a marxista irodalomban, a hazai elméleti munkákban, illetve a gyakorlati gazdaságpolitikai elgondolásokban is megjelent, s éreztette, olykor még ma is érezteti hatását.

De nem kevésbé veszélyes következtetésekre vezet, egy „iránytű nélküli haladás” kísérletét ajánlja a fejlődésutak különbözőségét abszolutizáló, a fejlettebb társadalmak tapasztalatainak és eredményeinek felhasználhatóságát tagadó, sőt még az „elmaradottság” általános ismérveit, a Harmadik Világ közös problémáinak létét is kétségbe vonó, az egyedi különbségeket az összefüggéstelen tényadatok halmaza alapján, a faktualizmus jegyében túlhangsúlyozó koncepció. Történelmietlensége jól megmutatkozik a jelenségek kész adottságként kezelésében, illetve a történelmi tendenciák, általános törvényszerű-

² Marx–Engels Művei. 19. kötet. Marx levele az „Otyecsesztvennije Zapiszki” szerkesztőségének. 113. oldal

³ Lásd W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge Univ. Press, 1960.

ségek és okok elemzése helyett végső soron a véletlenek szerencsés vagy szerencsétlen találkozásával, vak játékával való magyarázatában.

1. Bár a történelemben nem léteznek „egyszerű válaszok”, nincsenek előre elrendelt utak és lineáris fejlődésmenetek, a tudománynak mégis választ kell adnia a miértekre és hogyanokra. Nem tudomány az, amely nem képes a kauzális összefüggések feltárására, amely megelégszik a pusztán tényekkel, a felszíni jelenségek, illetve tünetek regisztrálásával, vagy amely megcsalva az okok és okozatok kölcsönhatásának s történelmi felcserélődéseinek jelenségétől, és meg nem értve a dialektikus kauzalitás lényegét, végső soron az egymást kölcsönösen meghatározó (s így meg nem határozó) jelenségek tautológiájánál, az interdependencia koncepciójánál köt ki.

Az előbbire példa az „elmaradottságnak”, illetve a fejlődő országok kategóriájának kvantitatív ismérvek, statisztikai mutatószámok (pl. az egy főre eső nemzeti jövedelem színvonala) alapján való meghatározása, mely egyébként teljes összhangban van a lineáris fejlődés koncepciójával, továbbá az olyan felfogás, amely a viszonylagos lemaradást pusztán egyes belső növekedésgátló, kedvezőtlen körülmények és „hiánytényezők” felsorolásával magyarázza. Az utóbbira pedig a szegénység önmagát ismételtető „bűvös körének”, a circulus vitiosusnak a tautologikus és történelmietlen koncepciója a példa.⁴

Ha e jellegzetes polgári nézetek hatása olykor marxista szerzők munkáiban, illetve a szocialista országok irodalmában is megmutatkozik, az legfeljebb – bár sajnálatosan – a marxizmus alkalmazásának gyengeségeire, illetve az ideológiai és földrajzi határok eltérésére utal. Kellemetlen gyakorlati következményei is lehetnek persze, ha a diplomáciai érvelés elméleti „alátámasztásául” olyan képtelen logikai ellenmondást produkál, mint pl. a nemzetijövedelem-színvonal alapján tett megkülönböztetés határozott elutasítása egyfelől, amikor ti. a Harmadik Világnak pusztán a nemzetijövedelem-színvonal alapján a fejlett („északi”) országok csoportjába sorolt valamennyi (tőkés és szocialista) országgal szemben azonos módon (vagyis igazságtalanul) támasztott segélyköveteléséről van szó, ez esetben a társadalmi rendszerek minőségi különbözőségével (és az imperialista hatalmak történelmi felelősségével) érvelve, másfelől viszont a nemzetijövedelem-színvonal alapján való megkülönböztetés szükségességének hangsúlyozása, a Harmadik Világ helyett harmadik, negyedik, ötödik stb. világok megkülönböztetésének szorgalmazása. Vagyis ez esetben épp a minőségi ismérvek, a fejlődő országok „elmaradottságát” általában jellemző bizonyos közös vonások letagadása.

A helyes *történelmi megközelítés* a történelemben érvényesülő általános törvényszerűségek és oksági összefüggések feltárásához kell, hogy vezessen. Vagyis annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mi az oka egyes országok „elmaradottságának” (illetve más országok fejlettségének).

E kérdés megválaszolása azonban egyfelől bizonyos általánosítást tesz szükségessé, vagyis az „elmaradottság” (illetve fejlettség) általános ismérveinek meghatározását, ami absztrakciót, a lényegesnek a mellékeztől való elválasztását követeli meg, másfelől viszont a tér és idő konkretizálását (az elmaradottság és fejlettség térben jelentkező viszonyának s

⁴ Ezeknek a koncepcióknak az ismertetését és bírálatát lásd *Szentes Tamás: Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban*. Kossuth Könyvkiadó, 1976. Első rész.

a fejlődés időbeli szakaszának tisztázását) igényli. A helyes vagy helytelen absztrakciótól s a konkrét tér és idő figyelembevételétől függően más a kérdésre adott válasz.

Ami az előbbit illeti, itt az „elmaradottságnak” már említett mennyiségi vagy minőségi, felszíni vagy lényegi ismérvekkel való meghatározásaira utalhatunk. De a szükséges általánosítás és absztrakció mikéntjével kapcsolatban indokolt megemlíteni a tőkés világgazdaság egyenlőtlenségeinek s az imperialista kizsákmányolásnak az okát félreértő és félremagyarázó olyan, „újbaloldali” koncepciókat is, amelyek épp a felszíni jelenségeket, a forgalom, a csere egyenlőtlen viszonyait ragadják meg, s a lényegestől absztrahálnak.⁵ Ami pedig az utóbbit, a tér és idő konkretizálását illeti, voltaképp arról van szó, hogy az „elmaradottság” okának kérdése s az elmaradottságot előidéző külső és/vagy belső tényezők szerepének és viszonyának kérdése másként vetődik fel a kapitalizmus kifejlődését megelőző és a kapitalizmus létrejöttét s nemzetközi hatása érvényre jutását követő korokban. Nyilvánvalóan más a válasz arra a kérdésre, hogy miért fejlődött lassabban, illetve gyorsabban az egyik, illetve a másik társadalom, abban az esetben, ha és amíg egymástól függetlenül fejlődtek, mint abban az esetben, amikor már a tőkés gyarmatosítás, illetve nemzetközi gazdaság rendszerében egymáshoz kapcsolódtak, s kölcsönösen befolyásolták egymást. Más a válasz arra, hogy miért vált az egyik ország gyarmatosítóvá, a másik meg gyarmatává, hogy hogyan lett az előbbi fejlettebb és erősebb hatalommá a gyengébb, elmaradottabb utóbbival szemben, mint arra a kérdésre, hogy hogyan alakult azután fejlődésük a gyarmati viszony körülményei között.

Az elmaradottság külső és belső okainak tartalmában és viszonyában azonban változások tapasztalhatók a tőkés fejlődés előrehaladása, a kapitalista világgazdaság kibontakozása folyamán is.

2. A *dialektikus szemlélet*, az elemzés dialektikus módszere a dedukció és indukció egymást kiegészítő alkalmazását, az általános-különös-egyes mindkét irányban érvényesülő ellentmondásos összefüggésének figyelembevételét s a konkrét térbeli összefüggések rendjében a rész és az egész, a „belső” és a „külső” dialektikus viszonyának, valamint az idő történelmi periódusai egymásutániségében az ok és az okozat dialektikus átcsapásának, lehetséges megcserélődéseinek felismerését írja elő.

Csupán üres frázishoz vezethet az, ha valaki az általános szintjén megfogalmazott mégoly helyes tételt a konkrét sajátosságok negligálásával közvetlenül próbálja ráilleszteni az egyes esetére. És vak pragmatizmushoz, az elmélet adta „iránytű” elvesztéséhez az, ha csak az egyes konkrét sajátosságait tartja szem előtt. Az „elmaradottság” általános ismérvei a Harmadik Világ régiói, országcsoportjai különös vonásaiban és azon belül az egyes országok konkrét sajátosságaiban tükröződnek és módosulnak. A különbségek szerepe és az előrehaladó differenciálódás háttere meg sem érthető az azonosság ismérveinek tudományos meghatározása nélkül.

A tőkés világgazdaság rendszerén belül az egyes részek (országok, országcsoportok) helyzetét és eltérő fejlődését nyilvánvalóan csak az *egész* rendszer fejlődésének tanulmányozásával lehet megérteni. A világgazdaság polgári ökonomista értelmezése azonban —

⁵ Lásd pl. *Arghiri Emmanuel: Unequal Exchange. A Study of the Imperialism of Trade.* Monthly Review Press, New York, 1972.

s egy ennek megfelelő vulgármarxista felfogás is – a részek elsődlegességét, sőt abszolutizálását jelenti, amennyiben a kapitalizmus rendszerében egymástól alapvetően függetlenül, autonóm módon fejlődő nemzetgazdaságok egyszerű számtani összegeként, sőt inkább csak ún. „külgazdasági” kapcsolataik halmazaként fogja fel a szerves rendszerre fejlődött világgazdaságot. De nem kevésbé hibás az az újbaloldali koncepció (s egy annak ugyancsak megfelelő vulgármarxista imperializmus-elmélet), amely – a részek és az egész dialektikus viszonyát ugyancsak meg nem értve – a világgazdaság egységét abszolutizálja, s a nemzetgazdaságot üres fikciónak titulálva, a viszonyok megváltoztatását csak világszinten tartja lehetségesnek.

Az előbbi nézetből az elmaradottságnak mindig és kizárólagosan belső, „nemzeti”, az utóbbiból pedig mindenkor és kizárólagosan külső, „nemzetközi”, illetve „világszintű” okokkal való magyarázata következik. Ha az előbbi a nemzetközi kapitalizmus s imperializmus apologetikáját jelenti, úgy az utóbbi viszont a helyi vezetés, a helyi uralkodó és kizsákmányoló osztályok felelősség alóli felmentésével, a külső viszonyoknak megfelelő s azok újratermelődéséhez hozzájáruló belső rendszer negligálásával jelent egy ellenkező előjelű apologetikát.

Aligha kétséges, hogy a Harmadik Világ mai helyzetét, „elmaradott” gazdaságainak arculatát alapvetően és elsődlegesen külső, „nemzetközi” tényezők alakították – amint ezt az egyébként polgári-radikális, kispolgári-reformista, újbaloldali és marxista változatot egyaránt felölölő „dependencia-koncepció” hangsúlyozza, vagyis amely a tőkés világgazdaság centruma és perifériája közötti függőségi viszonyt állítja az elmaradottság-elmélet középpontjába.

A külső tényező, illetve hatás mibenléte s a belső tényezőkhöz való viszonya tekintetében azonban lényeges eltérés van e változatok között.⁶ Noha az erőszak – miként a kapitalizmus nemzeti megszületésében, az eredeti tőkefelhalmozás belső folyamatában, úgy a kapitalizmus nemzetközi megnyilvánulásaiban és expanziójában is – kétségkívül fontos szerepet töltött be, a tőkés világgazdaság és imperializmus lényegének félreértésére vall „az erőszak dialektikájának” fanoni elmélete⁷ s az imperializmusnak a gyarmati hódításokkal való azonosítása. De nem kevésbé téves a periféria függőségi viszonyának (és kizsákmányolásának) a kereskedelmi kapcsolatokra vagy a technológiai átvitelre, illetve a fogyasztási demonstrációs hatásokra való leegyszerűsítése (amint ezt számos kispolgári-reformista és ultra-radikális újbaloldali teoretikusnál tapasztaljuk).

Az előbbi felfogás nem adhat választ arra, mi határozza meg az „elmaradottság” újratermelődését ott és akkor, ahol és amikor az erőszak, a gazdaságon kívüli kényszer nem érvényesül. Az utóbbi pedig képtelen megválaszolni, hogy mi készíteti az egyenlőtlen csereviszonyok, kereskedelmi kapcsolatok fenntartására, kedvezőtlen hatású technológiák átvételére stb. – ha a gazdaságon kívüli erőszaktól eltekintünk – a periféria gazdaságait.

Teljesen nyilvánvaló, hogy ha csak az imperializmus egész rendszerét nem azonosítjuk – tévesen – a nyílt erőszakkal, a katonai agressziókkal és célirányos beavatkozási

⁶ Lásd *Szentes Tamás*: Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról. Kossuth Könyvkiadó, 1980.

⁷ Lásd *Franz Fanon*: Les Damnés de la Terre. Maspero Paris, 1961.

kormánypolitikákkal, és hacsak az „elmaradottság”, illetve perifériás fejlődés eseteit nem korlátozzuk – hibásan – a formálisan is gyarmattá tett területekre és azok gyarmati történelmének idejére, úgy vagy a helyi uralkodó osztály öntevékeny szerepét, útválasztását, illetve reagálását kell feltételeznünk, vagy pedig (illetve többnyire azzal együtt) a gazdasági kényszer par excellence tőkés módjával kell számolnunk.

Ez utóbbi nemcsak a tőketulajdon és funkció nemzetközi szinten is bekövetkezett szétválásának, a működőtőke-kivitelnek, a monopoltőke „nemzetköziesedésének”, vagyis a termelés feletti tulajdon és ellenőrzés egyenlőtlen nemzetközi viszonyainak történelmi fordulópontot hozó szerepére utal, hanem egyben a „külső” és „belső” tényezők viszonyának változásaira és a centrum-periféria viszony tartalmi módosulásának motivációira is.

Az, aki a fejlődés, illetve elmaradottság „külső” és „belső” tényezői között egy meghatározott történelmi szakaszban, illetve térben valóban meglevő – s a mégoly helyesen megvilágított – alapvető viszonyt más időre és térre is általánosítja, s a centrum és a periféria funkcionális viszonyában csak állandóságot és tartalmi változatlanyságot lát, az sem a perifériás fejlődés különböző útjait, sem a perifériából a centrumba emelkedés, illetve a centruból való kiesés eseteit meg nem magyarázhatja. De nemigen értheti meg a II. világháború utáni, különösen pedig a hetvenes évek óta bekövetkezett változások valódi természetét sem. (A neokolonializmus vulgármarxista értelmezései mellett jól példázzák ezt egyes olyan – korábbi – következtetések, hogy a gyarmati rendszer összeomlása, illetve a nemzetközi kereskedelemnek és tőkekivitelnek az ötvenes-hatvanas években a fejlődő országoktól való átmeneti elfordulása, s a nyersanyagprobléma szintetikus anyagok termelésével való „megoldása” az imperializmus végét jelenti, hogy a centrumnak már nincs szüksége perifériára, valamint az olyan – újabb – feltételezések, hogy az energiaválság és a nyersanyagforrások kimerülésének veszélye egyenesen a centrumot teszi egyoldalúan függővé a perifériától.)

3. A történelem az *emberi* társadalom története, a Harmadik Világ fejlődés-problémái pedig embermilliók sorsának kérdése. A tudományos objektivitás nemcsak nem zárja ki, de egyenesen feltételezi ennek szem előtt tartását. A fejlődésnek a társadalom-tudományban egyszerűen nincs értelme, ha nem az emberi társadalom fejlődését jelenti. A társadalom fejlődése pedig az egész társadalom fejlődését, s mindenekelőtt a társadalmat fenntartó és többségét kitevő dolgozó tömegek fejlődését kell hogy jelentse.

Éppen ezért nélkülözhetetlen általában is, de a nyomorgó és kizsákmányolt ember-tömegeket felölelő Harmadik Világ kutatásában különösen is, a *haladó* gondolkodásmód, az igazi értelemben vett baloldali, demokratikus, tudományosan a marxizmusban meg-alapozott *világnézet*.

Ezért kell, hogy a valóság kritikájában, a mai világgazdasági viszonyoknak éppúgy, mint az egyes elmaradott országok viszonyainak a kritikai elemzésében a középpontba kerüljön a *kinek* a kérdése (kinek a tulajdonában, kinek az ellenőrzése alatt, kinek a hasznára, kinek az érdekében stb.). Csak a polgári ökonomista és az üres dogmákban gondolkozó vulgármarxista feledkezhet meg erről. Csak ők kerülnek a gazdasági növekedés rátájának, a társadalmi valóságot hamisan tükröző steril statisztikai átlagoknak a bővületébe. Csak őket kápráztathatja el egy, a dolgozó tömegek helyzetén nem segítő, az utóbbiakat, illetve azok fogyasztási szükségleteit a fejlesztésben negligáló látványos ipari

növekedés – akár az ún. „újonnan iparosodott országok” egyikéről-másikáról legyen szó, akár az erőltetett és egyoldalú iparosítás korábbi gyakorlatáról a szocialista országokban.

A haladó világnézet persze nem a minden fejlődéssel együtt járó áldozatok és árnyoldalak, vagy a történelem kegyetlenségei felett hullajtott kispolgári krokodilkönnyeket jelenti. Még kevésbé az iparosítás, a modernizálás, a korszerű technika és tudomány, illetve a nemzetközi együttműködés és kereskedelmi kapcsolatok elutasítását (pusztán mert tőkés országokkal való kapcsolatokat jelent), vagy az ősi, kapitalizmus előtti társadalmak romantikus visszakívánását – amint azt gyakran tapasztalhatjuk egyes álradiális nézetekben, a kapitalizmus kispolgári kritikáiban, s nem utolsósorban a transznacionális társaságokat ördögökként elítélő, de a velük való gyakorlati együttműködés mikéntjében el nem igazító állásfoglalásokban.

A tudományos kritika a relatív igazság fegyvere. Nem elítélni, illetve visszafordulást javasolni a célja, hanem a dolgozó tömegek érdekei s a társadalom egészséges fejlődésének perspektívája tükrében azt kimutatni, hogy mi a hibás, és mi lenne a helyesebb, s melyek az adott fejlődésirány negatív következményei. És ha egy reálisan szükséges kerülőútról, kényszerpályáról van szó, akkor szétrombolni a „célegyenes” hamis illúzióját.

II.

A fejlett centrum és az elmaradott, függő periferia dichotomiája s a nemzeti fejlődés és nemzetköziesedés dialektikája a tőkés világgazdaságban

A hazai társadalomtudományi kutatások – így az Európán kívüli társadalmi fejlődésre, sajátos társadalmi formációkra, átmeneti társadalmakra, „ázsiai termelési módra” vonatkozó elemzések, továbbá az európai perifériaterületek elmaradottságának gazdaságtörténeti vizsgálata, és nem utolsósorban a Harmadik Világ, illetve egyes régiói gyarmati történetkutatása, és mai helyzetének, a tőkés világgazdaságon belüli fejlődésének, nemzetközi és belső viszonyainak politökonómiai elemzései, valamint a vonatkozó elméletkritikai munkák az elmúlt években olyan eredményekre vezettek, amelyek – úgy tűnik – kiállják a helyes történelmi megközelítés, a dialektikus szemlélet és elemzési módszer s a haladó demokratikus világnézet együttes követelményének próbáját. Ezek az eredmények nemcsak a különféle – így a polgári ökonomista, a kispolgári-romantikus, álforradalmi, illetve a vulgármarxista és dogmatikus – nézetek elleni polémiaiban s a nemzetközi irodalom figyelemmel kísérése mellett születtek, hanem az említett tudományágak területén kutatásokat végzők egymás közötti vitáinak, egymás munkái jobb megismerésének, bírálatának, és nem utolsósorban saját felfogásuk és következtetéseik önkritikus felülvizsgálatának, újrafogalmazásának hatására is.

Noha még sok minden tisztázatlan és kidolgozatlan, s a társadalomtudományokban amúgy sem lehet befejezett s végleges eredményekről beszélni, talán nem túlzás megállapítani, hogy egyfajta „kikristályosodott” és többé-kevésbé kollektív álláspont jött létre a Harmadik Világ sajátos történelmi fejlődésére, elmaradottságának természetére és lényegi okaira vonatkozóan. Persze ettől az állásponttól lényegesen eltérő nézetek is

fennmaradtak, sőt még az azt elfogadók vagy kialakítók között is bőven akadnak véleménykülönbségek.

A következőkben megkísérlem röviden összefoglalni – elősorban saját közelebbi szakterületemet érintően – az eddigi kutatások többé-kevésbé kollektív eredetű vagy kollektívvá vált eredményeiből (és így persze saját vizsgálódásaimból is, illetve azok tükrében) levonható legáltalánosabb következtetéseket – egyszersmind néhány, vitát provokáló további kérdést is felvetve.

1. Mindenekelőtt talán azt a két legfontosabb összefüggést emelném ki (mintegy a részleteredmények, a következtetések és a még nyitott kérdések rendezőelveiként), amelyek a Harmadik Világ társadalomtudományi kutatásaiból s a vonatkozó világ-gazdasági elemzésekből is mint – megítélésem szerint – legáltalánosabb s (tartalmi és módszertani szempontból egyaránt) legjelentősebb eredmények tűnnek elő:

- a) a gyorsabban fejlődő, domináns *centrum* és az elmaradó, függő *periféria dichotomiája* a kapitalizmus nemzetközi rendszerében, vagyis az „*elmaradottság*” és „*fejlettség*” *dialektikája*, valamint
- b) a „*nemzet*” és a „*nemzetközi*” *dichotomiája*, vagyis a nemzeti fejlődés és a nemzetköziesedés dialektikus ellentmondása a kapitalizmusban.

A kapitalizmusra mint társadalmi rendszerre alapvetően jellemző és meghatározó antagonizmus: a munka és a tőke feloldhatatlan ellentmondása. Emellett (és alapján!) azonban a centrum és a periféria, valamint a „nemzeti” és a „nemzetközi” ellentéte a rendszert születésétől haláláig végigkísérő jellemző ellentmondások.

A centrum-periféria koncepciónak azon az alapon való elutasítása, hogy ti. az figyelmen kívül hagyja mind a fejlett szektor, mind az elmaradott szektor differenciált-ságát, valamint a centrumhoz nem sorolható „közbülső” országokat és „határeseteket”, voltaképp olyan logikai érvelés, mint amilyennel a munka-tőke ellentétnek a tőkés rendszer leglényegét kifejező marxi tétele is kétségbe vonható, hiszen sem a munkásosztály, sem a tőkésosztály nem homogén, s rajtuk kívüli osztályok, rétegek is léteznek. Csakhogy ez a helyes absztrakció szerepének a félreértése, annak az absztrakciónak, amely csupán egy rendszer alapvető szerkezetének és legfőbb mozgástörvényének a feltárását, nem pedig teljes képének és környezetének felvázolását célozza.

A „nemzeti” és „nemzetközi” ellentmondásának koncepcióját pedig azon az alapon utasítani el, vagy pontosabban: fosztani meg tartalmától, hogy az árucserre, a munkamegosztásra és a tőke nemzetköziesedésére a nemzeti kereteket már „kinövő” termelőerők evolúciójának következménye, vagyis a nemzeti fejlődést általában és mindig követő fejlemény, nem egyéb, mint a polgári közgazdaságtan felfogása a lineárisan előrehaladó gazdaságnövekedésről és a fokozatosan bővülő cserekapcsolatokról mint a világgazdaság evolutív létrejöttéről.

a) *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája* a nemzetközi tőkés rendszerben, illetve tőkés világgazdaságban mind „térbelileg”, vagyis – adott időpontban – a nemzetközi rendszer egyes részei mint fejlett és más részei mint elmaradott területek relációjában kifejeződik, mind pedig „időbelileg” az – adott területeknek mint – egyes részeknek a viszonylagos elmaradottságból a viszonylagos fejlettség állapotába való felemelkedése, illetve megfordítva: az utóbbi állapotból az előbbibe süllyedése formájában.

Mindez a tőkés nemzetközi rendszerre, illetve világgazdaságra érvényes és általános értelemben vett *egyenlőtlen fejlődés* törvénye, amely nem azonosítandó (bár kapcsolatos) a szűkebb és konkrétabb értelemben vett, voltaképp a nemzetközi tőkés rendszer fejlett szektorán belüli viszonyokat és változásokat kifejező törvénnyel, a régi és új imperialista hatalmak közötti ellentéteket, háborús konfliktusokat megvilágító egyenlőtlen fejlődés koncepciójával.

Némi leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy az előbbinek az érvényesülése a fejlett és az elmaradott szektorok közötti egyenlőtlenség kumulatív fokozódásának, a „fejlődési szakadék” világméretű tágulásának tendenciáját jelenti, míg az utóbbi a tőkés világgazdaságban a vezető szerep eltolódását, a rangsor változását. E két változat persze nemcsak annyiban függ össze, hogy pl. a periféria kizsákmányolása lehetőséget és ugyanakkor negatív ösztönzőt is jelent – a védett piacok folytán – a termelőerők fejlesztésére a centrum vezető országában, hanem annyiban is, amennyiben a centrum és a periféria országcsoportját a „félperifériának” nevezett határesetek is összekötik, amelyek mozgásuk irányától függően egyszerre kerülnek mindkét változat érvényesülésének hatása alá. E határesetek nem a rendszer dichotomiáját, kétpólusosságát cáfolják, hanem éppen mozgásának, fejlődésének és változásának tényét mutatják. Vagyis azt, hogy a tőkés világgazdaság egészében is – csak különböző mértékben – érvényesül a termelőerők fejlődésének törvényszerűsége, s még a periféria „elmaradottsága” sem valamiféle abszolút és statikus állapot.

Az elmaradottság és fejlettség dialektikájának tétele többek közt olyan fontos *kérdéseket* vet fel, mint:

- mi a felemelkedés vagy hanyatlás kritériuma és útja az egyes részek számára a világgazdaság történelmi fejlődésének különböző szakaszaiban,
- hogyan definiálható az „elmaradottság” és „fejlettség”, illetve a kettő közötti mozgás átmeneti állapota,
- mi az egyik és a másik rész, illetve szektor közötti (változó!) viszony általános, tartós lényege és konkrét, módosuló tartalma,
- és hogyan befolyásolja a tőkés világgazdaság fejlett és elmaradott szektora közötti viszony a fejlett szektoron belüli egyenlőtlen fejlődést, illetve az elmaradott szektor differenciálódási folyamatát stb.

b) A centrum-periféria dichotómiával szorosan összefüggő másik ellentétpár, a „nemzeti” és a „nemzetközi” (vagy „világméretű”) *viszonyok közötti dialektikus ellentmondás* – úgy tűnik – nem nyert még kellő figyelmet a kapitalizmus politikai gazdaságtanában, noha azt közvetlenül és alapvetően szinte valamennyi kategóriájának értelmezésében érinti.

Itt többek között olyan kérdések vetődnek fel, mint pl.:

- mi az elemzés elsődleges egysége, megfelelő szintje: a nemzeti avagy a nemzetközi rendszer, a nemzeti gazdaság, illetve társadalom, avagy a világgazdaság és -társadalom;

- voltaképp nemzeti rendszernek avagy világrendszernek tekintendő-e a kapitalizmus, s ennek megfelelően nemzeti avagy világkategóriákként értelmezendők-e politikai gazdaságtanának fogalmai és törvényszerűségei;
- a nemzeti fejlődést hozza-e általában, illetve előbb a kapitalizmus, s nemzetteremtő hatása van-e a világban, avagy a nemzeti fejlődést elfojtva, illetve meghaladva nemzetköziesedést biztosít-e és valósít-e meg a világban;
- következőképpen milyen ellentmondásokkal terhes a világgazdaság tőkés rendszerének léte mellett nemzeti keretek között meginduló, adott esetben a nemzetgazdaságot megteremteni kényszerülő s ugyanakkor a nemzeti elkülönülés felszámolását előkészíteni hivatott szocialista fejlődés stb.

2. Az elmaradottság és fejlettség viszonyának kérdése éppen azért vetődik fel merőben más tartalommal a kapitalizmus megszületését követő, mint az azt megelőző korszakokban, mivel ez a társadalmi rendszer kezdettől fogva (bár nem egyenlő mértékben és arányosan) éppúgy magában foglalja a nemzeti fejlődést (ti. a világ egyik részében), mint a nemzetközi expanziót és hatásokat, vagyis adott országok nemzeti fejlődéséhez extranacionális források igénybevételét (s ezáltal a világ más részeiben a nemzeti fejlődés korlátozását).

Már az *eredeti tőkefelhalmozás* klasszikus folyamata éppúgy volt belső, „nemzeti” keretek között lezajló, illetve nemzeti kapitalizmusok megteremtéséhez vezető folyamat, mint külső, „nemzetközi” folyamat (arany- és ezüstkincsek kifosztásának, rabszolga-kereskedelemnek stb. a folyamata – amint ezt Marx hangsúlyozta is).

Az *ipari kapitalizmus* megszületése Nyugat-Európában azután a szívó- és fojtóhatások tömegével befolyásolta, módosította a nyugat-európai kereskedelembé bekapcsolt országok gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődését. A reagálások mikéntje persze igen különböző volt és lehetett attól függően, hogy külső erőszak is érvényesült-e, (mint pl. a gyarmati uralom esetében), és hogy milyenek voltak a reagáló országok belső viszonyai. (A XIX. század közepének Latin-Amerikája és a kelet-európai periféria között még több volt a hasonlóság, mint ezek és az ázsiai vagy afrikai gyarmatvilág közt.) De egyikük sem folytatta útját ott, ahol e hatásokat megelőzően tartott. Azonos úton való követésre, lineáris fejlődéssel való „utolérésre” többé mód nem nyílhatott.

A kapitalizmus *monopoltőkés korszakában* pedig a tőke nemzetközi mozgása, a monopolista működőtőke behatolása a tőkés fejlődésben és iparosításban elmaradt országok gazdaságába, a gyarmati és félgymati területekre, még határozottabbá tette ezek fejlődésének kívülről való befolyásoltságát, torzulását, a perifériának a centrumhoz való kapcsolódását és igazodását. Mégpedig nem elsősorban és egyszerűen az imperializmus gyarmati rendszere révén, hanem mindenekelőtt épp a működőtőke nemzetközi mozgása, a tőketulajdon és -funkció nemzetközi szinten is bekövetkezett elválása, s így a munka és tőke közötti ellentmondás nemzetköziesedése, vagyis az alapvető tőkés termelési viszonyok világszinten is mindinkább rendszerré formálódása, a tőkés világgazdaságnak mint organikus rendszernek a kifejlődése révén.⁵

⁵ Mellesleg éppen ennek a történelmi fordulópontnak a negligálása jellemzi és teszi hibássá a dependencia-elmélet kispolgári és újbaloldali változatainak felfogását, mely a gazdasági függőséget

A tőke mint termelési viszony nemzetköziesedése mélyreható tartalmi változást hozott a centrum és a periféria viszonyában s általában a külső és a belső tényezők viszonyában. Egyszersmind új alapokra helyezte a periféria funkcióinak alakulását, strukturális igazodásának mikéntjét, sőt a szerepeknek az elosztását a periférián és a centrumon belül is. Elvileg s mind inkább gyakorlatilag is lehetővé tette az egyenlőtlen szerkezetű rendszer újratermelésében a gazdaságon kívüli erőszak felváltását – ti. nemzetközi szinten is – a par excellence tőkés típusú, *gazdasági erőszak* alkalmazásával –, az előbbit a rendszer védelmére korlátozva és nem működtetésére használva.

Minthogy a monopolkapitalizmus és termelőerőinek fejlődése, termelési viszonyainak módosulása változásokat hoz nemcsak az egyes centrum-országok tőkeexport-képességében, hanem a tőkekivitel konkrét motivációiban, a kivitt tőke beruházási politikájában, a külföldi beruházásokat végző vezető tőkés monopoltársaságok jellegében, tevékenységében és érdekrendszerében stb. is, a centrum és periféria közötti munkamegosztás szerkezete, a strukturális szerepek elosztása, a periféria, illetve egyes országai funkcióinak konkrét tartalma sem marad változatlan.

Így erről az oldalról is megvilágosodik, nemcsak a periféria saját, ellentétes erőfeszítései, útkeresése s a megváltozott nemzetközi politikai és katonai viszonyok figyelembevétele nyomán, hogy miért következtek be újabb változások a II. világháború után az *állam-monopolista kapitalizmus* kibontakozása és a „*transznacionalizálódás*” időszakában – a tudományos-technikai forradalom strukturális következményeinek, a transznacionális társaságok előretörésének és módosult tőkekiviteli és beruházási politikájának stb. hatására – a centrum-periféria viszonyban, a munkamegosztás szerkezetében s egyes országok, országcsoportok világgazdasági helyzetében és belső viszonyaiban.

A centrum és a periféria viszonyának alakulásában tehát *történelmi szakaszokat* különböztethetünk meg, amelyek a viszony konkrét tartalmát, a strukturális szerepek jellegét és elosztását, valamint a centrumhoz, illetve a perifériához tartozó országok összetételét s rangsorát tekintve is eltérő képet mutatnak.

E különböző történelmi szakaszok összes sajátossága és változásokat hozó természete mellett és ellenére, vagy inkább tanulságaiként megállapítható, hogy a mai Harmadik Világ országainak „elmaradottsága”, miután saját, belső törvényszerűségek szerinti társadalmi-gazdasági fejlődésük minden esetben törést szenvedett a tőkés világgazdaság kibontakozásának folyamatában és hatására, semmi esetre sem magyarázható a tradicionális társadalmak korábbi viszonyaiból, illetve önmagában, a nemzetközi kapitalizmus egész rendszerének vizsgálata nélkül. A fejlett tőkésországok gazdaságával való összekapcsolódás (az árukereskedelem, beleértve a rabszolgákkal való évszázadokig tartó kereskedelmet is, a tőkeáramlás, a pénzügyi és devizális kapcsolatok, a munkaerőmozgás s a technológiai szálak stb. révén) az *aszimmetrikus gazdasági függőviszonyok* és a nemzetközi jövedelemlecsapolás rendszerének kialakulását vonta maga után, egyszersmind közvetve vagy közvetlenül (ti. a behatoló idegen tőke beruházásai nyomán) *belső gazdasági-társadalmi szerkezetüket* is ahhoz igazítva és torzítva.

minden időszakra vonatkozóan a kereskedelmi kapcsolatokra egyszerűsíti le, s a világgazdaság egységét, egyfajta globális kapitalizmus létezését a cserekapcsolatokban véli felfedezni.

A külső fejlődéstorzító hatásoktól s főleg környezetük változásától azok az országok, illetve társadalmak sem maradtak mentesek, amelyek természeti, földrajzi vagy egyéb okokból visszamaradtak a strukturális igazodásban és főként a tőkekapcsolatokban. Egyetlen tradicionális társadalom sem maradt érintetlen. Nincsenek valóságos, őseredeti archaikus társadalmak – csupán torz maradványaik – a mai Harmadik Világban.

3. A Harmadik Világ „elmaradottsága” valójában tehát egy torz fejlődés eredménye. Ezt a fejlődést, amely egy *perifériás* (függő és felemás) *kapitalizmust* hozott létre, voltaképp az különbözteti meg a tőkés fejlődés „normális” útjától, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamata nem ment végbe, illetve nem vezetett a tőkés termelési mód kiteljesedéséhez s megújuló tőkefelhalmozási folyamatához, elvetélt, csupán fél-kapitalizációt és fél-proletarizációt eredményezett a gazdaság és társadalom egészét tekintve. Nem teremtette meg a kettős értelemben szabad munkásosztályt.

Az eredeti tőkefelhalmozás elvetélése, egy valóságos, belsőleg integrálódott nemzeti kapitalizmus kibontakozásának elakadása éppúgy lehet, illetve lehetett a külső nyílt erőszaknak, mint a helyi prekapitalista uralkodó osztály, illetve vezető réteg reagálásának (komprádor, illetve „lumpen” magatartásának, a centrum „kihívására” vagy igényeire és nyomására való válaszadásának)⁹ a következménye, illetve és később a monopolitőkés korszakban általában is, a külföldi tőke behatolásának és strukturálakitó hatásának, a belsőleg ható külső gazdasági kényszernek. A tőkés átalakulás nemzeti útja helyett a perifériás kapitalizmus útja voltaképp egyaránt következik, illetve következhet az exportenklávét kifejlesztő s annak jövedelmét saját parazita luxusfogyasztására fordító helyi vezető réteg érdekében és az exportorientált nyersterméktermelésben működő külföldi (más országok tulajdonában levő) tőke üzleti politikájából. Egy olyan gazdaságfejlődés, illetve -fejlesztés számára ugyanis, amely a fejlett tőkésországok gazdaságához kapcsolódó, vagyis kifelé orientált exportenklávék növekedését s azok bevételeinek a fejlett országok luxusfogyasztása utánzására fordított improduktív elpocsékolását, illetve külföldre szivattyúzását jelenti, a prekapitalista viszonyoknak a gazdaság és társadalom egy részében való megőrzése, sőt prekapitalista kizsákmányolási módszerek alkalmazása vagy bevezetése is, tökéletesen megfelelőnek bizonyul, amennyiben a prekapitalista szektor az olcsó, tanulatlan munkaerő-tömeg forrása, s maga a félig proletár munkaerő inkább csupán költségtényezőt, mintsem vásárlóerő-tényezőt jelent a tőkés szektor szempontjából.¹⁰

A Harmadik Világ országai elmaradottságának *általános és közös* ismérveit a gazdasági függés, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban elszenvedett rendszeres jövedelemveszteségek – mint „külső” tényezők – és a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulása, „kettőssége”, dezintegráltsága – mint „belső” tényezők – adják. Ezek egymáshoz kapcsolódása és kölcsönhatása az „elmaradottság” objektív újratermelődését biztosítja.

⁹ Ezt példázza a Berend–Ránki elemzte európai periféria esete, valamint több latin-amerikai ország XIX. századi fejlődése, sőt voltaképp még az amerikai polgárháborút kiváltó és abban végül is vesztesévé vált Dél vezető rétegének magatartása is.

¹⁰ Lásd *Szentes Tamás: Elmaradottság és fejlesztés. Az elmaradottság leküzdésének kérdései Afrikában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.*

Ami valaha belső adottság s a külső behatolás előkészítője volt (mint pl. a belső piaci viszonyok fejletlensége, a munkaerő gyenge minősége, alacsony termelékenysége, a tradicionális tudatformák és intézmények léte stb.), az mindinkább következménye (is) lett a külső hatásra, illetve a kifelé igazodás nyomán eltorzult belső szerkezetnek. A polit-ökonómiai elemzés egyértelműen bizonyítja, hogy a demográfiai robbanás, a tőkehiány (vagyis a belső felhalmozás korlátozottsága), a foglalkoztatottság súlyosbodó problémája s a képzés elégtelensége, valamint általában a munka termelékenységének alacsony színvonalra stb. a külső hatásra eltorzult, dezintegrált gazdasági-társadalmi szerkezetnek, a perifériás kapitalizmus működésének következménye. Ez a szerkezet viszont újabb talajt biztosít a külső erők behatolása, befolyásának megőrzése számára. Ugyanakkor a „külső” erő és hatás többnyire „belső” tényezőként (is) érvényesül.

A külső és belső erőknek ez az alapvetően a kapitalizmus nemzetközi expanziója nyomán s mindenekelőtt az imperializmus rendszerében kialakult *dialektikája* egy-szersmind arra is figyelmeztet megint, hogy nemcsak a külső, nemzetközi tényezők negligálása, az „elmaradottság” belső adottságokból magyarázata s általában az országnak, illetve „nemzetgazdaságnak” mint elemzési (és cselekvési) egységnek a kizárólagossága jelent óhatatlanul apologetikát, ti. az imperializmus védelmében. A belső osztályerők, érdekek, kizsákmányolási viszonyok, komprádor-reagálások és gazdaságpolitikák szerepé-nek elhallgatása, az „elmaradottság” minden vonatkozásáért a világgazdasági viszonyok-nak és nemzetközi tényezőknek a hibáztatása, s általában a világgazdaságnak (és -társadalomnak) mint kizárólagos és egyedül helyes elemzési (és cselekvési) egységnek a feltételezése nem kevésbé apologetikus következtetésekre vezet, ez esetben és akarva-akaratlanul a Harmadik Világ belső reakciós és kizsákmányoló osztályainak, illetve rétegeinek védelmében.

4. Az elemzés tehát (éppúgy, mint a megoldás keresése, vagyis a cselekvés) egyszerűen kell hogy vonatkozzék a „nemzetközi” és a „nemzeti” viszonyokra (a „nemzetközi” és a „nemzeti” között a kapitalizmusra kezdettől fogva jellemző dialektikus ellentmondásnak is megfelelően), valamint a tőkés világgazdaság fejlett és elmaradott szektorára egyaránt (sőt ez utóbbin belül is fellelhető kettősségre), az elmaradottság és fejlettség dialektikájának a tőkés világgazdaságra (sőt a periféria-gazdaságokra is) jellemző dichotomiájának megfelelően.

A kapitalizmus mint társadalmi formáció fejlődésének kettős, nemzeti és nemzetközi/világméretű megvalósulásából és meg nem valósulásából mint megújuló dialektikus ellentmondásból következik, hogy *elemzésének* is (és e rendszer felszámolását célzó politikai cselekvésnek, vagyis az osztályharcnak is) szükségképpen *kettős szintje* kell hogy legyen, vagyis politikai gazdaságtani kategóriáinak is – az elemzés két, egymással összefüggő s egymásnak ellentmondó alapegysége szerint – kettős tartalma és értelmezhetősége.

Az áru, érték, pénz, tőkefelhalmozás, kizsákmányolás, osztályharc stb. fogalmainak kizárólagosan nemzeti formációra vonatkoztatott értelmezése nemcsak az imperializmus mint vilárendszer, mint sok összefüggő szemből álló lánc lenini koncepciója és a mai felgyorsult nemzetköziesedés, „transznacionalizálódás” tükrében tűnik nagyfokú és egyoldalú leegyszerűsítésnek, a világ jelentős részében pedig, ahol nemzetgazdaságokról

beszélni sem lehet, többnyire tartalmatlannak, hanem a monopolkapitalizmust megelőző korszakokra vonatkoztatva is erős fenntartásokat indokol. Végző soron az önállóan fejlődő autonóm nemzetgazdaságok lineáris evolúciójának és a nemzetköziesedés azt követő fokozatos és harmonikus előrehaladásának polgári-ökonomista feltételezése felel meg az ilyen felfogásnak. (Látszólag helyes voltát és meggyőző hatását az magyarázza, hogy a kapitalizmus fejlődésében persze van linearitás is, és a nemzetköziesedésben kétségtelenül van fokozatosság is, s hogy továbbá a kizsákmányolási viszonyok védelme elsődlegesen a nemzeti keretek között szerveződött államhatalomhoz kapcsolódik. Hibáját viszont az jelzi, hogy a szóban forgó absztrakció a valóság egy jelentős részének, tényleges összefüggéseinek és fontos folyamatainak megértését gátolja.)

Másfelől viszont a kapitalizmusnak s politikai gazdaságtani kategóriáinak kizárólagosan vagy elsődlegesen világszinten történő újbóloldali, illetve „neo-marxista” értelmezése azt a – talán még inkább – súlyos hibát foglalja magában, hogy eltekint a kapitalizmus nemzeti megvalósulásának, „bölcshelyein” végbement fejlődésének a rendszer nemzetközi expanziójához nélkülözhetetlen feltételétől, s a tőke mint társadalmi viszony nemzetállamok biztosította védelmétől.

5. A nemzetközi tőkemozgás és a tőkék nemzetközi összefonódása éppúgy, mint e mozgásban és összefonódásában megnyilvánuló, illetve kialakuló aszimmetrikus viszonyok és egyenlőtlenségek ténye a monopoltőkés kapitalizmus természetes velejárója. Minthogy a tőke mint társadalmi viszony nem nélkülözheti az őt védő erőszakszervezet, az állam védelmét és támogatását, a tőke valóságos nemzetköziesedése, *transznacionalizálódása* csupán egy annak megfelelő tőkés világállam kialakulása esetén mehetne végbe. Az „ultraimperializmus” azonban már a szocialista országok közösségének kialakulása előtt is téves és veszélyes illúzióknak bizonyult.

A transznacionális társaságok előretörése kétségkívül változásokat és új jelenségeket hozott nemcsak a nemzetközi árukapcsolatok és árviszonyok rendszerében (a tőkés világexport jelentős hányadát a leányvállalatok közötti transzferekké téve, s a világszerte áruk jelentős részét transzferákká változtatva), hanem a társadalmi viszonyok és osztályharc nemzetközi szerkezetében is, s hozzájárult a nemzetközi munkamegosztás korábbi („kolonialista”) szerkezetének jelentős módosulásához is. E változások nélkül sem a fejlődő országok újabbkori „iparosodását” és *nemzeti burzsoázija* politikai arculatának is nagyfokú módosulását, sem a *neokolonializmus* (módszerek változására le *nem* egyszerűsíthető) jelenségét, sem a fejlett tőkésországok munkásarisztokráciáját, sőt munkásmozgalmát is érintő változásokat, sem az újabb válságjelenségeket s a keynesi gazdaságpolitikai rendszerek zavarait megérteni nem lehet.

A vállalatbirodalmak „globalizmusát”, „világméretű optimalizációját”, a nemzetgazdaságoktól s nemzetállamoktól való teljes függetlenülését s az egész (tőkés) világ adottságaihoz igazodó, világméreteken ésszerű allokációs politikáját feltételezni súlyos hiba. Hasonlóképp naiv illúzió a nemzeti keretek teljes eltűnését, a teljes nemzetköziesedést tételezni fel a tőke előrehaladó „transznacionalizálódása” nyomán.

A tőkés világgazdaságnak mint egyre inkább organikus egységnek a kifejlődése – a tőke világméretű értékesülési folyamata, fokozódó „nemzetköziesedése” és a nemzetközi munkamegosztás kiszélesülése és elmélyülése, a helyi termelési folyamatok fokozódóan

világpiaci kapcsolódása, a tudomány és technika eredményeinek nemzetközi áramlása stb. ellenére — nem jár(hat) együtt a *nemzetgazdaságok* teljes felszívódásával, a gazdasági (és társadalmi, politikai) folyamatok — egy része — nemzeti kereteinek eltűnésével. Nemcsak a tőke valóságos nemzetköziesedése, transznacionalizálódása ütközik akadályokba, de a helyi termelés egészének közvetlenül világarútermeléssé válása, valamennyi áru „világáru”-vá alakulása is.

Ezenfelül, éppen mert a tőkés világ gazdaság fejlődésének eddigi folyamata akadályozta az országok egy jelentős részében (a periférián) a nemzetgazdaság ki-fejlődését, ezért a függő, perifériás kapitalizmus (az „elmaradottság”) felszámolására tett helyi (a „nemzetállam” segítségével szervezett és végrehajtott) erőfeszítések egyszersmind a nemzetgazdaság megteremtésére, viszonylagos *gazdasági függetlenségének* kivívására is irányulnak, vagyis a „globalizálódás” ellenében hatnak még a tőkés világrendszeren belül is.

6. A világ gazdaság fejlődése említett ellentmondásainak, a tőkés termelési mód sajátosságainak és a történelmi tényeknek elemzéséből is következik, hogy a tőkés világ gazdaság keletkezése nem járt együtt egy valóban interdependens, a részek közötti szimmetrikus viszonyokat és kölcsönös függőséget magában foglaló rendszer kialakulásával, működése nem biztosít „tökéletes versenyt”, sem egyensúlyt, és nemcsak a partnerek gazdasági egyenlőtlenségére épült, hanem magában foglalja a kumulatív egyenlőtlen fejlődés tendenciáját is.

A tőkés világ gazdaságra a különféle formákban megnyilvánuló (különböző intenzitású és mélységű) *gazdasági függés és dominancia viszonyai* jellemzőek, melyeknek alapvető és leginkább szerteágazó hatású változata az idegen monopol tőke közvetlen (tulajdonosi) ellenőrzése a gazdaság kulcsszektorai fölött.

A világ piacon túlnyomórészt monopolisztikus viszonyok érvényesülnek, az áru-forgalom zöme (a nem a monopol tőke által termeltetett áruk nagy része is) a „nemzetközi” monopol tőke ellenőrzése alatt áll. Hasonlóképpen monopolisztikus viszonyok jellemzik a technológiaáramlás nagy részét is, valamint a nemzetközi pénz- és hitelviszonyokat.

A gazdasági függőség *egyres formáinak* megkülönböztetése és kapcsolódásuk tanulmányozása nemcsak az aszimmetrikus függőségi viszonyok komplex rendszerére vet fényt a perifériatérületek esetében (elosztatva ezáltal bizonyos illúziókat az egyoldalú megoldásokat illetően, mint amilyen pl. a világpiaci szabályozás), hanem egyszersmind rámutat a gyakorlati gazdaságpolitika számára a választás lehetőségére: a függés szerkezeti átalakításának s ezáltal enyhítésének reális lehetőségére és feltételeire, valamint annak szükségességére, hogy az adott helyen (országban) és időben a legkritikusabb függési forma ellen tegyenek erőfeszítéseket elsősorban.

7. A *nemzetközi munkamegosztás* és specializáció kialakult (és változó) rendszere nemcsak a világ ösztársadalmi szempontjából nem jelenti a termelőerők optimális megoszlását, hanem többnyire az egyes országok nemzetgazdasága szempontjából sem. Ezért a centrum monopol tőkésje érdekeinek változásait tükröző további módosulásain túlmenően a rendszerben annak megfelelően következnek majd be lényeges, sőt radikális változások, hogy egyrészt milyen mértékben szorítják ki nemzeti és ösztársadalmi szempontok a

külföldi monopoltőkének, az idegen és a helyi tőkének a tőkés vállalati szempontjait a beruházási döntésekben (vagyis hogy hogyan halad előre a perifériás kapitalizmus elmaradottságának felszámolása, valamint „nemzeti” keretek között a szocialista átalakulás), és másrészt hogy milyen mértékben fejeződnek majd ki a nemzeti döntésekben a szűk nemzeti érdekeken felül a regionális és világtársadalmi érdekek, illetve megfontolások.

8. A „*fejlődési szakadék*”, a perifériás függő gazdaságok viszonylagos elmaradásának kumulatív újratermelődése a tőkés világgazdaságban kialakult aszimmetrikus függőségi viszonyok és egyenlőtlen szerkezetek következménye, amelyek mögött tehát a termelés társadalmi viszonyainak (a tulajdon és ellenőrzés viszonyainak, a munkamegosztás, a szerepek elosztása viszonyainak és a jövedelemelosztás viszonyainak) nemzetközi és egyszersmind belső („nemzeti”) egyenlőtlenségei húzódnak.

Következésképp e „*fejlődési szakadék*” áthidalása, az „*elmaradottság*” felszámolása nem biztosítható e viszonyok és szerkezetek fennmaradása mellett pusztán a jövedelmek nemzetközi újraelosztása révén, a fejlett országok által nyújtandó pénzügyi és technikai segélyek növelése útján, sem pedig általában a transferek fokozása (beleértve a magántőke beáramlását s a technika bővülő átvitelét stb.), vagy a világgazdasági cserearányok mesterséges módosítása révén.

9. Miként azt a hagyományos polgári koncepciókkal szakító újabb világgazdasági elméletek is kimutatják, a marxista politikai gazdaságtanból pedig eleve is következik, a *monopoltőke nemzetközi áramlása* sem nem követi a tőkehiánnyal összefüggésbe hozott határtermelékenységi elv szerinti automatikus mozgás feltételezett törvényszerűségeit, sem nem eredményezi a tőkét exportáló és a tőkét befogadó gazdaságok tőkeellátottságának, termelékenységi és jövedelmi színvonalának a vélt kiegyenlítődsét. Éppen ellenkezőleg, egyenlőtlenítő tényező. Ezért a *külföldi tőkével* (különösen a transznacionális társaságokkal) *való együttműködésben*, mely a finanszírozási forrásokra, külső értékesítési lehetőségekre, fejlettebb technikára stb. való rászorultság miatt nemcsak szükséges és hasznos, de kényszerű is lehet, a megfelelő formák megválasztásának és ezekkel is összefüggésben a káros, egyenlőtlenítő hatások figyelembevételének és lehetőség szerinti maximális kiküszöbölésének igen nagy jelentősége van. Ez persze az állam gazdasági szerepét emeli ki, és az állam mögött álló osztályerők kérdését veti fel.

10. Hasonlóképpen elméletileg és történelmileg is bizonyított, hogy a nemzetközi csereben és a munkamegosztásban való részvétel nem biztosít egyenlő előnyöket és fejlődési lehetőségeket a partnerek számára, ha azok *specializációja egyenlőtlen szerkezetű*. Vagyis a tőkés világgazdaságban a gyarmati korszakból örökölt és a transznacionális társaságok új tőke kiviteli és beruházási politikája által egy újabb egyenlőtlen szerkezet irányába módosuló munkamegosztás radikális átalakítása nélkül, pusztán a kedvezmények megosztásának bizonyos módosítása, az arányok kisebb-nagyobb (és inkább csak remélt vagy szórványos) kiigazítása stb. útján aligha lehet érdemleges eredményeket elérni a „*fejlődési szakadék*” és a világkereskedelem kiegyensúlyozatlansága felszámolásában.

A *nyerstermékek termelésére való egyoldalú szakosodás* eleve korlátozza a belső ágazati kapcsolatok fejlődését és főleg a technikai haladás lehetőségét, a termelőerők fejlődését. Sőt, a belső ágazati kapcsolatok korlátozottsága folytán a termelékenység

növekedéséből származó előnyök, pozitív hatások is többnyire az importáló, fogyasztó-felhasználó ország gazdaságába tevődnek át. Különösen csekély az ilyen specializációnak a helyi („nemzeti”) gazdaságon belüli pozitív tovagyűrűző hatása, ha a bérszínvonal a munkaszta-ly gyengesége és szervezetlensége s a munkaerő-ellátásban szerepet játszó prekapitalista szektor hatása folytán alacsony, miközben az olcsó munkaerő nyújtotta előnyt a külföldi tőke élvezi, vagy ha az alacsony bérköltséggel termelés profitját a helyi burzsoázia és elit parazita luxusfogyasztására fordítják.

Ugyancsak korlátozólag hat a belső ágazati kapcsolatok fejlődésére és a technikai fejlesztés helyi forrásainak kialakulására a specializációnak az az újabb (neokolonialista), egyes perifériaterületeken már jellemző, másutt csak kiegészítő jellegű vagy csak remélt, illetve ajánlott változata, mely az alacsonyabb (relatív) bérköltségek előnyének kihasználására a helyi gazdaság többi ágazatától ugyancsak elszigetelődő *ipari enklávékat* jelent (akár a luxuscikkek importhelyettesítésére létesített, akár a transznacionális társaságok nemzetközi hálózatán belül „export”-tevékenységet folytató alkatrészgyártó vagy összeszerelő üzemek formájában).

A nemzetközi munkamegosztás rendszerében elfoglalt hely előnyös vagy hátrányos jellege szempontjából tehát az exporttermék és a szakosodásra kiválasztott termelési ágazat *specifikumának* is van – nem lebecsülendő – szerepe és jelentősége.

11. A *technológia nemzetközi áramlását* illetően elméletben és gyakorlatban egyaránt ugyancsak bebizonyosodott, hogy feltételezett előnyeit a befogadó ország nem mindig élvezheti, sőt az egyenesen hátrányokat szenvedhet a más országok termelési körülményeinek megfelelő, a helyi viszonyokkal, illetve az aktuális feltételekkel ellentmondásba kerülő technológiák átvétele, az átvétel feltételei vagy kapcsolódó hatásai folytán. Ez különösen nyilvánvaló a nemzetközi monopóliumok technikatranszferjének monopolárakat, felhasználási megszorításokat és technológiai függőséget magában foglaló gyakorlatában.

Az átvett vagy átvitt technológia fajtája azonban nem értékelhető és bírálható önmagában véve, vagyis attól elvonatkoztatva, hogy ki, milyen célra és milyen ágazatban, mikor és kinek az érdekében alkalmazza. A nemzetközi gazdasági viszonyok egyenlőtlensége semmi esetre sem magyarázható a technológiák átvitelével és milyenségével. Sem a kapcsolatok jellegét, sem a technológia átvevőjének termelési-társadalmi viszonyait nem határozza meg önmagában az átvett technológia eredete vagy minősége. Másfelől viszont az átvitt technológiában nemcsak az általános emberi termelőerők és tudományos eredmények tükröződnek, hanem e termelőerők és tudomány viszonyok közötti fejlődésének bizonyos általános torzulásai is, és a technológiát kifejlesztő országok bizonyos konkrét (történelmi, földrajzi, társadalmi stb.) körülményei is.

12. Mindezekből együttesen is következik, hogy az áruk, a tőkék, a technológiák (és hozzátehetjük: a munkaerők) nemzetközi áramlása a tőkés világ-gazdaságban nemcsak nem biztosít automatikus kiegyenlítődést, de éppenséggel egyenlőtlenítő hatású lehet, s a fennálló függőségi viszonyok és szerkezetek mellett általában az is.

Mivel a csere egyenlőtlenségei mögött mind a nemzeti, mind a nemzetközi gazdaságban a termelés *társadalmi viszonyainak egyenlőtlenségei* húzódnak, ezért a tőkés világ-gazdaság általános mozgástörvényeinek, az árképződés mechanizmusának, a nemzetközi

kereskedelem kiegyensúlyozatlanságának s a cserén keresztül történő kizsákmányolásnak is a feltárása céljából

- a tulajdon és ellenőrzés egyenlőtlen (nemzetközi) viszonyait,
- a munkamegosztás (nemzetközi) rendszerében betöltött helyek, funkciók egyenlőtlen szerkezetét,
- a (nemzetközi) jövedelemelosztás viszonyait, a jövedelmek (nemzetközi) megszerzésének különböző módjait és mértékét

a maguk összességében és összefüggéseiben kell az elemzés középpontjába állítani.

Egy ilyen elemzés egyszersmind arra is fényt derít, hogy miként függnek össze a tőkés világ gazdaság nemzetközi egyenlőtlenségei és aszimmetriái az egyes országokon belüli gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségekkel és aszimmetriákkal, és hogy miért tételezi fel a fennálló „nemzetközi gazdasági rend” megváltoztatásáért folyó harc, és általában a nemzetközi osztályharc, a belső rend átalakításáért is folyó küzdelmet, a „nemzeti” keretek közötti osztályharcot is.

ZÁRSZÓ

BEREND T. IVÁN

Tisztelt együttes ülés!

Három félnapi tudományos ülésünk végéhez érve az egy-egy témablokkot tárgyaló egységek elnökeire az a feladat hárul, hogy rövid összefoglalót adjanak az egyes ülészakokról. Ez természetesen – a rendelkezésre álló szűk időkeretek határai között – inkább csak leltárszerű felsorolásra ad lehetőséget.

Feladatom az első fél nap hat előadásának összegezése, tanulságának, általános mondanivalójának megfogalmazása. Ezt azzal kezdem, hogy felsorolom azokat a legfőbb kérdéseket, amelyek – megítélésem szerint – az első fél nap ülésén a legérdekesebbek, legizgalmasabbak voltak. Ezek között – ez majdnem hogy az előadások kronologikus sorrendjét is követi – feltétlenül hasznos, fontos tanulsága volt a vitáulésnek a formációelméleti megközelítés, az ázsiai termelési mód új vitájának egy olyan mozzanata, amely Tőkei Ferenc akadémikus előadásában különösen élesen exponálta a tradicionális formák és a formációátugrások, a tradicionális formációk és a szocializmus összekapcsolódásának kérdéskörét és lehetőségét, érdekes Marx szövegelemzésekkel támasztva alá fejtegetését.

Az első fél nap ülésén különlegesen nagy figyelmet váltott ki, nagy tetszést aratott és nagy tudományos értékűnek tekinthető az az úttörő törekvés Hahn István akadémikus előadásában, hogy az antimitást szervesen kapcsolja, építse össze a harmadik világ kialakulási folyamataival, hogy rámutasson a hellenisztikus és romanizált világ alatt tovább élő barbár világ létre, fennmaradására, sajátos szimbiózisára, és hogy az integráló város mellett felhívja a figyelmet, bemutassa az általa szeparálónak nevezett sajátos városfunkciót, ami, hadd tegyem hozzá, nemcsak az antimitás, hanem a várostörténet későbbi szakaszaira is érdekes inspirációkat adhat.

Harmadik mozzanatként szeretném kiemelni a harmadik világ és Európa találkozásainak azt a három főbb típusát, amelyet Gyimesi Sándor mutatott fel, a latin-amerikai, az afrikai és a főleg Indián keresztül szemléltetett ázsiai típusal. Ez az előadás felhívta a figyelmet ezen régiók igen lényeges válaszadási vagy találkozási megrázkódításaira, a hatások igen lényeges különbségeire, és ez a jelenség nagyon szervesen kapcsolódott Szentés Tamás megállapításainak egy fontos mozzanatához. A belső és külső, a nemzetközi és a hazai folyamatok dialektikájáról van szó. A három válaszadási típus már megmutatta a külső és belső hatások furcsa, sajátos, úgyszólván eredendő, születésétől megfigyelhető nagy különbségeit.

Az ülészak egyik újszerű problémaállítása jelentkezett Ágh Attila megfogalmazásában. A nemzetfejlődés sajátos modellje a harmadik világban jogossá teszi a kérdést, hogy vajon azok a magyarázatok, amelyek az európai nemzetfejlődés alapján próbálnak köze-

líteni a harmadik világ nemzeti fejlődési útjához, mennyiben és miért alkalmatlanok, mennyiben és miért kell más megfogalmazásokkal, más modellekkel megközelíteni a harmadik világ nemzetfejlődési útjait.

E leltárszerű, s nyilván elkerülhetetlenül hiányos felsorolásban már utaltam Szentés Tamás előadása kapcsán arra a rendkívül fontos összefüggésre, amit a nemzeti és nemzetközi hatások, tehát a belső és a külső folyamatok egységéről, dialektikájáról hallhattunk, s ami – megítélésem szerint – lényegesen fejlesztette tovább azt a képet, amelyet e jelenségről elsősorban éppen az ő munkássága alapján már a korábbiakban megismerhettünk. Különösen a történeti sokféleség teljesebb, szélesebb körű figyelembevételét szeretném kiemelni.

A leglényegesebb mozzanatokra szorítkozva talán az elmondottakkal emelhetem ki az első fél nap ülészakának legfontosabb tudományos teljesítményeit. Már az egyszerű, leltárszerű felsorolás után is felmerül, hogy vajon mennyiben jutottunk tovább a vizsgált kérdéskör megismerésében. Rendkívül nehéz erre a kérdésre válaszolni. Egyrészt talán azért, mert nem lehet egyetlen fél nap alapján egészében megválaszolni a kérdést, hiszen az ülészak lényege éppen az volt, hogy a három osztály által reprezentált tudomány-
szakok sokaságát, művészet, közgazdaság, szociológia, jog, történelem és más diszciplínák együttesét vonultassa fel, hogy – bár a harmadik világ kutatása eleve áttörte a hagyományos diszciplináris kereteket – az eddigi interdiszciplinaritást is lényegesen kiszélesítve közelíthessünk az Európán kívüli fejlődés kérdéséhez. Ha a megszokott diszciplináris keretek szűknek bizonyultak már korábban is, s a közgazdaság és szociológia már összekapaszkodott, ha a történelem is bele-belekapcsolódott ebbe a vitába, ha a filozófiában, a művészettörténetben és máshol is reagáltak arra, ami lejátszódott, mégis azt hiszem, hogy ez a fajta interdiszciplinaritás, ami ülészakunkat jellemezte, hazai tudományos fejlődésünkben érdemleges és fontos állomás.

Egyetlen fél nap alapján természetesen, hadd hangsúlyozzam ismételten, nem lehet az interdiszciplinaritás előmozdításában elért eredményeket megítélni. Szemléletesen példázhatja ezt, hogy Salgó László az első fél napon arról beszélt, hogy a francia és az angol gyarmatosítás más utat követett a vasútépítéseket illetően, hiszen a kiterjedt angol vasútépítkezésekhez hasonlóan egyáltalán nem tapasztalhatunk a francia gyarmatokon, akkor most a harmadik fél napon Gergely Ágnes előadásában meghallhattuk, hogy a francia és angol magatartás lényegesen eltért az asszimiláció vagy kulturális politika kérdéseiben is, és kiderült, hogy a franciák nem építettek ugyan vasutat, de asszimiláltak, az angolok építettek vasutat, és nem akartak asszimilálni. (Aligha állhatom ugyan meg, hogy meg ne jegyezzem: az idézett versekből úgy tűnik, hogy azok az angol nyelven író afrikai költők sok vonatkozásban ugyanolyan „angolosan” írtak és gondolkodtak, mint ahogyan a franciául írók „franciásan”, vagyis erősen asszimilálódtak.)

Az összefüggések bonyolultságát sokáig elemezhetjük még, és ez a konferencia egyik érdeme. Egyben világos kifejezése is, hogy inkább indulásnak, és nem összegezésnek tekinthető. Hadd próbáljam mégis összefoglalni, amit az első fél nap alapján tudományos továbblépésnek tekinthetünk.

A legfontosabb eredményt az első fél nap alapján abban látom, hogy a történelmi folyamatokat az eddigieknél sokkal erőteljesebben, sokkal szervezettebben kapcsolta be a

harmadik világ kérdéseinek a vizsgálatába. Visszanyúlt az antiquitásig, holott a harmadik világgal foglalkozó elméletek legtöbbször legfeljebb a XVI. századig szoktak csak visszanyúlni, és ebből következően egy sor kérdés érintetlenül és értetlenül marad. Ha csupán az első lépéseket tehetjük is meg ebben a vonatkozásban, mégis azt hiszem, hogy az antiquitásig visszanyúlva és a kora újkori kérdéseket is erőteljesen bekapcsolva, a történelmi folyamatok az eddiginél sokkal nagyobb szerepet nyertek a harmadik világ értelmezésében, és ez lényeges előrehaladás.

Második mozzanatként a belső folyamatok és a nemzetközi meghatározottságok dialektikájának – már említett – sokkal összetettebb, többoldalú figyelembevétele emelhető ki.

Végül azt hiszem, hogy nagyon árnyaltan s a korábbiaknál talán sokoldalúbban esett szó a kolonializmus hatásairól is, a pusztító, a romboló és az építő hatások regionálisan is megkülönböztetett és típusokban is elkülönített képleteitől. A gyarmati múlt nélküli alárendelődés problémájának figyelembevétele pl. sok új színnel gazdagította a harmadik világ megértésének eddig kialakult folyamatait.

Tisztelt hallgatóim!

Az elmondottak mellett befejezésként végül azt említhetném még, hogy bár felolvasó ülésről volt szó, ahol minden fél napon 6 előadás hangzott el, végül is az első fél napon már benne rejlettek csírájában a viták is. Egy-két kérdés körül majdnem hogy kibontakoztak, vagy ki is bontakoztak a viták, s a következő fél napon reagáltak is bizonyos, korábban elhangzott tételekre. Főleg két kérdésben indult meg, s remélem, hogy sokkal több kérdésben fog folytatódni ez a vita. A két kérdés a tradicionális és a legmodernebb társadalmi formációk összekapcsolása a társadalmi fejlődésben, vagy más megfogalmazásban az obszcina és a szocializmus kérdése közvetlen összekapcsolódásának lehetősége. A másik vitatéma a társadalmi és a nemzeti fejlődés külön típusa, külön modellje és éltető eredete a harmadik világ esetében, amivel szemben az a felfogás áll, hogy speciális megjelenésével állunk szemben. Ezekben a kérdésekben a vita tehát elindult. Mindezek alapján, úgy vélem, együttes ülésünk első fél napja nagyon eredményesnek ítéltető. Jó, sőt egy-két esetben egészen kiemelkedő előadásokat hallhattunk, s a három társadalomtudományi osztály kezdeményezésében kifejezésre jutó célokat eredményesen szolgáltuk.

Tanulmányok

AZ ŐSEMBER KORÁNAK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON (1969–1980)

GÁBORI MIKLÓS

Az ősember korának, a paleolitikum kutatásának eredményeit utoljára 1969-ben foglaltuk össze. Az 1970-ben megjelent tanulmány a háború utáni negyedszázad tevékenységét ismertette. Mikor, milyen ásatások folytak – mi volt az eredményük –, hogyan alakult e korszaknak a képe, mely problémák maradtak függőben? Ugyanakkor rövid áttekintést adtunk azok számára is, akiknek területe nem a történettudomány, a régészet, hanem munkánkat a természettudományok oldaláról segítik.¹

Az utóbbi cikk meglehetősen statikus vázlat volt a kutatás helyzetéről. Mintha egy tudományterület működése kissé megállt volna, és egy-két kérdés, lehetőség felvetésén túl alig várhatnánk fejlődését.

Ezzel szemben az utóbbi évtized legfontosabb eredménye, sőt érdekessége éppen az, hogy nagyobb ásatás ugyan egyáltalán nem folyt, jelentős új lelőhely sem került elő, ennek ellenére a paleolitikum helyzete, az egyes korszakok, kultúrák megítélése, időrendi-történeti kérdései feltűnő változáson estek keresztül. Oka nem módszerbeli, hanem többek közt a régibb leletek, adatok átértékelése, a táguló látókör, a kutatás „belső mélyülése”. Ugyanerre az időszakra estek az igényes, összefoglaló munkák is, mint a 10 kötetes „Magyarország története” I. kötetének megfelelő része, az új egyetemi tankönyv első része (bár sorsáról tudomásunk nincs), a Szovjetunióban most megjelent „Arheologija Vengrii” c. kötet első régészeti fejezete, a „neandervölgyi ember” korának történeti összefoglalása az Alpoktól az Uralig stb. Lényegesnek tartjuk még, hogy ebben az időszakban kerültek előtérbe a paleoökológia, az életmód, a természeti környezet kérdései. Ez azonban a kutatásban nemzetközi tünet.

Minthogy reprezentatív ásatások és a velük járó általános információ nélkül ezek a változások, ez a „belső mélyülés” még a más korszakkal foglalkozó régész előtt sem ismert, szükségesnek tartjuk az elmúlt több mint tíz év munkásságát összefoglalni. Alábbiakban teljességre törekszünk: röviden mindazt a tevékenységet érintjük, mely ezzel a korszakkal összefügg.

Előjáróban a nem régész szakember számára néhány általánosságot kell említenünk, bár lehet, hogy ezek ma már elég széles körben ismertek.

A paleolitikum, az emberiségnek ez a legrégebb és leghosszabb korszaka, a régészetben belül is a legnemzetközibb terület. Hazánkban „kis terület”, világviszonylatban nagy terület, amire a történettudományok köréből könnyű lenne más példákat is találni.

¹ GÁBORI M.: 25 Jahre Paleolithforschung in Ungarn. Acta Arch. Hung. 1970.; Uő.: Magyarország őskőkorának áttekintése. Földrajzi Közlemények, 1969.

A korszak jellegéből és módszereiből adódik, hogy gyakorlatilag nincsenek földrajzi határok, csak korbéliek, de azok is egyre mélyülnek, tágulnak időben visszafelé, minden mindennel összefügg. Vannak korbéli horizontok, kisebb-nagyobb periódusok, de a kutató azon a horizonton nyugodtan mozoghat, és kell is, hogy mozogjon, egész Európa vagy Eurázsia területén.

Ugyancsak a korszak jellegéből fakad, hogy az ősemlék korának kutatása nemcsak régészet. Szorosabban összenőtt a természettudományokkal, mint a régészet bármely ága, és módszereiben jó fél évszázaddal megelőzte azt, amit ma „interdiszciplinárisnak” nevezünk. Így eredményeink néha, látszólag, mintha nem is régészetiek lennének. Ismét a korszak, az igen nagy időbeli távolság következménye, hogy gyakran előbb vagyunk kíváncsiak időrendi szempontból egy éghajlati periódusra (egzakt hőmérsékleti adatok, csapadékmennyiség, a növénytakaró összetétele stb.), mint a „tárgyi emlékekre”.

Továbbiakban a kutatás eredményeit kronológiai sorrendben, egyes korszakokként, kultúránként ismertetjük. Igyekszünk kiemelni a változásokat úgy, hogy az előzmény a történeti-társadalmi tudományok minden művelője számára világos legyen.

Az alsó paleolitikum egyetlen lelőhelye ma is Vértesszőlős. Az ásások 1968-ban lezárultak, de a korszak és a település ismerete terén mégis jelentős eredményekről adhatunk számot. Ezek egyaránt vonatkoznak a telep régészeti leleteire – részletes elemzésére –, a korára, és az annak idején olyan közismertté vált embertani leletére is.

Elkészült ugyanis – éspedig már régen – a telep régészeti anyagának, kőszerszámainak teljes feldolgozása.² Ez a kitűnő, egyelőre kéziratban levő munka közel ezer oldal terjedelemben vizsgálja Vértesszőlős szerszámkészletét. Jelentősége azonban nem a terjedelem, hanem az új eredmények, melyeket néhányan, egzakt adatok nélkül, már előre sejtettünk.

A szerző Vértés László rendszerét örökölve – ami a kezét eléggé megkötötte – matematikai módszerrel, paraméterekkel, tesztekkel dolgozta fel a nagy leletanyagot. És ezzel a mesterétől öröklött módszerrel bizonyított be olyan tényeket, melyeket az örökhagyó valószínűleg nem várt volna tőle, vagy a saját leleteitől.

Vértesszőlős anyaga, mint ismert, egy alsó paleolitikus kavicsipar. A legősibb civilizációk eszközfajtáiból, kavicsból készült hasítókból, hasogatókból stb. áll. Az egzakt és rendkívül tárgyilagos vizsgálatok új eredményei közül csak a következőket emelem ki: 1. Vértesszőlős szerszámkészlete közelebb áll a százezer évvel fiatalabb tatai telepéhez, mint az egyes telepszintjeié egymáshoz. 2. Az ún. középső paleolit eszközcsoport (bizonyos szerszámtípusok meghatározott együttese) nagyobb Vértesszőlősön, mint az alsó paleolitikusaké. 3. Ezen belül feltűnő arányban fordulnak elő a „tatai típusú”, és a még fiatalabb jellegű szerszámok.

Összegezve: a telep régészeti anyaga – a tipológiai, technológiai paraméterek tekintetében – sokkal fiatalabb karakterű, mint azt tíz évvel ezelőtt gondolták. Mindez az ipar rendkívül előrefejlettségét mutatja, anélkül, hogy ez kronológiai helyzetét különösebben megváltoztatná. A szerszámkészlet – önmagában nézve – akár sokkal

²T. DOBOSI V.: Vértesszőlős. Régészeti Feldolgozás. (Kéziratban.)

fiatalabb, Riss-kori is lehetne, mint ahogy azt néhányan már régebben észrevették. (F. Bordes, H. de Lumley, V. A. Ranov, a szerző.) A feldolgozás valamennyi eredményét nem sorolhatjuk fel.

A település kora geológiai, paleontológiai szempontból nem változott meg. Helye a Mindel 1–2 interstadiális, bár a legfelső telepszintjének kora még kérdést vethet fel. Az abszolút kormeghatározás terén időközben igen eltérő vizsgálati adatok születtek. 800 000 – 450 000 – 350 000 – 270 000 év. (!) A korhatár tehát rendkívül tág. Nemzetközi szinten természetesen többször érintették Vértesszőlős korát a vele egykorú s idősebb leletekkel kapcsolatban. Egy ilyen fórum legutóbb a kb. 350 000 évet fogadta el, melyet mi is megnyugtatónak vélünk, noha újabban már egy 180 000 éves dátumot is ismerünk.

Az embertani lelet, „Homo sapiens seu erectus Palaeohungaricus” néven már régen publikálva lett. Az elnevezés ugyanolyan kétarcú, mint a régészeti leletanyag. A nyakszirtcsont antropológiai jellegei a H. erectussal egyeznek, az agykapacitás viszont a H. sapiensével: 1250 cm³. Erről is hallottunk vitát, melyen az utóbbi adatot sokkal kisebbre kívánták „szorítani”³. Thoma A., a lelet feldolgozója, nemrég szintén újra foglalkozott a kérdéssel, de az első adatát alig sikerült 1200 cm³ alá nyomnia.

Fentiekhez hozzá kell fűznünk egy nem embertani, hanem sztratigráfiai ténytet. A rétegtani adatok azt mutatják, hogy a nyakszirtcsont kb. egykorú lehet a teleppel – H. erectus –, de nem tartozott a telephez, hanem azon kívül, attól függetlenül került elő.

Egész régészetünk negatívuma egyébként – felelőssége, ill. felelőtlensége –, hogy a híres lelőhely monográfiája tizenöt év alatt sem jelent meg.

Az alsó paleolitikum kutatásának másik nemzetközi eredménye – melyre egyelőre szintén csak kéziratként hivatkozhatunk – egy kandidátusi értekezés.⁴ A munka kiemelendő jelentősége az, hogy egész Európa kavicsiparait foglalta össze. Valóban nagyléptékű szintézis.

Másutt utaltunk már arra, hogy Vértesszőlőssel kapcsolatban annak idején egyfajta tévedés vagy félreértés forgott fenn. Éspedig az, hogy Európában ez az első és a legrégebb település. Ezzel szemben már az ásatások idején, de főleg az utóbbi évtizedben hihetetlen sok olyan lelőhely vált ismertté, mely Vértesszőlőssel hasonló/azonos korú, vagy pedig lényegesen idősebb. Európában a legrégebb kavicseszközök, lelőhelyek ma 1.7 millió évvel kezdődnek (!), ami a legősibb civilizációk afrikai származtatását több mint megkérdőjelezi. És akadnak ennél még idősebbek is. A kavicsiparok lelőhelyei ezután a Mindel időszak körül sűrűsödnek (kb. 400–300 000 év), majd „lappangva” tovább élnek a többi kultúrák között, egészen a középső paleolitikum végéig (kb. 35 000 év).

Az említett munka összefoglalta a kavicsiparok eddig létező osztályozási módszereit. Ezután összegyűjtötte Európa összes ilyen jellegű lelőhelyeit, a legidősebbektől

³ A bilzingslebei előemberi telep feltárásáról tartott nemzetközi konferencia. Halle, 1975.

⁴ LUU TRAN TIEU: Paleolitikus kavicsiparok Európában. 1980. (A szerző a Hanoi Történeti Múzeum kutatója, 38 éves. Ezzel a témával érkezett hozzánk aspirantúrára; egyben az első külföldi aspiráns volt a régészet területén. A vitabizottság jegyzőkönyvileg a munka sürgős idegen nyelvű kiadását kérte.)

a legfiatalabbakig. Kiemelte közülük a rétegtanilag biztosan meghatározott korúakat, majd ebben a hatalmas időszakot átfogó keresztmetszetben rendszert teremtett. Megállapította a fejlődés egyes szakaszait és a fejlődés menetét.

A konklúzió – önkéntelenül – már túlmutat a szoros értelemben vett régészet és az egyszerű kavicsszerszámok határain. Noha nem mondja ki, a humánogenetika alapvető kérdéseit érinti. Honnét származott a legrégebb európai civilizáció, honnét az ázsiai, az afrikai kontinensé?

A hatalmas anyagból kialakult a legősibb kultúrák kialakulásának nagy háromszöge, melynek csúcsai: Délkelet-Ázsia, Közép-Afrika és a Földközi-tenger medencéjének térsége. A három terület három központot jelent: kimondatlanul filogenetikus álláspontot képvisel. Európa civilizációja pedig nem érkezett sehonnán sem, hanem itt alakult ki kontinensünk belterületén.

Talán említenünk sem kell, hogy erről a témáról – mely az egész fellelhető irodalmat is összegyűjtötte –, európai átfogású munka eddig még nem jelent meg.

Itt említhetünk meg még egy külföldit is, aki ugyan nem aspiránsként, de szintén idősebb korban végezte Magyarországon munkáját. Ali Ahmed Bachid al Sanfari a paleolitikum természettudományi, sivatagi viszonyokra alkalmazható módszereiről készítette nálam egytemi diploma-munkáját. (A Sultanat of Oman, Ministry of National Heritage igazgatója.)

A középső paleolitikum az a korszak, amely legjobban mutatja az elmúlt évtizedben történt változásokat. Megváltozott a korszak kulturális tartalma, az egyes civilizációk meghatározása – s ez nemcsak új névadást jelent –, az ősemberi települések kronológiai sorrendje is. Ezenkívül két új civilizáció „született”. Az egyik egy régóta ismert lelőhelycsoport régészeti és kronoztratigráfiai átértékelésének eredménye, amelyet új lelőhely ásatása is elősegített. A másik civilizáció – minthogy publikálatlan még, tartasuk talán függőben – új lelőhelypontokból, új leletekből alakult ki. A változás valóban szembetűnő.

Tájékoztatásul talán szükséges megemlítenünk, hogy a középső paleolitikum a mi területünkön az utolsó eljegesedést megelőző, hosszú „meleg korszak”, a Riss-Würm interglaciális közepétől kezdődik, és az utolsó Würm eljegesedés első hideghullámával ér véget. A radiokarbon dátumok szerint az alsó korhatár kb. 80–70 000, a felső korhatár kb. 35–30 000 év. Az a *Palaeoanthropus*, a valódi ősember ideje.

Idézőjelbe tettük a „meleg korszakot”, mert ez az időszak nemcsak a mainál sokkal melegebb, mediterrán jellegű klímaperiódusból áll, hanem több, más éghajlati hullámból, szakaszból tevődik össze, majd hosszú, lassú lehűlés vezet be az utolsó eljegesedést. Ezek a változások – hőmérsékleti adatokkal stb. – ma már pontosan mérhetők.

E hosszú időszak alatt korábban egyetlen kultúrát ismertünk. A mindent átfogó moustérien műveltséget. Láttuk, és metrikus, matematikai-statisztikai módszerekkel tudtuk is, hogy ennek a kultúrának a települései, leletei között eltérések vannak, mégis maradt „a moustérien”.

Régebben volt „hideg és meleg moustérien”. Meghatározták a korai és fejlett szakaszát, szétválasztották a Bükk hegységi és a dunántúli moustérient, de a kultúra

csak ezután bomlott szét. Sok mindent észrevettünk előre, de lényegében csak az utóbbi évtizedben vált világossá, hogy a középső paleolitikum nemcsak moustérien, hanem különböző fácierei vannak. Sőt, ezek nem is fáciések (csoport értékűek), hanem különböző civilizációk, melyeknek egymással kapcsolatuk sincs.

Nevezhetjük őket „ipartípusoknak” – valójában úgyis kisebb-nagyobb etnikumokat jelentenek –, melyek különböző úton kerültek hozzánk, vagy különböző módon fejlődtek. Ezt a felismerést tartjuk az újabb kutatásban a legjelentősebbnek.

Mielőtt a korszak képét röviden felvázolnánk, a címben szereplő kezdő évszámtól vissza kell lépünk egy évet. Az érdi ősemléki telepről írt monográfia ugyanis – melynek a nemzetközi kutatásban is nagy szerepe lett –, 1968-ban jelent meg, de hatása érthetően csak a következő években jelentkezett.⁵

Az érdi település feltárása, komplex feldolgozása a legszerencsésebb ásatásaink egyike. Nyílt fennsíkon, barlangoktól távol eső vadásztelep – a területe természetes mészkőfalakkal körülvett völgytektonk, lakóterek –, melyekben két, vastag kultúrreteg, és a felsőben 5 egymást követő telepszint, „járószint” került felszínre. A lelőhelynek ez a körülzártága, teljessége – ami nagyon ritka a mi kutatási területünkön – rendkívül sokoldalú, részletes vizsgálatokra adott lehetőséget. Szerencsés körülmény az is, hogy a feltárás már a mai módszerekkel történt. A francia nyelvű, vastag monográfiában pedig a természettudományok kiváló kutatói vettek részt.

Magáról a vadásztelepről csak egy-két adatot közlünk.

C-14 dátumok: az alsó réteg 50 000 évnél idősebb; a felső réteg egymás feletti telepszintjei: 44 300–38 100–35 300 év. Külön hangsúlyozandó, hogy a lakószintekben minden az eredeti helyén, elmozdulatlan állapotban került elő. Ezeknek az anyaga „konyhahulladék” – a behurcolt vadászszákmany csontjainak tömege –, tűzhelyek, szerszámkészítő helyek, a kőszerszámok és a hozzájuk tartozó gyártási hulladék. Az állatcsontok mennyisége szinte példátlan: közel 50 000 darab. Még fontosabb, hogy ezek jól körülhatárolt, vastag halmokban feküdtek, ami egészen új szempontú vizsgálatokra adott lehetőséget.

Az eredmények közül csak néhányat emelünk ki. Az első az, hogy a telep kultúrája teljesen új Magyarországon. Régészeti anyaga a nyugati charentien műveltséggel függ össze: egy módosult, délkelet-európai charentien. Kapcsolatai a Keleti-Alpok, Jugoszlávia ÉNy-i része, tovább Észak-Olaszország felé vezetnek. Tulajdonképpen ennek a civilizációnak a megismerésével kezdődött el a korszak kultúráinak „felbomlása”, átértelmezése.

Fontosak, újak a településmódra vonatkozó megfigyelések. Ilyen a lakóterek használata, a rendeltetésük, vagy pl. egy hústároló verem – ami a más korokkal foglalkozók számára talán egyszerű, kezdetleges –, de amit ebben a korszakban eddig nem ismertünk, nem is feltételeztünk.

Végül kiemelendők az újszerű vadászati-zoológiai vizsgálatok, amelyek elsőként és tőlünk indították el a paleoökológia, a közvetlen életmód kutatásának irányzatát.⁶ Jelen-

⁵GÁBORI–CSÁNK V.: La station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Akadémiai Kiadó Bp. 1968.

⁶GÁBORI–CSÁNK V.–KRETZOI M.: Zoologie archéologique. In: GÁBORI–CSÁNK V.: i. m. 1968.

tőségéről csak annyit, hogy rendkívül erősen befolyásolta a nyugati, újabb telepfeltárások módszereit, az NSZK-ban pedig ebből a módszerből egyetemi tanszék létesült „Lehrstuhl für Jägerische Archäologie” néven.

Az utóbbi kutatások már nemcsak a lelőhely kormeghatározását szolgálják a különféle állatfajok meghatározása, aránya stb. révén. Megállapítja a vadászott állatfajokat, azok arányát – települési szintenként, hulladékhalmonként –, az egyes fajok egyed-számát (mely állatból hányat ejtettek el), a vadászati időnyt (hónapok szerint), az egyes állatok életkorát, azt, hogy melyik vadból mely testrészeket szállítottak a lakóhelyre, a vadászat specializálódását (ami szintén új ebben a korszakban), mennyi volt a húsmennyiség összesen, egyes megtelepülések idején, évszakonként: ami végül közvetlen társadalomtörténeti következtetésekhez vezet.⁷

Áttérve az új eredményekre, egyik egyedülálló lelőhelyünk átértékelésének problémáját kell megemlítenünk. Ez Lovas – korábban Balatonlovas – a Balaton-felvidéken.⁸

A dolomit fennsík természetes bányagödrök táródtak fel, melyeket élénkvrös, hematitos festékföld, okker töltött ki. Ezt a festékföldet a paleolitikum embere (?) rendszeresen bányászta, elszállította, és idők során több mázsányi mennyiséget termelt ki.

A vrös földfestéknek a felső paleolitikumban, sőt talán már korábban Európa-szerte kultikus szerepe volt. Ezt számtalan helyről már ismertük, de festékbányát, kitermelőhelyet eddig nem találtak sehol sem. A lelőhely ásatását Vértes L. végezte, és a bányagödrökben mintegy száz, kitűnően csiszolt, a bányászáshoz használt csont- és agancsszerszámot tárt fel.

A kulturtörténeti szempontból jelentős lelőhely kormeghatározása sok gondot okozott, ma pedig még nehezebb problémával állunk szemben. Vértes L. a leleteket a Würm 1–2 interstadiális enyhe, erdei éghajlatú szakaszának az első harmadára helyezte. A datálás alapja az volt, hogy a faunában – a csont- és agancseszközök között – az óriásgím uralkodik. Ezt a szarvasfajt pedig nálunk a Würm 1–2 interstadiálisnál fiatalabb időszakból nem ismerjük. Alátámasztani látszott a kormeghatározást egyetlen kőszerszám is, amely a „hasonló korú” Jankovich-barlangi eszközökhöz hasonlít. Az utóbbi kérdéskörre még visszatérünk.

A probléma lényege ma az, hogy az újabb vizsgálatok szerint Lovason az összes óriásgím – jávorszarvas! A korábbi meghatározás téves. A jávorszarvas pedig mérsékelt hőmérsékletű, lombos (?), mocsári erdőségekben él. Nálunk főleg a Riss-Würm interglaciális végén gyakori (eddigi ismereteink szerint), és az itteni agancsok felépítése, mérete eltér a Würm időszakban ismertektől.

A kérdéshez tudnunk kell – és ez módszereink összetettségére is rávilágít –, hogy a lelőhelyen gímszarvas, rénszarvas, vaddisznó maradványa is előkerült. Az első két faj a felső pleisztocénben mindig előfordul. Kronológiai szempontból tehát indifferens. Ezzel

⁷Szerencsés körülmény, hogy nagyobb kiadványaink francia nyelven jelennek meg – ez a paleolitikum kutatásának nemzetközi nyelve –, és hogy ezeket nyelvileg a legkiválóbb francia szakemberrel tudjuk lektoráltatni. Az ilyen munkának a visszhangja is lemérhető. A kötetről számos, feltűnően elismerő ismertetés jelent meg.

⁸MÉSZÁROS GY.–VÉRTESE L.: A Paint Mine from the Early Upper Palaeolithic Age near Lovas. *Acta Arch. Hung.* 5. 1955.

szemben a vaddisznó – az új vizsgálatok szerint – a lovasi anyag legérzékenyebb klímajelzője lenne. (?) Ökológiai igénye a mérsékelt éghajlatú tölgy- és bükkerdő. Nálunk főleg a Riss-Würm interglaciálisban, majd az azt követő időszakban, és még az Istállóskői barlang állatvilágában fordul elő.

A lovasi festékbánya kora tehát sokkal régibb: a Riss-Würm interglaciális vége, utolsó meleg fázisa lenne.

Ez az áttekintés nem lehet vitafórum, és nem az a hely, ahol a nem specialista számára újabb feltevésekbe mehetnénk. A nem e korszakkal foglalkozó régész és történész számára ugyanis egyszerű a tény: a lovasi festékbánya sokkal idősebb, mint eddig hitték. A paleolitikummal foglalkozók számára azonban ezzel szemben áll egy másik tényyszerűség. Eddigi ismereteink szerint mondhatnánk ténynek is. 1. A lovasi csont- és agancsszerszámok kidolgozása olyan tökéletes, hogy még a Vértes L. által megadott korszakba is alig illik bele. 2. Az egyik szerszám nyelére geometrikus pontsört, díszítést véstek. 3. Maga az okkerbányászat – még az előbbi datálás szerint is – feltűnően korai. Éppen ez volt a lelőhely nagy jelentősége! Mindez együtt – az utolsó interglaciális végén, tehát jóval régebben, mint pl. az érdi telep ideje – lehetetlennek tűnik. Egyszerűen nem fér bele az általános kultúrfejlődésbe.

A problémásor végére most tehát nem pontot, hanem még erősebb kérdőjelet teszünk.⁹

Az eddigiéknél sokkal fontosabb eredménye kutatásunknak az ún. „dunántúli Szeleta kultúra” átértékelése, melyhez egy új lelőhely feltárása is erősen hozzájárult. Az átértékelést G. Csánk V. egy Párizsban tartott konferencián 1973-ban ismertette először. Most már itt, a középső paleolitikumnál szólunk róla, mert ez a civilizáció – a korábbi állasponttól eltérően – ebbe a korszakba tartozik.

Röviden az előzményekről. – A Szeleta kultúra vagy szeletien az egyetlen civilizáció, melyet világszerte magyarországi lelőhelyről neveztek el. Sajnálatos, hogy éppen ezzel a több mint 70 éve ismert kultúrával van ma is talán a legtöbb problémánk.

Kutatásunk a Szeleta kultúrát a felső paleolitikumba, a Würm 1–2 interstadiális, enyhe erdei éghajlatú időszakába sorolta. Régebben több fejlődési fokozata volt, majd az a nézet alakult ki, hogy két fázisa van: a korai és a fejlett szeletien. Ugyanakkor különválasztottuk a Bükk hegység Szeleta kultúráját, és a Dunántúl szeletienjét. Helyesen.

⁹ A tény és tényyszerűséghez meg kell jegyeznünk, hogy a természettudományok egzaktsága között – jól tudjuk – vannak különbségek. A paleontológia a legfontosabb tudományág számunkra (nem segédtudomány) – a kormeghatározás terén. Biztonsága azonban nem olyan megdönthetetlen, mint hinnénk. Kitűnő, de pozitív példa erre éppen e korszak lelőhelyeinek, sőt fauna-fázisainak teljes „átrendezése”. (Kretzoi M.: Étude paléontologique In: GÁBORI–CSÁNK V.: i. m. 1968) – Lovassal kapcsolatban közel 30 éven át „tény” volt, hogy az ott talált szarvasok óriásgímek – és ma tény, hogy jávorszarvasok voltak. – A paleontológia belső problémája valószínűleg kettős. Egyrészt a pleisztocén állatfajai, az azonos név ellenére, nem mind azonosak a ma élőkkel. Másrészt egyes fajoknak, köztük a már kihalt fajoknak, nem ismerjük pontosan az ökológiai igényét. A jávorszarvas pl. ritka az európai állatkertekben, de jól, szabadon megél ma Írország, Skócia területén. (Meleg, enyhe éghajlat és lomblevelű erdőségek...? Vagy a pleisztocén kori faj más volt, mint a mai? De ma is különböző fajok léteznek!) – Lovas datálására természetesen más alternatíva is lenne, melyeket itt felesleges említenünk. T. Dobosi V. 1977-ben újra kutatott a lelőhelyen, de a bányák folytatását, sajnos, nem találta meg.

Az utóbbi azonban már régóta tipológiai, kronológiai problémákat vetett fel. A dunántúli lelőhelyeket hol a Würm 2 tundrai szakaszába, hol a Würm 1 utánra helyezték, minthogy a régészeti leletek gyakran kifejezetten hidegjelző állatfajokkal együtt kerültek elő.

A „dunántúli szeletien” lelőhelyei, egy kivételével, mind a Pilis-Gerecse hegység területén vannak. Legfontosabb közülük a Jankovich barlang, majd a Kiskevélyi barlang, Szelim barlang, a Csákvári sziklaüreg, a Pilisszántó II. kőfülke, a Bivak barlang és Lovas. Az utóbbi azonban, mint láttuk, már ki is ejthető ebből a körből. Ide tartozik még a Dzeravá Skala (Pálffy barlang) Ny-Szlovákiában.

Egy új lelőhely ezekhez a Remete Felső barlang, melynek ásásával az előbbieket rétegtani ellenőrzése is megindult. Folytassuk tehát először talán az új ásás eredményével.

A Remete Felső barlang ásása, Máriaremete határában, 1969–70-ben történt. Feltárása előre kiszámítottan, rétegtani és karszthidrológiai megfontolásokkal történt. A Remete völgy aljában nyíló Remete barlangban (alsó barlangban) ugyanis a pleisztocén rétegeket csak 11.5 m mélységben érték el, érintették. Ugyanakkor megállapítható, hogy a völgy kis barlangjai, üregei három magassági szintben helyezkednek el. Mindig az egykori karsztvízszint felett vannak, és minél magasabban nyílnak, annál idősebbek. Ha tehát az alsó barlangban a pleisztocén réteg ilyen nagy mélységben kezdődik, feltehető, hogy a felette 70 m-rel magasabban levő kis barlangban sokkal könnyebb ennek a korszaknak a rétegét elérni.

A feltevés, számítás beigazolódt. Az ásás első napján, közvetlenül a felszíni humusz alatt pleisztocén kori réteg, és pedig azonnal egy Würm jégkor előtti réteg került felszínre. Az állatmaradványok alapján előre megállapítható volt a réteg kora – ennek alapján az, hogy benne csak középső paleolitikum kerülhet elő –, és az is, hogy a kis barlangot az ősember lakta.¹⁰

A barlangban egyetlen réteg maradt a helyén, a többi az időszakonként lezúduló víz kimosta. Ennek az ősemberi kultúrát tartalmazó rétegnek a korát a 24 fajból álló állatvilág pontosan meghatározta, a kőzetrétegtani, kémiai-fizikai vizsgálatok pedig teljesen alátámasztották. A kultúrréteg a Würm 1 hideghullámát megelőző időszakban képződött (középső paleolitikum).¹¹

A barlang első, kisebbik termében mintegy 14 kőszerszám került elő. A kis számnál sokkal lényegesebb, hogy típusuk azonos a Jankovich barlangiakéval, tehát a „dunán-

¹⁰ Az ember jelenlétét bizonyították egyrészt a faszénmaradványok, a tüzelés nyoma, másrészt olyan sztyepei állatfajok, melyek maguktól soha nem mentek volna fel a 70 m magas, rendkívül meredek hegyoldalon. Ilyen pl. a mammut, a gyapjas orrszarvú, a jégkori vadló, a pézsmatulok. Az utóbbi biztos kormeghatározó faj is: a Würm eljegesedés első hideghulláma után a Kárpát-medencében többé soha nem található meg. – Előkerült pl. egy óriásgím rendkívül fejlett agancsa. Eltekintve attól, hogy levetett agancs volt, ez az állat hatalmas agancsterpesztésével („feszítávoltságával”) a barlang szűk nyílásán be sem fért volna.

¹¹ A faunisztikai anyagot Kretzoi M. határozta meg. A kőzet-rétegtani vizsgálatokat, mint más lelőhelyünkön is, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete végezte. (Pécsi M. és Schweitzer F.)

túli szeletienével". Ezek szerint a „dunántúli szeletien” nem az, aminek eddig tartottuk, hanem egy középső paleolitikus civilizáció.

A megállapítást még megerősítette egy váratlan lelet. A szerszámok között 3 egymás melletti, összetartozó emberi fogat találtak. (Köztudomású, hogy éppen a fog határozza meg legbiztosabban a fajt.) A fogak a *Palaeoanthropushoz* tartoznak. Ezek szerint a „dunántúli szeletien” nemcsak hogy középső paleolitikum – és nem Szeleta kultúra –, hanem ráadásul az embere sem *Homo sapiens*, mint eddig tudtuk, hanem *Palaeoanthropus*.

A többi lelőhely ellenőrzésének eredményét már csak távirati stílusban hozhatjuk:

1. Lovas egyetlen szerszáma – bármi legyen most a kora – nem annyira jellegzetes, hogy feltétlenül ide tartozna. (Különösen mióta megtudtuk, hogy más ilyen, ún. levélkaparókat használó civilizációnk is van!)

2. A legfontosabb lelőhelyen, a Jankovich barlangban, a rétegtani viszonyok bizonytalanok. Ha a leleteket mégis egy réteghez kötnénk, annak képződése szintén a Würm 1 körüli időszakra mutat. Szerszámai középső paleolit típusúak. A csontszerszámok részben más rétegben voltak – esetleg réteggképződés nélkül keveredtek a kőszerszámok mellé –, de az sem teljesen kizárt, hogy ez a népesség csonthegeket is készített.

3. A Csákvári sziklaüregben egyetlen szilánkot találtak. Rétegtani helyzete teljesen bizonytalan. Ha esetleg az alsó rétegben volt (? ?), akkor a fauna alapján a Würm 1-nél biztosan nem fiatalabb.

4. A Dzeravá Skalaban a körülmények ugyanazok, mint a Jankovich barlangban.

5. A Szelim barlang megfelelő rétegének állatvilága, fajösszetétele egyértelműen Würm 1 előtti. Egyetlen szerszáma szintén a középső paleolitikumba tartozik.

6. A Pilisszántó II. kőfülke két szerszáma középső paleolitikus. Rétegtani helyzetük bizonytalan; csak feltételezhető, hogy hasonló korú a Szelim barlangéhoz.

7. A Bivak barlang eklatáns példája annak, hogyan változik meg egy kultúra meghatározása és datálása egy előzetes teória vagy beidegzett hagyomány kedvéért. A régészeti anyagot tartalmazó réteg és a felette fekvő között egyértelműen réteghiány volt. Ezt bizonyítják a rendkívül részletes faunisztikai és üledékközzetani vizsgálatok. Az alsó réteg állatvilága pedig világosan a Würm 1 kezdetére tehető.

Ezután már csak az hiányzott, hogy ezt a kultúrát máshol is *Palaeoanthropus*-sal találják meg. Van, volt ilyen lelőhely. A Dzeravá Skala egyetlen emberfoga a leírás szerint a *Palaeoanthropus (H. neandertalensis)* jellegeit mutatja. Minthogy azonban „szeletienel” találták, mégis a *H. sapiens*-hez sorolták be. A szeletien felső paleolitikus kultúra: az embere tehát nem lehet más, mint *Homo sapiens*... A kultúra meghatározása – láttuk, tévesen – és a „klasszikus kultúra-sorrend” fenntartása fél évszázad alatt valóságos kényszerképzet lett.

Összegezve: „dunántúli szeletien” nincs. Ez egy középső paleolitikus civilizáció. Jellemző szerszámai levél alakú kaparók és egyszerű moustérien kaparófajták. A szerszámok keresztmetszete gyakran plankonvex, vaskos, néha szakócaszerű formák stb. „Levélhegyes, levélkaparós, félszakócs középső paleolitikum”. Kora is megfelel ennek. Ez a civilizáció az utolsó eljegesedés előtt, esetleg alatt élt, de nem zárható ki, hogy esetenként talán kissé túlnyúlhatott a Würm 1 hideghullámán. (?)

A régészeti anyag kapcsolatai a Duna felső szakasza, a mai délnémet terület, az ottani „közép-európai micoqueien” kultúra felé vezetnek. A kora is megfelel az ottani lelőhelyeknek.

A mi kultúránkat nem nevezhetjük s.s. micoquiennek. Minthogy azonban ennek a civilizációnak a Bükk hegység valódi Szeleta kultúrájával sem származási, sem fejlődési kapcsolata soha nem volt, logikus, hogy a „szeletien” elnevezés sem jogosult. Nem csoportja valaminek — a Szeleta kultúrának —, hanem más kultúra, iparfajta, embercsoport.

Az első és leggazdagabb lelőhely után ez a középső paleolitikus kultúra „jankovichien” néven lett meghatározva és az irodalomba bevezetve.

Ez az átértékelés egy-két lelet meghatározását is megváltoztatta. A Bükk hegység valódi moustérien kultúrájából régóta kiütött a Háromkuti barlang, a Herman barlang és a miskolci eszközök egy-egy szakócája. Határainkon túl ismertük ezek pontos hasonmásait (az ausztriai Gudenus barlangból): úgy látjuk, ezek is ehhez a micoquien-szerű kultúrához tartoznak.

A másik, valóban új leletcsoportról egyelőre nehéz szólnunk, minthogy még publikálatlan. A Bükk hegység környékén — nem barlangokban, hanem dombtetőkön — hosszú évek munkájával 40 új lelőhelypontot ismertünk meg. Már a lelőhelyek száma is meglepő, amikor a „Régészeti kézikönyv” mindössze 14 középső paleolitikus települést tart számon, és az újabb lelőhelykataszterben sem szerepel ebből a korszakból sokkal több.¹² A gyűjtés Ringer Árpád munkája. (MTA Földrajztudományi Intézete)

Az új leletanyagról annyit, hogy egy régies jellegű, és valószínűleg egy nálunk ismeretlen kultúrával van dolgunk. Annak ellenére, hogy dombtetőkön, felszínen, humuszban, humusztalaj alatt fordul elő, egészen biztos, hogy középső paleolitikus civilizáció. Szerszámai kis szakócák, ún. félszakócák, levél alakú kaparók, néha levélhegy-szerű formák stb. A lelőhelyek közül 5 gazdagabb, a leletek száma eddig több száz.

Az egész leletanyag egészében eltér a Bükk hegység régóta ismert barlangi moustérien kultúrájától, és nagyon erős hasonlóságot mutat a már említett, felső duna-vidéki, közép-európai micoquien civilizációhoz. Tipológiai alapon is nagyon valószínű, hogy a leletek Würm 1 előttiak, vagy legfeljebb Würm 1 korúak. Rétegtani hitelesítésük — ásatással — az egyik legfontosabb feladatunk lenne.

Úgy tűnik tehát, hogy a Bükk környékén ki fog alakulni egy új civilizáció, ipartípus. Ha ez így történne — ami már ma is több, mint valószínű —, a „felfedezés” valóban jelentős. Ellentétben ugyanis a neolitikummal, a bronzkorral stb., ahol számtalan kultúrát, csoportot ismerünk, a paleolitikumban van egy régi kavicsiparunk, a középső paleolitikumban pedig csak négy, a felső paleolitikumban pedig három kultúrával számolunk.¹³

¹² VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. — T. DOBOSI V.: Magyarország ős- és középsőkőkori lelőhely katasztere. Arch. Ért. 102. 1975.

¹³ Úgy látszik, hogy a fenti iparok köréhez esetleg más lelőhelyek is hozzákapcsolhatók. Ilyen Hont-Csitár anyagának egy része (Gábor M. ásatása; publikálatlan) —, és lehetséges, hogy ide tartozhat pl. Sajóbábony is. (T. Dobosi V. ásatása; publikálatlan.) Közlése szerint ún. szeletai nyersanyagból készült szakócaszerű hegyek (!), megmunkált szilánkok, kőpakolásos tűzhely került elő a humuszból. A tűzhely radiokarbon datálását, sajnos, nem ismerjük.

Itt kell megemlítenünk még egy fontos, új eredményt, amely a mezolitikum eddigi képét is alapvetően megváltoztatja. A miskolci Avason, a régóta ismert lelőhelyen, 1975–79 között leletmentő ásatások folytak. Az új leletek feldolgozása azt bizonyítja, hogy az Avas „makrolitikus mezolitikuma” nem létezik, hanem elsősorban középső paleolitikumból áll (!). (Simán Katalin munkája.) Ugyanakkor már több oldalról megállapítottuk – köztük külföldi szakemberek is –, hogy Eger–Kőporos anyaga sem mezolitikus. Ezzel az „Eger kultúrát”, azaz a „makrolitikus mezolitikumot” nyugodtan törölhetjük kultúránk sorából. Ez a leletanyag ugyanis „rokona” az előbbinek.

A korszak kutatásához – t. i. a középső paleolitikuméhoz – más fontos „kiegészítő” munkák is tartoznak. Ilyen pl. a magyarországi radiokarbon dátumok ellenőrzése és összevetése a többi, természettudományi vizsgálatok kormeghatározásával. Eredménye egy sor korrekció, és az, hogy a C–14 vizsgálatok egy korhatáron túl nálunk fiatalabb kort adnak a valóságnál. – Ide tartozik a korszak faunafejlődési fázisainak és ezzel egyes lelőhelyeknek paleontológiai alapon történt megváltoztatása¹⁴, vagy pl. a korszak természeti környezetének és vadászatának alapos vizsgálta.¹⁵

Végül itt kell említenünk egy területileg jóval átfogóbb munkát, mely szintén önálló, idegen nyelvű kötetként jelent meg. Ez a középső paleolitikum kultúráinak összefoglalása az Alpok és az Ural között.

Már a könyv alcíme – „Esquisse historique” – is mutatja, hogy tartalma, célja nem anyagközlés, tipológiai analízis, hanem történeti áttekintés kíván lenni Európának erről a hosszú övezetéről. A téma kidolgozása nemcsak az irodalomra, hanem elsősorban közvetlen autopsziára épült. A munkát számos nyugati és keleti tanulmányút, szoros értelemben vett munkaút kísérte. Munkáút alatt értem azt, hogy a szokásos múzeumi, intézeti „áttekintésen” túl a leletek és lelőhelyek túlnyomó részét közvetlenül, a helyszínen is megismerhettem.

A munkáról itt csak tartalmi áttekintést lehet adni. Az első rész kitekintés Nyugat felé: az Alpoktól É-ra és D-re eső területek civilizációit ismerteti. A következő maga a munkaterület, mely az osztrák Keleti-Alpoknál kezdődik, és a Kubán folyó vidékén ér véget. Ez a nagy fejezet földrajzi régióként ismerteti az egyes lelőhelyeket, régészeti anyagukat, kapcsolataikat, kronológiai helyzetüket. Számos esetben új meghatározást ad a civilizációk jellegéről. A harmadik fejezet ismét kitekintés: lezárásként képet ad a Kaukázuson túlról és Közép-Azsia területéről.

A munka második fele már összegezés. Elsősorban rendszerezi az egész terület kultúráit, csoportjait, bemutatja a fejlődésüket, a 70–30 000 év előtti történeti összeköttetéseket vagy elkülönüléseket. Talán kiemelhető az a fejezet, amelynek címe „Civilizációk – faciések – és a természeti környezet”. Ez a fejezet ismét végighalad a vizsgált területeken, és konkrét adatokkal bemutatja az időben folytonosan változó éghajlatot, a növénytakarót, az állatvilágot, végül pedig a vadászat specializálódását, mely különböző helyeken különböző irányba fejlődött, és ebben a korszakban alakult ki. Az utolsó fejezet kifejezetten történeti összegezés. Kimutatja, hogy az utolsó jégkor-

¹⁴ KRETZOI M.: Étude paléontologique. In: GÁBORI–CSÁNK V.: i. m. 1968.

¹⁵ Gábori M. munkája. Sajtó alatt.

szak előtt, kb. 45–35 000 éve „demográfiai hullámmal” kell számolnunk, és ekkor történt meg két oldalról, Nyugatról és a Kaukázuson túlról, Közép- és Kelet-Európa első benépesedése.

A konklúzió, a benépesedés története, erősen rövidítve a „Századok” 1977. évi 1. sz.-ban is megjelent. A munka külföldi visszhangja nagyon pozitív. Valamennyi kritika hangsúlyozza, hogy a könyv híd szerepét tölti be Kelet és Nyugat között.¹⁶

Áttérve a felső paleolitikumra, ennek a korszaknak egyik felében csupa megoldatlan, új problémáról, a másik felében ismét néhány új eredményről adhatunk számot.

Visszatekintve egy, másfél évtizedre, néhány akkori megállapítást szükséges rögzítenünk ahhoz, hogy a mai kérdéseket megértsük.

A középső paleolitikum után lényegében három kultúrát ismerünk: az aurignacient, a szeletient és a gravettient. Egyébként általános jelenség, hogy a középső paleolitikum „robbanása” után Európában egységesebb kultúrák alakulnak ki, majd az őseber korának végén ismét erős kulturális, etnikai „osztódás” indul meg.

Az aurignacien kultúrát kutatásunk két csoportra osztotta: aurignacien I. és aurignacien II, vagy olschewien. Eredetük a korábbi moustérienben lenne keresendő. A két kis etnikum, mely főleg csontszerszámairól, csont lándzsahegyeiről ismert, a Bükk Ny-i részén élt, éspedig párhuzamosan a Bükk K-i oldalán található „kőlándzsás” szeletienel. A két népesség kb. egyidőben kezdődött, jelent meg és fejeződött be, de egymással sohasem érintkezett. Az aurignacien – a korábbi nézet szerint – a Dunántúlra is eljutott, és esetleg biológiailag is keveredett az ott élő (immár nem létező) „dunántúli szeletienel”. Ez lett volna ugyanis a legegyszerűbb magyarázata annak, hogy az utóbbi kultúrában miért fordulnak néha csonthegek elő.

A Szeleta kultúrájának két fejlődési szakaszát ismerjük: a korai és a fejlett szeletient. Ez a népcsoport, mely elsősorban babérlevél alakú kőlándzsahegyeiről ismert, a korábbi megfigyelések szerint a Bükk hegység moustérienjéből közvetlenül alakult ki, és továbbra is egyenes vonalon fejlődött. Mindkét civilizáció – az aurignacien és szeletien – a Würm 1–2 interstadiális enyhe, erdei éghajlatú periódusában élt.

Az új problémák az aurignacient kevésbé érintik. Ez a népesség egészen szűk földrajzi területen, mindössze két lelőhelyről, az egymás közelében fekvő Istállóskői és Peskő barlangból ismert. Mindenesetre feltűnő a kis etnikumnak ez a zártsága, elkülönültsége. (Az Istállóskői barlang 44 300 éves C-14 dátuma mindeki számára valószínűtlen, túl idős.)

Néhány éve három nyugati kutató az összes csonteszközös kultúrát feldolgozta, és arra a megállapításra jutott, hogy a nálunk ismert civilizáció egyáltalán nem aurignacien, hanem különálló, ismeretlen eredetű csoport.

Ezt a megállapítást azonban már félre is tehetjük. A korszakban sokkal jártasabb kutatók szerint az említett két barlang kultúrája valóban aurignacien, még akkor is, ha eredetének kérdésére ma valóban nem tudunk választ adni. Nézetünk szerint nem a

¹⁶ A hosszan tartó feldolgozás és terepmunka arra is lehetőséget nyújtott, hogy egy-egy áttekintést adjunk Szovjet-Közép-Ázsia és a Kaukázuson túli terület kutatásának mai helyzetéről. (L.: irodalomjegyzékben.); GÁBORI, M.: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Ural. Akad. Kiadó, 1976.

moustérien „radiációja”, egyik fejlődési ága. A korábbi származási területek, mint a Balkán vagy a Keleti-Alpok és a Bükk hegység között pedig gyakorlatilag nincs összeköttetés, nincsenek lelőhelyek. Dunántúli megjelenése, etnikai vegyülése az ottani jan-kovichiennel egészen valószínűtlen.

Sokkal nagyobb problémát jelent a Bükk hegység Szeleta kultúrája. Elsősorban azt a származási kapcsolatot, melyet annyiszor igyekeztünk bizonyítani a helybeli moustérien kultúrával – köztük e sorok írója is –, ma már alig tudjuk felismerni. A részletes vizsgálatok természetesen a két kultúra származására épültek. Alapja és eredménye az volt, hogy a bükki moustérienben „széletienizálódás” kezdődik – kétoldali megmunkálású, levélhegyszerű származások jelennek meg –, a széletienben pedig nagyon sok a régi, moustérien jellegű eszköz.

Az utóbbi igaz, az előbbi nem. Be kell vallanunk, hogy a kontinuitás keresése és a majdnem azonos földrajzi terület készített arra, hogy a moustérienben a későbbi „utód”, a széletai kultúra gyökerét mutassuk ki.

Ehhez a kérdéshez tartozik még egy lényeges adat. A Szeleta barlang közelében fekvő Búdöspeszt barlang régészeti anyaga volt a moustérien-szeletien közti átfejlődés típuspéldája, „modellje”. Közben megtudtuk, hogy a Búdöspeszt barlang ipara idősebb 37 000 évnél, a Szeleta barlang korai széletienje viszont 41 700 éves. Az utód tehát idősebb, mint az elődje . . .

A Búdöspeszt barlang leletanyaga egyszerűen a középső paleolitikumba tartozik, állatvilága pedig az újabb ellenőrzés szerint egyértelműen nem lehet fiatalabb a Würm 1 hideghullámánál. (L.: Gábori M.–Csánk V.: Acta Arch. Hung. 1970.)

Miből, honnét származott tehát a Bükk Szeleta kultúrája? Nem az ottani, barlangi moustérienből. Valószínűbbnek tűnik ma, hogy talán abból a középső paleolitikumból, amely mint új civilizáció a Bükk környékén kezd kibontakozni. A feltevéshez egyelőre természetesen kérdőjelet teszünk.

További kérdés, hogy mi is tulajdonképpen a korai széletien? Ezt a fázist a Bükk K-i részének néhány barlangjából, elsősorban a névadó barlangból ismerjük. Jellegzetes származásai a korai jellegű, kezdetleges, levél alakú hegyek. Ezek a tárgyak azonban – milyen későn vettük észre – kivétel nélkül víztől görgetettek, koptatottak, csak a belsejük maradt meg. Különös, hogy csak ezek, a többi származás nem. Az sem állapítható meg róluk, hogy valóban hegyek voltak-e?

Folytatva a kérdést: a Szeleta alsó rétegének többi származása, többsége, moustérien jellegű. Nem lehetséges, hogy a „korai széletien” inkább egy középső paleolitikum, melynek az idős 41 700 éves C-14 dátum is megfelelne? Nem volt vajon az alsó réteg alatt egy s. l. moustérien réteg? Az utóbbi valószínű.

A következő probléma a fejlett széletien helyzete. Jellegzetes leletei a rendkívül finoman kidolgozott, vékony babérlevél, néha majdnem fűzfalevél alakú kő lándzsahegyek. A Szeleta kultúrát az egész világ kutatása ezekről ismerte meg (1906). Ezek a hegyek annyira fejlettek, finomak, hogy a 10-es évek végén, külföldön, hamisítványoknak vélték.

Meg kell állapítanunk, hogy ezeket a babérlevélhegyeket tulajdonképpen csak a Szeleta felső rétegéből ismerjük. A többi lelőhelyen – alig néhány helyen – csak egy-egy

példányuk került elő. Az előbbieik után felvetődik a kérdés, hogy ez a fejlett szeletien valóban a bizonytalan korai szeletaiból alakult-e ki, annak folytatása lenne? Ide tartozik az is, hogy a két kultúrreteg között nagyon vastag, régészetileg steril, víz által is áthalmazott rétegsorok rakódtak le. Ez pedig igen nagy időt, időbeli távolságot jelenthet a korai és a fejlett szeletai között.

Az utolsó probléma már kapcsolódik a fentihez. A fejlett szeletien korát egyáltalán nem ismerjük. A felső rétegek az ásatások következtében hiányzanak, C-14 adattal nem rendelkezünk. Folytatása tehát ez a különlegesen szép régészeti anyag az előbbinek – valóban Würm 1–2 kori-e –, és mikor fejeződött be ez a kultúra a mi területünkön? Nem fiatalabb-e, mint ahogy véljük? Ami pedig az aurignacien-szeletien egyidejűségét illeti – kezdetüktől a végükig –: részletezés nélkül elég okunk van rá, hogy kételkedjünk benne.

Sokkal világosabb képet adhatunk az ősember korának a végéről, a gravetti népesség idejéről. Tájékozódásul ismét néhány mondatot az előzményekről.

A gravetti népesség valószínűleg idegen eredetű nálunk. Régebben magam hangsúlyoztam a „keleti gravetti” elnevezést. Oka az volt, hogy a szovjet szakirodalom abban az időben vált nálunk ismertté, és valóban nagyon sok párhuzam található az ukrán, moldvai terület, valamint a mi leleteink között. Ma ezt a „keleti” jelzőt nem használnám, mert a mi településeink – különösen az ország Ny-i részén – legalább olyan kapcsolatban állnak a szlovákiai, az ausztriai telepekkel, mint a keletiekkel.

Ez a népesség kifejezetten síksági, dombvidéki életformát folytat. Életmódja – főleg az ország Ny-i részén – erősen a rénszarvas vadászatához kötött. Ennek az állatnak az évszakos, gyakran több száz kilométeres helyváltogatása állandó belső migrációt idézett elő. Európa középső része szinte „neuralgikus zóna” lett. A gravetti népesség nagy része ugyanis mindig a csordák vonulását kísérte. Az életformát – annak minden megnyilvánulását –, képzeljük el olyanak, mint a száz év előtti, északi, tundrai-tajgai vadász- népeknél.

A gravetti kultúrának nálunk legalább két, ha nem három csoportját ismerjük. Az egyik csoport az ország ÉK-i részén él (Hernád, Bodrog vidéke), és kapcsolatban áll a K-szlovákiai településekkel. A másik csoport a Duna-kanyar vidékén, a folyó két partján terjedt el. Ezek jellegzetes kis alkalmi, időszakos vadásztanyák a rénszarvascsordák átkelőhelyeinél. A harmadik csoport (?) az ország belső részén levő vadásztáborok, átmeneti tanyahelyek. A kérdőjel arra vonatkozik, hogy az utóbbi két csoport kapcsolódik-e egymáshoz, vagy sem. A legfontosabb vadásztábor közülük Ságvár – a Balaton-tól D-re –, melyről külföldön újabban külön „Ságvár csoportot” neveztek el. – A C-14 dátumok ebben a korszakban már teljesen megbízhatók: az alsó korhatár 28 700, a felső korhatár 12 110 év. (Bodrogkeresztúr és Dunaföldvár.)

Az eredményeket áttekintve néhány kisebb új lelőhelyet említhetünk. Kiegészítik a gravetti népesség elterjedésének képét.

1969–70-ben folytatódott Madaras lelőhely ásatása. Ez egy kis kiterjedésű, valószínűleg alkalmi vadásztábor a Duna–Tisza közének D-i részén. Nyilván abba a csoportba tartozik, mint Ságvár, Dunaföldvár, Szeged-Öthalom és a bácskai lelőhelyek. (C-14 = 18 080 év)

Az ÉK-i csoportban új, gazdagabb lelőhely Tarcál. Régészeti anyaga a már régebben ismert Arka, Bodrogkeresztúr telepekéhez kapcsolódik. Kora a Würm 3-ra tehető. Sajnálatos, hogy a lelőhely, mint ezen a vidéken máshol is, félig-meddig humusztalajban, részben rétegben került elő. Ezért a települési jelenségek, a régészeti és faunisztikai anyag kevés következtetést enged meg. A telepnyomok sűrűsége alapján azonban a kiemelkedő dombhátaikon mindenütt számíthatunk újabb lelőhelyek előkerülésével. A Bodrog-völgy D-i szakasza és a Tokaj-hegy környéke a paleolitikum végén valóban központi terület lehetett.¹⁷

A Duna-kanyar vidékén, ill. a Duna mentén szintén két új lelőhelyet ismertünk meg, egy harmadikon pedig újabb megfigyelésekre nyílt lehetőség.

Pilismarót-Dióson egy felső paleolitikus telep részlete került felszínre.¹⁸ Az 1980. évi ásatás eredménye szerint a leletanyag azonos a Pilismaróton régebben feltárt gravetti telepével. Kora a „Ságvár interstadiális”, melynek megállapítása szintén az utóbbi évek eredményei közé tartozik.

Budapest területén, Csillaghegyen szintén új, gravetti telep részletét tárták fel, szerencsére pleisztocén rétegben. A lelőhely a Duna második teraszán, annak idején közvetlenül az egyik, széles folyamág felett helyezkedett el. Az ásatás során lakóépítmény nyoma és mintegy 30 kőszerszám került elő. Utóbbiakról annyit, hogy eddig a legfinomabb kidolgozásúak, talán a legfiatalabbak a magyarországi gravettienben. A faunában jégkori vadló, mammut került elő, és a kormeghatározást a részletes közetrégétani analízisek is elősegítették. A teleprészlet kora a Würm 3 vége, kb. a sárvári telep és a dunaföldvári lelőhely közé esik.¹⁹

Végül megemlítjük, hogy Dunaföldváron, a régóta ismert lelőhelyen újabb mammutmaradványok kerültek elő. A leletmentő ásatással megállapítható volt, hogy ez a hely csupán alkalmi vadásztanya volt, ahol a mammutokat „feldolgozták”, combjukat a medencénél leválasztották és továbbvitték. A lelőhely kora, mint említettük, 12 100 év.²⁰

A korszak kutatásának egyik lényeges, általánosítható eredménye még a „Ságvár interstadiális” megállapítása, bevezetése. A munka, látszólag, nem közvetlenül régészeti jellegű. A ságvári telep finomrégétani, kémiai-fizikai analízisével és más rétegszelvények adataival sikerült kimutatni, hogy a leghidegebb Würm 3 időszak alatt, 18 000–17 000 év között nálunk egy egészen rövid, enyhe éghajlati periódus létezett. Ez a kis felmelegedés egyébként azonos azzal a klímaszakasszal, amelyet a falfestményeiről közismert Lascaux barlangban figyeltek meg. A Ságvár interstadiális tehát más, és a jövőben előkerülő települések relatív kormeghatározásához is újabb támpontot ad.

Kronológiai sorrendben haladva ezzel az ősember korának végéhez értünk. A paleolitikum civilizációja egy ideig még tovább élt, de az utolsó jégkor végétől a korai neolitikumig terjedő időszak kérdéseiről itt csak rövid kitekintést adhatunk.

¹⁷ Madaras és Tarcál: T. Dobosi V. ásatása.

¹⁸ T. Dobosi V. ásatása.

¹⁹ G. Csánk V. ásatása.

²⁰ G. Csánk V. ásatása.

Úgy látjuk, hogy a gravetti kultúra népessége a sok kis telepnyom, szórványos lelet ellenére sem lehetett nagy. Ennek a populációnak jelentős része, ha nem egésze, az utolsó jégkört követő felmelegedéskor eltűnt, kiszivárgott területünkről és a Kárpát-medence térségéből. Oka – mint Nyugaton is – valószínűleg a rénszarvascsordák északra húzódásában keresendő. Ekkor népesedik be ugyanis Európa É-i része, a Baltikum térsége, tehát azok a területek, amelyek ekkor szabadultak fel az állandó jégtakarótól.

A gravetti kultúra hagyományai vagy maradék kis csoportjai (?) egy ideig még megtalálhatók nálunk. Gyenge kis nyomok ezek. Ezután az átmeneti kőkor, a mezolitikum következik és vele együtt a paleolitikum–neolitikum közötti átmenet kérdése.

Ismerünk egy ún. apró eszközös mezolitikumot, „dunai tardenoisient”. Szerszámai között még felismerhetők a gravetti elemek. Ezek azonban annyira általános eszközfajták, amelyek nem teszik biztossá, hogy a gravettienből öröklődtek. Egyébként sem valószínű, hogy a gravetti maradványnépesség áttért volna a teljesen új, fél köröm nagyságú, sőt még kisebb trapéz alakú, félhold alakú szerszámok készítésére. A paleolitikum legvégén egyébként ilyen tendencia nincs is.

Ismertünk – múlt időben – egy „durva eszközös mezolitikumot”. Az áthatározását már láttuk, és ezzel a hazai, külföldi kutatók túlnyomó része teljesen egyetért. Ez az „Eger kultúra” – mely az ÉK-magyarországi gravettienből nőtt volna ki, és átvezetne a korai neolitikumba – nem létezik, helyesebben sokkal régebbi korszakba tartozik.

Ezek után tény, hogy a korai neolitikumban sok helyen még nagyon sok pattintott kőeszköz fordul elő. Még sokkal később is. Ezek a szerszámok azonban – általában – olyan minőségi romlást, visszaesést mutatnak – pl. éppen az ÉK-i gravettienhez képest –, ami szinte elképzelhetetlenné teszi, hogy annak továbbfejlődése, „folytatói, örökösei” lennének. Sokkal valószínűbb, hogy a korai neolitikumban, és máskor is, mindig voltak olyan munkák, melyekhez egyszerűbb volt újra pattintott kőszerszámot készíteni, amire nagyon jó példákat ismerünk.²¹ – Összegezve: az, hogy a korai neolitikum teljesen kész, fejlett kulturái és hirtelen igen nagy népessége a paleolitikumból, a mezolitikumon keresztül kontinuuusan alakult volna ki, számunkra elképzelhetetlen.²²

Áttérve most a korszak kutatásához tartozó más jellegű munkákra, először a *nemzetközi kapcsolatokat, a hazai és külföldi tudományos szervezeti tevékenységet* szükséges röviden vázolni.

Megállapítható, hogy az elmúlt évtizedben feltűnően sok külföldi kutató járt hazánkban az ősemberkutatás területéről. Feltűnő ez azért, mert mint látható, nem új,

²¹ Közelmúltban lehetőségem volt az észak-spanyolországi késői mezolitikus-korai neolitikus asturien kultúrát megismerni. Ez a népesség – ebben a korszakban! – a legősibb, kavicsból készült choppereket használja a szépen csiszolt csontszigonyok mellett. Ez a legprimitívebb szerszámfajta ugyanis alkalmas arra, hogy nyári időszakban, amikor az asturien népe a tengerparton él, a sziklákról a kagylókat leverjék. Ugyanilyen „alsó paleolitikus” choppereket használnak azonban ma (!) a spanyol-portugál határon élő szénégetők is.

²² További három lelőhely – Demjén, Tarpa, Boldogkőváralja – távol esik a paleolitikumtól, a korai neolitikumba tartozik. Csupán azért említjük őket, mert anyagukban nagyon sok a pattintott kőszerszám, és T. Dobosi V. szerint ezek a paleolitikum késői örökségei. A nézetet alább még érintjük. (T. DOBOSI V.: Prehistoric Settlement at Demjén-Hegyeskőbérc Folia Arch. 1976).

jelentős ásatások megtekintésére jöttek. Ezen belül is érdekes, hogy elsősorban neves, nemzetközileg ismert kutatók érkeztek hozzánk a paleolitikum különböző korszakainak, kultúráinak stb. tanulmányozására. Ugyanakkor több külföldi intézet, egyetem jelezte igényét, hogy fiataljaik módszereket szeretnének nálunk tanulni, amire, sajnos, nem volt lehetőség.

A KKI, az MTA, az ELTE vendégeinek és az egyénileg fogadott kutatók hazáját nehéz lenne felsorolni. Hozzávetőleges statisztikával azonban közölhetjük, hogy a fogadott vendégek túlnyomó többsége a nyugati országokból jött, míg a szocialista országokból viszonylag igen kevés. Az arányt különösen az előbbiekre javára billenti az, hogy többször nagy létszámú, e korszakkal foglalkozó egyetemi tanszékek tanárai és hallgatói, ill. csoportok érkeztek. A helyzetkép hátteréhez tartozik természetesen az a fokozódó érdeklődés, amely általánosságban is megnyilvánul éppen Magyarország iránt.

Áttekintve a külföldi kutatók sorát, úgy látjuk, hogy elsősorban Franciaország, Olaszország, részben még az NSZK a leggyakoribb partnereink. Természetes azonban, hogy ezek az arányok az időtartamban, az itteni munka elmélyültségében különbözően mérlegelendők. Az viszont, hogy ez az érdeklődés Európa minden országából és azon túlról is megnyilvánul, feltétlenül a hazai kutatás színvonalának elismerését jelzi.

A hazai és külföldi tudományos szervezetek közül az MTA Régészeti Bizottságát, az INQUA Magyar Nemzeti Bizottságát, az igen erőteljes Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat elnökségi tagását, az INQUA „Early Man” bizottságát, az UISPP kongresszusközi bizottságát, a francia, nyugatnémet, osztrák őstörténeti társulatokat említhetjük, mint amelyekben bevásztott tagként vettünk részt. (Gábori M. – INQUA MNB: G. Csánk V.)²³

Nem feledkezhetünk meg itt az *utánpótlás* képzéséről sem. E sorok írója 15 éve folyamatos megbízott előadó az ELTE Régészeti Tanszékén. A kis óraszám elegendőnek látszott abban a formában, hogy a specializálódó hallgatók éveken át, szinte naponta, munkatársként dolgoztak velem. Az elmúlt időszakban négy fiatal specializálódott az ősember korának régészetére, ami a terület igényeit kb. ki is elégíti. Ezek az egyetemet már befejezték. További utánpótlásra szintén van kilátás, elhelyezkedésük azonban rendkívül nagy problémát jelent. Oka az, hogy ez a szakterület – összekapcsolódva a természettudományokkal, a nélkülözhetetlen idegen nyelvismerettel stb. – erősebb specializálódást kíván, mint a többi. A munkahelyek pedig – elsősorban múzeumokról van szó – érthetően könnyebben alkalmaznak etnográfust, általános őskorral vagy pl. középkorral foglalkozó régészt, mint olyat, aki kifejezetten ezzel a korszakkal foglalkozik. Megemlítendő még, hogy az elmúlt időszakban egy külföldi aspiránst képeztem, aki munkáját magas szinten fejezte be. (L.: 4. jegyzet.)

Végül nem lenne teljes a kép azoknak az ismeretterjesztő könyveknek említése nélkül, melyek nagy példányszámmal, széles körben tették ezt a kutatási területet ismertté.²⁴

²³ UISPP: Union International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. – INQUA: International Quaternary Association.

²⁴ GÁBORI M.: Az ősember útjain. Bp. 1974. – Ua.: Ala Tau – Aratát. Régészeti utazások. Bp. 1978. – GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Bp. 1980.

TANULMÁNYUTAK

- 1969: Szovjetunió. (Moszkva, Leningrád, Tadzsik SZSZK intézeteiben anyaggyűjtés, lelőhelyek bejárása. – Gábori M.)
- 1970: NSZK, Olaszország (Az NSZK őstörténeti társulatának konferenciája. Anyaggyűjtés. – Gábori M., G. Csánk V.) – NSZK (Gönnersdorf paleolitikus telep ásatása. – T. Dobosi V.) – Svájc (Több hónapig előadások a berni egyetemen K-Közép-európa paleolitikumáról. – G. Csánk V.)
- 1971: Belgrád. (UISPP VIII. Nemzetközi Kongresszusa – G. Csánk V.)
- 1972: Szovjetunió. (Szovjet-Közép-Ázsia és a Transzkaukázus lelőhelyeinek, ásatásainak bejárása és anyaggyűjtés. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1973: É-Olaszország, Franciaország, (Ásatások bejárása és anyaggyűjtés. – Gábori M., G. Csánk V.) – Szovjetunió. (INQUA Szovjet Bizottságának 3 hetes konferenciája a kaukázusi országokban. – G. Csánk V.)
- 1974: Párizs. („Analyse des attributs du commencement du Paléolithique supérieur: Aurignacien-Perigordien-Szelétien” c. konferencia. – G. Csánk V.) – Szovjetunió. (Örmény SZSZK. Ásatásokon, expedíciókon részvétel. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1975: Spanyolország. (Általános tájékoztató. – Gábori M., G. Csánk V.) – Halle. (Nemzetközi értekezlet Bilzingsleben előemberi település feltárásáról. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1976: Nizza. (UISPP IX. Nemzetközi Kongresszusa. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1977: Szovjetunió. (Tadzsik SZSZK. Új alsó paleolitikus lelőhelyek bejárása. Anyaggyűjtés. Az INQUA Szovjet Bizottsága konferenciája. – Gábori M., G. Csánk V.) – Spanyolország. (Múzeumi anyagok tanulmányozása. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1978: É-Olaszország. (Tagliente sziklaeresz és Monte Bondone ásatása. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1979: D-Olaszország. (Ásatások: Gargano, Marina di Camerota. – Gábori M., G. Csánk V.)
- 1980: Spanyolország. (Részletes lelőhelybejárás Gerona környékén, Asturiában, Cantabriában, ásatás Madrid mellett. Ásatások megismerése Granada környékén. (Gábori M., G. Csánk V.)

IRODALOM, 1969–1980.

- T. DOBOSI V.: Mesolithische Funde in Ungarn. Alba Regia 12. 1971.
Miskolc és a magyar őskorkutatás. HOM Közlemények 1973.
Adatok a Bodrogvölgy őskórához. Folia Arch. XXV. 1974.
Magyarország ős- és középső kőkori lelőhelykatasztere. Arch. Ért. 1975.
Prehistoric Settlement at Demjén-Hegyeskőbérc. Folia Arch. XXVII. 1976.
A pattintott kőszekőkők nyersanyagáról. Folia Arch. XXIX. 1978.
Őskőkori lelőhelyek Tatán és környékén. In: Tata története I.
Felsőpaleolit telep Pilismarót-Dióson. Comm. Arch. Hung. I. (sajtó alatt)
Vértesszőlős. Régészeti feldolgozás. (Kéziratban)
- T. DOBOSI V.–VÖRÖS I.: Data to an evaluation of the finds assemblage of the Palaeolithic paint mine at Lovas. Folia Arch. XXX. 1979.
- GÁBORI–CSÁNK V.: C-14 Dates of the Hungarian Palaeolithic. Acta Arch. Hung. 22. 1970.
Az érdi középső paleolit telep. Bud. Rég. XXII. 1971.
Das Mittelpaläolithikum Osteuropas. VIII. Cong. Int. Préhist. et Protohist. Beograd, Actes. II. 1973.
Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie. Acta Arch. Hung. 30. 1978.
La mode de vie et l'habitat au Paléolithique moyen en Europe Centrale. IX. Cong. Int. Préhist. et Protohist. Nice 1976.
Az ősemler Magyarországon. Gondolat, 1980.
A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szelétien”. Acta Arch. Hung. (sajtó alatt)
A felső paleolitikum nyoma Budapesten. Acta Arch. Hung. (sajtó alatt)
The Ecology of the Hungarian Middle Paleolithic. Földrajzi Közl. 1978.

- GÁBORI M.: Le Paléolithique. Loess-Periglaciaire-Paléolithique. Moszkva, 1969.
Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. Acta Arch. Hung. 1969.
Az ősember korának kutatása a Szovjetunióban. MTA. II. Oszt. Közl. 1969.
Tableau récapitulatif du Paléolithique en Hongrie. Földr. Közl. 1969.
25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn. Acta Arch. Hung. 1970.
Vázlatos körkép az ősemberkutatásról. Valóság 1971/6.
Az ősember útjain. Budapest, 1974. (ismeretterjesztő könyv)
Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Akadémiai Kiadó 1976.
(önálló kötet)
Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans le peuplement d'Europe Orientale. IX. Cong. Int. Préhist. et Protohist. Nice. 1976.
Die neuesten Paläolithforschungen in Mittelasien. Festschrift für R. Pittioni. Wien, 1976.
Neuere Ergebnisse der Paläolithforschung in Transkaukasien. 25. Jubiläumsband der Österr. Arbeitsgemeinschaft f. Ur- u. Frühgeschichte. Wien, 1976.
Közép- és Kelet-Európa első benépesedése. Századok. 1977.
Archeological Results of Investigation in Hungarian Caves. Karszt és Barlang 1977.
Ala Tau – Ararát. Régészeti utazások. Gondolat. 1978. (ismeretterjesztő könyv)
Comment: V. A. Ranov and R. S. Davis: Toward a New Outline of the Soviet Central Asian Paleolithic. Current Anthropology. 1979.
Type of Industry and Ecology. Acta Arch. Hung. 1980.
A középső paleolitikum természeti környezete és vadászata Magyarországon. MTA Szociál-ökonómiai kötete. (sajtó alatt)
A régibb kőkör Magyarországon. In: 10 kötetes Magyarország Története I. (sajtó alatt)
Paleolit i mezolit. In: Arheologija Vengrii. Moszkva, 1980.

A MAGYARORSZÁGI NÉMET NEMZETISÉGI KÉRDÉS A BUDAPESTI OSZTRÁK KÖVETSÉG JELENTÉSEINEK TÜKRÉBEN (1918–1938)

TILKOVSKY LORÁNT

Az osztrák politika 1918–1938 közti érdeklődését az iránt, hogy milyen nemzetiségpolitikát folytatnak Magyarországon, több tényező is indokolta, s ezek időszakonként más-más hangsúllyal szerepeltek. Az osztrák diplomáciai képviseltek jelentéseiből, az osztrák külügyminisztérium állásfoglalásaiból érdekes kép rajzolódik ki erről.

Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak nemzetiségpolitikai intézkedéseitől az osztrák szemlélő sem tagadhatta meg annak elismerését, hogy szakítás történt az asszimilációt erőltető korábbi irányvonalal; megnyílt az út az anyanyelvi jogok érvényesítésére az iskolai oktatásban és az élet különböző vonatkozásaiban, sőt bizonyos német, rutén területek tekintetében nemzetiségi autonómia létesítéséről is törvényeket hoztak. A jelentések hangsúlyozzák, hogy ezek a nemzetiségpolitikai intézkedések elkéstek, azon területek nemzetiségi lakossága magatartását, amelyek már cseh, román, szerb katonai megszállás alá kerültek, aligha befolyásolhatják számottevően, de kiérződik belőlük az aggodalom azon meg nem szállt nyugat-magyarországi területek német lakosságának befolyásolása iránt, amelyekre Ausztria igényt formált.¹ A Magyar Tanácsköztársaság ott ténylegesen hozzájárított a német nemzetiségi autonómia kiépítéséhez; a néhány évtizede egyre jobban háttérbe szorított német tannyelv az ottani népiskolák százaiban jutott ismét szerephez.² A Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn elnevezésű, 1907-ben alakult ausztriai egyesület nem érte be a magyarországi nemzetiségpolitikai intézkedésekkel, hanem 1919 márciusában egy Bécsben rendezett tömeggyűlésen, majd májusban egy az osztrák kormányhoz intézett memorandumban követelte Deutsch-Westungarn Ausztriához csatolását.³ A csehszlovák és jugoszláv diplomácia ugyanakkor azt a tervet melengette, hogy a vitatott területet egy közösen létrehozandó korridor kiépítésére használja fel, amivel az osztrák és a magyar diplomácia természetesen egyaránt szembeszállt.⁴

A Tanácsköztársaság megdöntése után Magyarországon berendezkedő ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikai vonatkozásban is semmisnek nyilvánította ugyan az 1918–1919. évi forradalmak törvényeit és rendeleteit, de egy — csak 1922 februárjáig fennálló — Nemzetiségügyi Minisztérium létesítésével, s egy a nemzeti kisebbségek egyen-

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHS), Neues Politisches Archiv (NPA), Fasc. 899. Liasse Ungarn 9/1. Fol. 340–342. Cnobloch jelentése. Budapest, 1919. február 15.

² Ludmilla SCHLERETH: Die politische Entwicklung des ungarländischen Deutschtums während der Revolutionen 1918/19. München, 1939.

³ HHS, NPA, Fasc. 900. Liasse Ungarn 9/1. Fol. 244–245, 306–307.

⁴ HHS, NPA, Fasc. 899. Liasse Ungarn 9/1. Fol. 291–294. Cnobloch jelentése. Budapest, 1918. december 4.

jogúsításáról szóló rendelet kiadásával, majd egy további (szlovák) autonómia-terv kidolgozásával igyekezett hatást kelteni. Hans Cnobloch követ ezeket az intézkedéseket természetesen szintén elsősorban azon nyugat-magyarországi területek német lakosságának a magyar politika általi befolyásolása szempontjából vizsgálta, amelyeket az 1919 szeptemberében megkötött Saint-Germain-i békeszerződés meg is ítelt Ausztriának.⁵ A magyar kormány annak ellenére, hogy e területek átadására az általa 1920 júniusában aláírt trianoni békeszerződés kötelezte, minden lehető módon halogatta azt. A követ igen elítélő véleményt formált a magyarországi német kisebbség vezetőjéről, Jakob Bleyerről, aki a nemzetiségügyi miniszter szerepét vállalva, kezére játszik a magyar kormánynak Burgenland megtartására irányuló törekvéseiben. Nem tartotta elfogadhatónak Bleyer érvelését, mely szerint – a szepesi és erdélyi szász, bánáti és bácskai sváb tömbök elcsatolása után – a burgenlandi némettség jelenti az egyedüli számottevő, zártan települt nagyobb német tömböt, ha azt szintén elcsatolnák, a Magyarországon megmaradó, szórt településű, magyar lakosságba ágyazott, és az asszimilációs hatásoknak eddig is leginkább kitett dunántúli, alföldi némettség rövid időn belül teljesen asszimilálódni fog.⁶ Jóllehet a már eddig is jelentősen előrehaladt asszimilációs folyamat természetes felgyorsulása a trianoni országhatárok között előrelátható volt,⁷ sőt a „trianoni katasztrófa” hatására a megmaradt nemzetiségekkel szemben is ingerültté vált, gyanakvó, türelmetlen hangulat megnyilvánulásai, köztük a Cnobloch által is regisztrált heves magyar sovinizta támadások, amelyeknek Bleyer miniszteri posztja már 1920 decemberében áldozatul esett, előrevetítették erőszakos asszimilációs törekvések növekvő tértnyerését is, Burgenland megszerzésének elsőrendű szempontja mindezt háttérbe szorította.⁸ Gratz Gusztáv bécsi magyar követ 1920 decemberében Mayr kancellárhoz intézett levele eredménytelenül javasolt tárgyalásokat, amelyek Burgenland magyar kézen hagyása ellenében olyan meg egyezéshez vezethetnének, amely nemcsak e terület vonatkozásában, hanem egész Magyarország, sőt a majdan visszaszerezni remélt elcsatolt területek németsege számára is biztosítaná a kisebbségi jogokat.⁹

⁵ HHSA, NPA, Fasc. 900. Liasse Ungarn 9/3. Fol. 227–228; Fasc. 913. Liasse Ungarn 11/3. Fol. 25–27, 30. Cnobloch jelentései. Budapest, 1919. október 11., november 26.; 1920. január 15.

⁶ HHSA, NPA, Fasc. 904. Liasse Ungarn 9/3. Fol. 71–83. Cnobloch jelentése. Budapest, 1920. november 9.

⁷ A trianoni országterület nemzetiségeinek százalékos aránya:

	1910	1920	1930
németek	7,3	6,9	5,5
szlovákok	2,1	1,8	1,2
horvátok	0,6	0,5	0,3
románok	0,4	0,3	0,2
szerbek	0,3	0,2	0,1
egyebek	0,9	0,8	0,6

⁸ HHSA, NPA, Fasc. 904. Liasse Ungarn 9/3. Fol. 200–205. Cnobloch jelentése. Budapest, 1920. december 21.

⁹ HHSA, NPA, Fasc. 904. Liasse Ungarn 9/3. Fol. 289–292. Gratz levele Mayr-hoz. Wien, 1920. december 31.

Az osztrák diplomácia élénk figyelemmel kísérte Bleyer 1920. decemberi és 1921. márciusi németországi útjait, müncheni és berlini tárgyalásait, amelyeken a német kisebbség érdekeire is hivatkozva próbált támogatást szerezni a magyar kormány Burgenland megtartására irányuló törekvéseihez,¹⁰ s Cnobloch indítványára megfelelő ellenintézkedések is történtek erőfeszítései keresztezésére, hatástalanítására.¹¹ Bár Cnobloch úgy találta, hogy Burgenland német lakossága döntő többségében határozottan az Ausztriához csatolást kívánja, nem tartotta felelegesnek, hogy a kilátások változásai szerint hol ide, hol oda ingadozó nyugat-magyarországi német képviselők számára mind személyükre, mind a terület egész lakosságára vonatkozóan idejében tegyenek megfelelő ígéretek az Ausztriához csatlakozás esetére.¹²

A Weimari Köztársaság német nemzeti körei megbízásából Karl Loesch, a Deutscher Schutzbund elnöke, a magyarországi német kisebbség problémáinak helyszíni tanulmányozása alapján 1921 júniusában kidolgozott egy tervet, amely német nagytőkések (Hugo Stinnes, Fritz Thyssen) számára, akiket Bleyer eddig hiába próbált megkönyékezni, jövedelmező befektetéseket ajánlott olyan magyarországi vállalkozásokba, amelyek a magyarországi német kisebbség kulturális és gazdasági szervezkedéséhez, ilyen természetű intézményei kiépítéséhez, s mindenekelőtt egy német lap alapításához megfelelő anyagi bázist, Bleyernek és társainak pedig személy szerint nem megvetendő jövedelmet biztosítana.¹³ E terv ellenében Loeschnek sikerült elérnie, hogy Bleyer – most már nem látva reménytelennek a magyarországi németek sorsát Burgenland Ausztria számára való átengedése esetére sem – feltűnés nélkül felhagyjon a burgenlandi kérdésben a magyar kormány érdekeit szolgáló minden tevékenységével.¹⁴ Ennek megfelelően az osztrák diplomácia véleménye és magatartása is megváltozott Bleyerrel szemben, s Burgenland 1921. novemberi átadása után már teljesen egyértelmű jóindulattal viseltetett Bleyer kisebbségi politikája iránt.

A Sopron és közvetlen környéke hovatarozása felől az 1921. októberi velencei egyezményben elrendelt és decemberben megtartott népszavazás Magyarország javára történt kimenetele az ausztriai és németországi nagynémet irányzatú körök számára neuralgikus pont és irredentisztikus hangulatkeltés eszköze volt és maradt ugyan,¹⁵ de az osztrák diplomácia figyelme elsősorban a megnyugvás és a jószomszédi kapcsolatok megvalósítása felé irányult, s ezt – legalábbis alapjában véve – nem befolyásolta az sem, hogy a maga részéről viszont magyar irredentisztikus megnyilvánulásokat kellett regisztr-

¹⁰ HNSA, NPA, Fasc. 905. Liasse Ungarn 9/3. Fol 56, 137–138. Post ügyvivő jelentése. Berlin, 1921. március 2, 16.

¹¹ HNSA, NPA, Fasc. 905. Liasse Ungarn 9/3. Fol. 68–71. Cnobloch jelentése. Budapest, 1921. február 15.

¹² HNSA, NPA, Fasc. 17. Budapest–Berichte. Fol. 9–11, 18–19. Cnobloch 1921. január 13, 19-i jelentései.

¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (PA AA), Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 1. Loesch jelentése. Berlin, 1921. július 29.

¹⁴ HNSA, NPA, Fasc. 17. Budapest–Berichte. Fol. 201–202. Cnobloch 1921. június 21-i jelentése.

¹⁵ Viktor MILTSCHINSKY: Das Verbrechen von Oedenburg. Wien, 1922.

rálnia, amelyek évről évre kifejezésre juttatták az Ausztriának átadni kényszerült burgenlandi területekre is fenntartott igényt.

Sopron és környéke német lakosságának delegációja még a népszavazás előtti napokban felkereste Bethlen István miniszterelnököt, és biztosította az ott élő németek Magyarország melletti állásfoglalásáról, hangsúlyozva azonban, hogy ennek fejében elvárják a kisebbségi jogok biztosítását nemcsak a maguk, hanem az ország egész német kisebbsége részére. Az osztrák követ nagyra értékelte a magyar miniszterelnök erre vonatkozóan ekkor tett határozott ígérését, s osztrák sajtótámogatást kezdeményezett a magyarországi német kisebbség kérdésének e remélt rendezéséhez.¹⁶ Amikor azonban – már a népszavazás után – egy újabb küldöttség kereste fel Bethlent, ezúttal azon területek németsége képviselőjében, amelyek 1921 augusztusában szabadultak fel átmeneti szerb megszállás alól, s panaszt emelt amiatt, hogy a forradalmak alatt ismét az anyanyelvet tanítási nyelvként alkalmazó és a megszállás alatt megtűrt ottani – részben német – püspököket a magyar hatóságok most sorra visszaváltottatják magyar tanítási nyelvékké, e német és más kisebbségi törekvések igen ingerült fogadtatásra találtak a közvéleményben, és a magyar miniszterelnök, bár megismételte előbbi ígérését, egyre inkább számolni volt kénytelen a magyar fajvédők belpolitikailag nem veszélytelen ellenakcióival.¹⁷

Az osztrák és a magyar diplomácia 1922 elején még latolgatta annak lehetőségét, hogy egy kisebbségi egyezmény keretében kölcsönösen biztosítsák – az igen nagy számbeli különbség ellenére – a félmilliónyi magyarországi német kisebbség, illetve a mintegy 16 ezer főnyi burgenlandi magyarság jogait; minthogy azonban magyar részről az „aránytalan áldozat” ellenértékéül az osztrák külpolitika akciószabadságának – főleg csehszlovák viszonylatban – jelentős korlátozását várták volna el, ez az elképzelés nem valósulhatott meg.¹⁸ A magyarországi német kisebbség vezetői nagy reményeket fűztek pedig egy ilyen egyezménykötéshez, amelynek gondolatát a magyar közvélemény felé azzal propagálták, hogy például szolgálhatna a kisebbségi kérdés rendezésére az egész Duna-medencében, s utat nyithatna a szomszéd országokban kisebbségi sorsra jutott magyarok jogainak hasonló egyezmények útján lehetséges biztosításához.¹⁹ Csakhogy kisebbségi egyezmények kötése a szomszédos államokkal egyrészt kétségkívül gyengítette volna az irányukban megnyilvánuló magyar irredenta törekvések hatékonyságát, másrészt akadályozta volna a Magyarországon maradt nemzetiségeknek a kormány által is elősegíteni, a sovinszták részéről pedig kifejezetten erőltetni kívánt asszimilációját. Egyre inkább az a nézet kristályosodott ki, hogy a kisebbségi kérdés szuverén magyar belügy lévén, nem képezheti államközi egyezmény tárgyát.

¹⁶ HSSA, NPA, Fasc. 17. Budapest–Berichte. Fol. 444–447. Cnobloch 1921. december 5-i jelentése.

¹⁷ HSSA, NPA, Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 2–7. Cnobloch jelentése. Budapest, 1922. január 20.

¹⁸ HSSA, NPA, Fasc. 879. Liasse Ungarn 1/3. Fol. 8–9, 14–15. Österreichisches Bundesministerium für Äusseres 1922. február 8-i megkeresése a budapesti osztrák követhez; Cnobloch 1922. február 14-i válasza.

¹⁹ Bundesarchiv, Koblenz (BA), R. 43. I. 156. Bd. I. Fol. 45–46. Fürstenberg, budapesti német követ 1922. január 20-i jelentése.

A magyarországi német kisebbség vezetői 1922 áprilisában a budapesti német és osztrák követséget egyaránt arra kérték, hogy az általuk képviselt kormányok részben közvetlenül, részben a különböző nemzetközi fórumokon elfoglalt álláspontjuk révén, igyekezzenek a magyar kormányt megnyerni annak a gondolatnak, hogy a szomszéd országokban élő, Magyarországtól elszakadt nemzetiségek visszavonását is azzal szolgálhatják legjobban, ha a magyar határokon belül megmaradt nemzetiségek, elsősorban a német kisebbség helyzetét példamutatóan rendezik.²⁰ Bethlen magáévá is tette ezt a nézetet, de a magyar sovíniszta által erőteljesen befolyásolt közvélemény részéről igen nagy ellenállásba ütközött. Az osztrák diplomácia, hasonlóan a weimari Németország diplomáciájához, támogatta Bethlen erőfeszítéseit a szélsőséges sovíniszta magyar fajvédők nemzetiségellenes agitációjának visszaszorítására, s ha többször bírálta is a magyar miniszterelnököt a kellő határozottság hiányáért, nem vonta kétségbe, hogy őszintén törekszik a nemzetiségi kérdés rendezésére, és tekintetbe vette nem csekély belpolitikai nehézségeit.

Az a körülmény, hogy a Trianon következtében igen erőssé vált nemzetiségellenes atmoszférában a magyarországi német kisebbségi mozgalom az 1922. május végi—június eleji nemzetgyűlési választásokon egyetlen mandátumot sem tudott szerezni, holott az 1920 januárjában, tehát még Trianon előtt tartott előző választásokon (még Burgenland birtokában) 9 képviselőt küldhetett a magyar törvényhozásba, nagy meghökkenést keltett. Amikor a weimari Németország kormánya 1922 augusztusában a bajorországi reakciós erőknek (Ludendorff) a magyar fajvédők politikai csoportosulásával (Gömbös) fenntartott szoros kapcsolatai tárgyában egymást követően két jegyzéket is intézett a magyar kormányhoz, ezekben — Bleyer egy, a német kormányhoz júniusban küldött memorandumára támaszkodva — utalás történt a magyarországi német kisebbség nem kielégítő helyzetére is, amelynek rendezése útjában elsősorban a Gömbös-csoport áll.²¹ E diplomáciai lépésekről — német kollegája révén — az osztrák követ már előzetesen tudomást szerzett, s a német kisebbségi vezetőkkel is találkozáva, együtt mérlegelték a helyzetet. Cnobloch osztrák sajtókampányt kezdeményezett annak érdekében, hogy a német közvéleményt Ausztriában, Németországban egyaránt felvilágosítsák, a bajor reakció-sokat pedig nagynémet irányzatú ausztriai, burgenlandi politikusok személyes érintkezésbe lépése útján is meggyőzzék afelől, hogy a Gömbös-csoporttal való szövetkezés a magyarországi német kisebbség ügyére nézve a legnagyobb veszedelemmel jár.²² Újra felmerült a gondolat, ezúttal a Deutscher Schutzbund élén álló Loesch részéről, hogy a burgenlandi magyarok védelmének megvalósítása ellenében lehetne esetleg elérni a magyarországi németek oly szükséges védelmét.²³

²⁰ HNSA, NPA, Fasc. 17. Budapest-Berichte. Fol. 658-659. Hornbostel 1922. április 12-i jelentése.

²¹ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. I. Fürstenberg jelentése. Budapest, 1922. augusztus 4.

²² HNSA, NPA, Fasc. 883. Liasse Ungarn 2/3. Fol. 57-60. Cnobloch jelentése. Budapest, 1922. augusztus 2.

²³ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Loesch jelentése. Budapest, 1922. szeptember 21.

Theodor Hornbostel, a budapesti osztrák követség tanácsosa, Welczeck német követ erőfeszítéseit támogatva, maga is közreműködött abban, hogy a Bethlen-kormány végre kidolgozzon egy rendezési tervet. Ennek alapján 1923 júniusában megjelent egy kisebbségi iskolarendelet, 1924 februárjában egy törvény a kisebbségi nyelvek ismeretének biztosításáról a közhivatalokban, 1924 augusztusában pedig megalakult az Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein (UDV) elnevezésű kulturális szervezet. Az osztrák követség jelentéseiből is kitűnik, mennyi nehézség leküzdésével sikerült elérni ezeket a kompromisszum jegyeit magukon viselő, sok tekintetben fogyatékos, mégis igen jelentős és biztató eredményeket. Ugyanakkor jogosult aggályt tükröznek a tekintetben, hogy az erős sovinizta befolyás alatt álló helyi hatóságok magatartása miatt a végrehajtás nem fog-e csorbát szenvedni?²⁴

A magyar sovinizmus megnyilvánulásai megkönnyítették a határookra való tekintet nélkül vérségileg egységes és minden néprészével szolidáris nagy német népközösség gondolatának propagálását a magyarországi németiség körében, ami viszont előrevetítette a konfliktus veszélyét a német néphez tartozás, „a néppolgárság” alapján támasztott érzelmi, magatartásbeli elvárások és a politikai értelemben vett magyar nemzethez tartozás fogalmából levezetett, illetve a magyar állampolgárság tényéből származó követelmények között. Az osztrák követ is felfigyelt arra, hogy az UDV elnöki tisztét a kormány bizalmi embereként betöltő, szepességi német származású Gratz Gusztáv, már az egyesület 1925. augusztusi első közgyűlésén milyen határozottan állást foglalt a magyarországi német kisebbség ügyeibe ilyen jelleggel történő minden külső beavatkozással szemben. A német kisebbségnek nyújtott kulturális támogatás mögül Magyarországon is egyre inkább kitűntek a berlini politika Hornbostel által is említett „imperialisztikus tendenciái”.²⁵ A magyarországi német kisebbség mozgalmán belül az UDV ügyvezető alelnöki tisztségét betöltő Bleyer egyre inkább németországi támogatásra támaszkodó irányzatának titkos finanszírozása 1926-ban már odáig ment, hogy jelöltjei a német külügyminisztérium fondjaiból származó, de a Deutsche Stiftung útján folyósított pénzek felhasználásával vetették bele magukat a – mandátumot azonban egyedül Bleyernek hozó – decemberi választási küzdelembe.²⁶

Az osztrák diplomácia, amely megtartotta élénk érdeklődését a magyarországi német kisebbség ügye iránt, és továbbra is kész volt erkölcsi támogatást nyújtani annak minden jogos kulturális igényéhez, nem követte a német diplomáciát a politikai befolyásolás irányába forduló úton, s a két követségnek a kisebbségi kérdésben megfigyelhetett korábbi szoros együttműködése már a húszas évek második felében megszűnt. Ez nem jelenti azt, hogy bizonyos alldeutsch irányzatú osztrák társadalmi szervezetek, sajtóorgánumok, szoros együttműködésben a németországi hasonló szervezetekkel és

²⁴ HNSA, NPA, Fasc. 18. Budapest–Berichte. Fol. 119–120, 290. (Hornbostel, 1923. április 23, december 31.); Fol. 322. (Calice, 1924. március 20.); Fol. 374–378. (Hornbostel, 1924. augusztus 21.); Fol. 427. (Calice, 1924. november 6.)

²⁵ HNSA, NPA, Fasc. 18. Budapest–Berichte. Fol. 536. Hornbostel 1925. augusztus 24-i jelentése.

²⁶ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Geheime Aufzeichnung (keltezés nélkül) és Schoen jelentése. Budapest, 1926. december 14.

orgánumokkal, ne igyekeztek volna a maguk szempontjai szerint befolyásolni a magyarországi német kisebbséget. A Deutscher Schulverein Südmärk (DSS), mint a Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA) ausztriai tagozata, amely a „Südoszt” irányában kifejtett és még intenzívebbé teendő tevékenységének jelentőségét igen nyomatékosan hangsúlyozta,²⁷ évkönyveiben – Günther Berka tollából – rendszeresen közölt elfogultságtól nem mentes beszámolókat a magyarországi német kisebbség helyzetéről, mozgalmának eseményeiről, a magyar nemzetiségpolitikáról.²⁸ Az egyesület Délkeletnémet Kulturmunkaközössége (Südosstdeutsche Kulturarbeitsgemeinschaft) évente „népművelő értekezletet” rendezett – így 1927 és 1928 októberében Grazban, 1929 szeptemberében Eggenburgban –, ahol túlnyomórészt katolikus színezetű, de határozottan allddeutsch szellemű ideológiai és módszertani képzést kaptak a „németiségi munkához” a „Südoszt” országaiból azon részt vevő „népiségi harcosok”, köztük Peter Jekel, Johann Faul-Farkas vezetésével a magyarországiak, akik közül ott és akkor még a fiatalok (Max Albert, Franz Basch) is mérsékelt hangú és bizakodó hangvételű helyzetjelentéseket adtak.²⁹

Az 1929 júliusában Budapestre látogató és az UDV-t is felkereső osztrák kultusz-miniszter, Emmerich Czermak viszont már a magyarországi német kisebbségi kérdés kiéleződését és a mozgalmon belül a fiatalok radikalizálódását észlelhette.³⁰ Nagy volt az elégedetlenség a továbbra sem javuló iskolaviszonyok miatt; Bethlen ígérete ellenére nem növekedett megfelelően a vegyes tannyelvű iskolák számaránya azon kisebbségi népiskolátípussal szemben, ahol a nemzetiségi anyanyelv a kötelező tantárgyak egyike volt csupán. Minthogy Magyarországon a német kisebbségi iskolák fenntartója mintegy 80%-ban a katolikus egyház volt, döntő mértékben annak magatartásán múltott a gyakorlati végrehajtás. Az 1930. augusztusi jubileumi Szent Imre ünnepségekre Magyarországra érkező osztrák egyházi és politikai személyiségek (Piffl bíboros-érsek, Seipel prelátus, aki két ízben is volt kancellár, és hamarosan külügyminiszter lett) eredménytelenül próbáltak hatni Serédi hercegprímásra: a protestáns egyházakkal folyó rivalizálásban a katolikus egyház semmiképpen sem akart sovinizta támadások céltáblája lenni amiatt, hogy az általa fenntartott iskolákban „háttérbe szorítja a magyar nyelvet”.³¹ A németországi ösztöndíjak igénybevételével „népiségi harcosokká” kinevelt fiatal német értelmiségiek heves összeütközésekbe kerülése a magyar társadalom sovinizta elemeivel, különösen a bonyhádi Heinrich Mühl esete, a külföldi németiséggel foglalkozó szervezetek és sajtójuk révén, széles körű tiltakozást váltott ki; Loesch kérésére Johannes Schober osztrák külügyminiszter is szóba hozta – mértéktartó formában – a magyarországi német kisebbség problémáit az 1931 januárjában az osztrák–magyar barátsági szerződés aláírása alkalmával vele tárgyaló magyar miniszterelnök előtt.³² Michael Hainisch volt osztrák köz-

²⁷ HHSA, NPA, Fasc. 401. Liasse Österreich. 19/17. Fol. 286–292. Die Bedeutung des Deutschen Schulvereins Südmärk. Wien, 1929. október 17.

²⁸ Das Deutschtum des Südosstos im Jahre 1926. (usw.) Schriften des Deutschen Schulvereins Südmärk über das Grenz- und Auslandsdeutschtum. Wien.

²⁹ HHSA, NPA, Fasc. 401. Liasse Österreich 19/17. Fol. 203–221, 226–263, 266. Berichte über die Volksbildnertagungen der Südosstdeutschen Kulturarbeitsgemeinschaft der DSS.

³⁰ HHSA, NPA, Fasc. 19. Budapest–Berichte. Fol. 90. Calice 1929. június 15-i jelentése.

³¹ HHSA, NPA, Fasc. 19. Budapest–Berichte. Fol. 337. Calice 1930. augusztus 26-i jelentése.

³² HHSA, NPA, Fasc. 480. Liasse Ungarn 1/3. Fol. 254–261. Aufzeichnung (keltezés nélkül).

társasági elnöknek, mint az ausztriai németiség ekkori képviselőjének az Össznémet Testületben (Gesamtdeutsches Gremium), az volt a véleménye, hogy megoldást csak az jelentene, ha azon nemzetiségi autonómia mintájára, amit Ausztriában a karintiai szlovének számára készítenek elő, a burgenlandi magyarok és kölcsönöségi alapon a magyarországi németek is nemzetiségi autonómiához juthatnának.³³ (Csak megjegyezzük: a szlovén kultúraautonómia sem valósult meg.)

Az 1931 júniusában megtartott parlamenti választásokon ismét csak Bleyer szerzett mandátumot, annak ellenére, hogy mozgalmának jelöltjei ezúttal is a német külügyminisztérium titkos fondjaiból kapták választási költségeik fedezetét.³⁴ A budapesti osztrák követ jelentései is megerősítik, hogy a Habsburg-család Magyarországon élő tagjai azt a befolyást, amelyet az ország német lakosságú vidékein levő kiterjedt földbirtokaik révén a választókra gyakoroltak, az alldeutsch szellemű radikális német jelöltek megbuktatására s a magyar patrióta irányt képviselő német, illetve német származású jelöltek támogatására használták fel.³⁵

E választási kudarcot követően komolyabb lendületet vett a magyarországi német mozgalom Bleyer-féle szárnyának radikalizálódása, amit a VDA és ausztriai tagozata, a DSS már régóta sürgetett. Bleyer illegális vezetőszerzet létesített Deutsche Arbeitsgemeinschaft elnevezéssel; sejtrendszerű titkos szervezkedés indult a német falvakban; a helyi vezetők Budapesten rendszeres népiséggpolitikai és világnézeti képzésben részesültek.³⁶ Minthogy mindezekben a jórészt Németországban tanult radikális fiatalok játszottak döntő szerepet, akik az ott a harmincas évek elején nagymértékben előretörő és 1933. január végén hatalomra jutó nemzetiszocializmus szellemi büvkörébe kerültek, sőt esetleg konkrét pártkapcsolatokkal is rendelkeztek, a magyarországi német mozgalom Bleyer-féle irányzata egyre határozottabban náci-pángermán tendenciájúvá vált. Bleyer – bár jórészt indokolt sérelmeket adott elő 1933 májusában a magyar parlamentben³⁷ – azzal, hogy titkokban Hitler segítségét kérte, és néhány napon belül Hess-szel tárgyalt a müncheni Barna Házban, a magyarországi németiség ügyét végzetes útra terelte.³⁸

Az osztrák diplomácia állásfoglalását a magyar nemzetiségpolitika megítélésében ettől kezdve, de különösen Bleyer 1933 decemberében bekövetkezett halála után és az ifjú radikálisok előtérbe nyomulása következtében, elsősorban az határozta meg, hogy a magyar kormány fellép-e kellő határozottsággal a náci tendenciák ellen, s hogy kész-e,

³³ HHSA, NPA, Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 55. Hainisch levele Schober külügyminiszterhez. Wien, 1931. január 23.

³⁴ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Aufzeichnung. Berlin, 1931. június 8., Bleyer nyugtája, Budapest, 1931. június 16.

³⁵ HHSA, NPA, Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/5. Fol. 145. Calice jelentése. Budapest, 1931. július 8.

³⁶ BA, Nachlass Hans Steinacher. Bd. 48. Deutsche Arbeitsgemeinschaft. Verhandlungsberichte.

³⁷ HHSA, NPA, Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 67. Hennem jelentése. Budapest, 1933. május 10.

³⁸ BA, Nachlass Karl Haushofer. 945/b. Bleyer levele Haushoferhez. Budapest, 1933. április 17. – PA AA, Deutsche Gesandtschaft Budapest. P. 24. Nationalitäten in Ungarn. Bleyers Aufzeichnung. Budapest, 1933. augusztus 11.

képes-e a jogos nemzetiségi igények kielégítésével kihúzni a talajt a nemzetiszocialista-pángermán kisebbségi izgatás alól.³⁹ A magyarországi osztrák diplomaták részéről korábban is igen nagyra becsült Gratz Gusztáv mérsékelt nemzetiségi követeléseket képviselő, magyar patrióta érzelmű irányzata a maga antinácizmusával és Anschluss-ellenességével most különösen erős szimpátiával találkozott; a náci-pángermán befolyás ellen vívott harcának az osztrák diplomácia megkülönböztetett figyelmet szentelt, és igen nagy jelentőséget tulajdonított.⁴⁰ Változatlanul kedvezőtlenül ítélte meg viszont minden olyan mozzanatot, ami arra utalt, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt – Országos Német Bizottsága révén – figyelemreméltó erőfeszítéseket tesz szervezkedése kiterjesztésére a német kisebbség körében, a német anyanyelvi jogokért folyó küzdelem vállalásával.⁴¹

Magyarország miniszterelnöke ekkoriban az a Gömbös Gyula volt, akit a 20-as évek eleje óta mint a hitleri mozgalommal is szoros kapcsolatokat ápoló sovíniszta magyar fajvédőt ismertek. Kormányelnöksége idején mégsem vált kizárólagossá a különben erőteljes hangsúlyt kapó német orientáció, hanem bizonyos ellensúlyozó szerepet szánt az olasz, osztrák, lengyel kapcsolatoknak; nemzetiségpolitikai téren pedig kész volt azon mérsékelt követelések teljesítésére, amelyeket Gratz irányzata képviselt, fellépett azonban a náci-pángermán befolyás ellen, s Hitlerhez intézett 1934. februári levelében határozottan állást foglalt a külső beavatkozással szemben.⁴² A magyar hatóságok felhívták a budapesti osztrák követ figyelmét azokra a magyarországi német kisebbségi mozgalomban szerepet játszó személyekre, akik németországi, illetve ausztriai náci kapcsolatokkal rendelkeznek;⁴³ az pedig az Ausztriából Magyarországra érkező turistacsoportok magatartását tartotta szemmel, megállapítva a német lakta vidékeken részükről is szervezeten folytatott népiségi propaganda többnyire kifejezetten nemzetiszocialista jellegét.⁴⁴ Leopold Hennemert, aki jelentéseiben részletesen beszámolt a magyar parlamentben és a sajtóban a náci-pángermán veszélyről folytatott vitákról,⁴⁵ személyesen is figyelmeztette Kánya Kálmán magyar külügyminisztert a Magyarországon terjesztett ún. pángermán térképekre, a német „néptalaj-térképészet” (Volksboden-Kartographie) e sajátos termékeire, amelyek oly sok megbotránkozást és izgalmat keltettek.⁴⁶

Az 1935. március végi magyarországi országgyűlési választásokról beszámoló osztrák követjelentések rámutatnak arra, hogy az ezúttal az ellenzéki Kisgazdapárt jelöltjeként,

³⁹ HNSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 8–13. Hennemert 1934. január 9-i jelentése.

⁴⁰ HNSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 209–211. Hennemert 1934. május 11-i jelentése.

⁴¹ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapest (PIA), 561. fond. 9. fasc. Összefoglaló jelentés a nemzetiségi mozgalmakról. Budapest, 1934. március 15.

⁴² Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP), Serie C Bd. II/2. 252. sz. dok. Gömbös levele Hitlerhez. Budapest, 1934. február 14.

⁴³ HNSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 137–139. Hennemert 1934. március 31-i jelentése.

⁴⁴ HNSA, NPA, Fasc. 21. Budapest–Berichte. Fol. 7. Hennemert 1935. július 9-i jelentése.

⁴⁵ HNSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 7. 162–167. Hennemert 1934. április 20-i jelentése.

⁴⁶ HNSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 182–183. Hennemert 1934. május 2-i jelentése.

de népinémet programmal fellépő ifjú radikálisok jellgzetes nemzetiszocialista módszerekkel dolgoztak, de a „hihetetlen” mennyiségben rendelkezésükre bocsátott „guruló márka” ellenére sem szereztek egyetlen mandátumot sem, mert a magyar kormány, a helyi hatóságok és társadalom mindent elkövetett a náci-pángermanizmus térnyerésének meggátolására. Ezt pozitívan értékelték, ha nem is lehetett kétség az iránt, hogy Gömbös választási győzelme egyébként a maga egészében egy határozottabb német külpolitikai orientáció belpolitikai bázisát teremtette meg.⁴⁷ A magyarországi náci-pángermán mozgalom vezéralakjává fejlődő Basch perbe fogását, az UDV főtitkári tisztségéből való felfüggesztését, majd elítéltetését, és Volksdeutsche Kameradschaft (VK) elnevezéssel tömörülő híveinek az UDV vezetőségéből való kiszorítását helyeselték, de ugyanakkor jól látták, hogy ezekbe a politikailag nagyon indokolt lépésekbe erősen belejátszottak a magyar sovinizmusnak a jogos nemzetiségi igények érvényesítése szempontjából komoly veszélyt jelentő törekvései, amelyeket Gratz megpróbált, de nem tudott kivédeni.⁴⁸

Az UDV ügyvezető alelnöki tisztségét Bleyer utódjaként 1934–1935-ben betöltő Franz Kussbach a magyarországi német mozgalom azon radikálisai közé tartozott, akiket az osztrák diplomácia mint náci-szimpatizánsokat tartott nyilván. Erőszakos riválisának, Baschnak vezéri szerepre törtétese elfordította azonban az ifjú radikálisok táborától, és Gratz mellé állította, akinek segítségére volt a VK arra irányuló akcióinak megühsítésében, hogy teljesen magához ragadja az UDV vezetését és a német kisebbségi mozgalom lapjának, a Sonntagsblattnak az irányítását.⁴⁹ A VK és külföldi támogatói, a VDA és ausztriai tagozata, a DSS Kussbach megbuktatására tettek erőfeszítéseket, aki viszont az Österreichischer Verband für volksdeutsche Auslandsarbeit-re (ÖVVA) igyekezett támaszkodni. Ez a szervezet 1934 áprilisában alakult azzal a céllal, hogy megszüntesse a külföldi németiséggel való foglalkozás monopolizálását a náci Németország politikai propagandaeszközzé vált VDA, illetve az osztrák náciak által mindinkább birtokba vett DSS részéről. A Dollfuss kancellár által létrehozott Vaterländische Front-hoz kapcsolódó ÖVVA, amelynek élén Schuschnigg kancellársága idején Hugo Hantsch professzor állt, jellegzetesen katolikus szellemiségű kultúrmunkát fejtett ki a „Südoszt” országainak jelentős mértékben katolikus vallású német lakossága irányában,⁵⁰ eleve kihíva ezzel maga ellen a náciizmusnak behódolt németországi Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen-t is.⁵¹

Az osztrák diplomácia, jelentős fejleménynek tartva, hogy Kussbach pálfordulása révén lehetőség nyílik a náci-pángermán irányzat magyarországi befolyásának gyengíté-

⁴⁷ HHSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 776–780, 781–782, 785–787, 792–798. Hennes 1935. április 1, 2, 5, 13-i jelentései.

⁴⁸ HHSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 926–933. Hennes 1935. június 16-i jelentése.

⁴⁹ HHSA, NPA, Fasc. 21. Budapest–Berichte. Fol. 21–22, 28–30. Hennes 1935. július 13, 16-i jelentései.

⁵⁰ Volksdeutsche Arbeit. Jahrbuch des ÖVVA für 1937. 49–54. l.

⁵¹ HHSA, NPA, Fasc. 240. Liasse Deutschland 19/4. Fol. 205–210. Vertrauliches Rundschreiben des Reichsverbandes für die Katholischen Auslandsdeutschen. Berlin, 1934. május 8.

sére, pozitívan foglalt állást Kussbach azon kérésével kapcsolatban, hogy a magyarországi német mozgalom lapja – amely Neues Sonntagsblatt címmel hamarosan Gratz közvetlen irányítása alá került – rendszeres osztrák pénztámogatásban részesüljön.⁵² Míg ez a nővumot jelentő, 1935 októberével induló titkos osztrák pénztámogatás tehát egy külföldi német kisebbségi lap számára történt, mégpedig kifejezetten azzal a céllal, hogy az mint náciellenes irányt képviselő orgánium, fenntarthassa magát a megkaparintására irányuló törekvések ellenében, addig a Németországból érkező titkos szubvencióknak azt a részét, amely a magyarországi némettség legális intézményeinek (egyesület, lap) támogatását szolgálta, az ezeknél lezajlott tisztogatások miatt épp ekkoriban megvonták, hogy annál jobban növeljék a személyre szóló juttatásokat a náci irányzatú illegális VK tagjainak, illetve, hogy ennek a csoportnak a lapkiadói vállalkozásait segítsék. A magyar kormány 1935 végén sikerült lelepleznie és dokumentumokkal bizonyítania a magyarországi német kisebbség náci irányzatának Németországból történő finanszírozását, amelyben a budapesti német követséggel kapcsolatban álló birodalmi német laptudósító Heinrich Köhler „a magyar Habicht” szerepét töltötte be.⁵³ Arra a megállapításra való tekintettel, hogy mindez nem történhetett Kussbach tudta nélkül, „pálfordulása” ellenére meg kellett válnia az UDV ügyvezető alelnöki tisztségétől.⁵⁴

Az ÖVVA és a Gratz által a náci-pángermán elemektől 1936 nyarán megtisztított UDV közt intenzív kapcsolat alakult ki; vendéglődők cseréjére, egymás cikkeinek publikálására, tevékenységük kölcsönös méltatására került sor.⁵⁵ Gratz személy szerint élesen Anschluss-ellenes volt; az általa vezetett egyesület hivatalosan semlegesnek nyilvánította magát a Németország és Ausztria között rendkívül kiélezetté vált viszony tekintetében. Ezzel szemben a VK az Anschluss mielőbbi megvalósulásától várta, hogy az így szomszédossá váló Németország náci-pángermán befolyása közvetlenül érvényesülhessen a magyarországi németiségre.⁵⁶ Magyar körökben az a vélemény volt megfigyelhető, hogy az Anschluss a magyar revíziós törekvések szempontjából – különösen Csehszlovákia viszonylatában – kívánatos, de veszedelmes a magyarországi német kisebbség szempontjából; ezért mire ez a fejlemény bekövetkezik, rendezni kell ügyét egyrészt a jogos nemzetiségi kívánságok kielégítésével, másrészt a náci-pángermán irányzat letörésével. A magyar sovíniszták csak ez utóbbira fektettek súlyt, s legszívesebben a magyarországi németiség elmagyarosítását fejezték volna be az Anschluss bekövetkeztéig.⁵⁷

⁵² HHSA, NPA, Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 126–130. (Hornbostel: Amtserinnerung. Wien, 1935. szeptember 2.), Fol. 133–134. (Kunz jelentése. Budapest, 1935. szeptember 7.)

⁵³ Országos Levéltár, Budapest (OL) Külügyminisztérium rezervált politikai iratai (Küm, res. pol.) Fasc. 58. 21. tétel. 748/1935. Kánya feljegyzése Mackensen-német követtel folytatott megbeszéléséről. Budapest, 1935. november 16.

⁵⁴ HHSA, NPA, Fasc. 893. Liasse Ungarn 2/21. Fol. 519–523. (Hennet jelentése. Budapest, 1935. december 14.), Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 178–179. (Hennet jelentése. Budapest, 1936. január 3.)

⁵⁵ Volksdeutsche Arbeit. Jahrbuch des ÖVVA für 1938. 161–167. 1.

⁵⁶ HHSA, NPA, Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 200–204. Kunz jelentése. Budapest, 1936. augusztus 14.

⁵⁷ Institut für Zeitgeschichte, München (IZ), Mikrofilmarchiv (MA), 128/2. APA der NSDAP, Leibbrandt-Akten. Aufzeichnungen über die Lage der Deutschen in Ungarn 1935.

Az 1935 decemberében megjelent új kisebbségi iskolarendelet szerint valamennyi népiskolában egységesen vegyes tannyelvű oktatást kellett volna bevezetni 1938 őszéig, de a végrehajtás feltételei sajnos továbbra sem voltak megfelelően biztosítva; megoldatlan maradt a tanítóképzés; középiskolát pedig kilátásba sem helyeztek. A náci VK-val szembeni következetesen erélyes fellépést ugyanakkor kockázatosnak tartották amiatt, hogy a hitleri Németország pártfogását élvezte.⁵⁸ Az osztrák diplomácia emellett azt is jól látta, hogy a nagy figyelemmel kísért német-magyar tárgyalásokon a magyarországi német kisebbség kérdésének rendezését magyar részről ahhoz a feltételhez próbálják kötni, hogy a német kormány utasítsa a kisantant-államokban élő német kisebbségek vezetőit együttműködésre a magyar revíziós politika által befolyásolt ottani magyar kisebbségi politikával. A német kormány ekkor még nem látta elérkezettnek az időt erre az együttműködésre, s egyelőre messzemenően kihasználni igyekezett azt a magyar kisebbség sorsához viszonyítva kivételes helyzetet, amelyet a kisantant országaihoz csatolt korábbi magyar területeken a német kisebbség számára ezen országok kormányainak nemzetiségpolitikája lehetővé tett. De ugyanakkor ez a forró magyar kívánság kitűnő alkalmat adott a német kormánynak a magyar nemzetiségpolitika zsarolására, a náci irányzatú német kisebbségi mozgalomnak teendő újabb és újabb engedmények érdekében.⁵⁹

A Darányi-korány belügyminiszterének, Kozma Miklósnak 1936. decemberi berlini tárgyalásait⁶⁰ követően Basch amnesztiát kapott, és kiszabadulva a börtönből, még nagyobb erővel folytatta a náci-pángermán izgatást, immár a mártír hős dicsfényétől övezve. A VDA részéről a DSS közreműködésével Bécsben előállított Basch-propaganda-bélyeg tömeges terjesztése, ami miatt később jegyzékváltásra került sor a magyar és osztrák kormány között,⁶¹ nagyban hozzájárult a feszült hangulat fokozódásához Magyarországon. Az osztrák sajtóban a Reichspost az UDV, a Wiener Neueste Nachrichten a VK irányzatát támogatta cikkeivel.⁶² Schuschnigg kancellár 1937. márciusi budapesti látogatása során felkereste az UDV-t, amelyet német részről a VK kiválása óta demonstratív módon bojkottáltak,⁶³ a berlini Volksdeutsche Mittelstelle 1937. júniusi határozata a VK-t ismerte el a magyarországi németiség egyedüli reprezentánsának.⁶⁴

Gratz 1937 szeptemberében megrázó memorandumban figyelmeztette Darányi Kálmán miniszterelnököt arra, hogy elérkezett az utolsó pillanat: ha a kérdést sürgősen

⁵⁸ HNSA, NPA, Fasc. 21. Budapest-Berichte. Fol. 305–306, 309–310. Hennes 1935. december 27, 31-i jelentései.

⁵⁹ HNSA, NPA, Fasc. 883. Liasse Ungarn 2/4. Fol. 378–380. (Hauenschild jelentése. Bukarest, 1936. január 7.); Fol. 383. (Schmidt jelentése. Belgrád, 1936. január 12.)

⁶⁰ HNSA, NPA, Fasc. 883. Liasse Ungarn 2/4. Fol. 459–462. (Tauschitz jelentése. Berlin, 1936. december 16.); Fol. 468–469. (Kunz jelentése. Budapest, 1936. december 21.)

⁶¹ HNSA, NPA, Fasc. 893. Liasse Ungarn 2/21. Fol. 641, 646. A bécsi magyar követség 1937. április 6-i Verbalnote-je és a budapesti osztrák követség június 16-i válaszjegyzéke.

⁶² Johann WEIDLEIN: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf, 1959. 186–188. l.

⁶³ OL, Miniszterelnökség (ME), Nemzetiségi Osztály (NO). Fasc. 38. C. 15585/1937. Bericht eines Vertrauensmannes. Budapest, 1937. április 9.

⁶⁴ IZ, MA–128/1. APA der NSDAP. Leibbrandt-Akten. Stellungnahme der VoMi vom 30.6.1937.

nem rendezik egyrészt a mérsékelt irányzat által képviselt jogos nemzetiségi igények kielégítésével, másrészt a „népinémetek” náci irányzatának letörésével, akkor a magyarországi németiség rövid időn belül a hitleri Németország hatalmi törekvéseinek egyszerű eszközévé és szerencsétlen áldozatává válik.⁶⁵ A Darányi-kormány azonban könnyelműen úgy vélte, hogy az 1937. júliusi Széll-Hess nyilatkozatcsere elégséges alapot nyújt a magyarországi német kisebbségi kérdés külső beavatkozástól mentes rendezéséhez.⁶⁶ Darányi és Kánya novemberi berlini tárgyalásaikon megnyugtató kijelentéseket kaptak arra vonatkozóan, hogy az Anschluss végrehajtása nem fog a magyarországi németiségre, illetve az általa lakott területekre nézve veszélyt jelenteni, ugyanakkor előtérbe kerültek a Csehszlovákia elleni közös felkészülés kérdései.⁶⁷ Ilyen körülmények közt a VK immár zavartalanul fűzhette szorosra kapcsolatait Henlein Szudetanémet Pártjával is. A magyar közvélemény megnyugtatóására Bohle államtitkár 1938 januárjában ünnepélyesen deklarálta Budapesten, hogy az NSDAP Külföldi Szervezete (AO) kizárólag a német-birodalmi állampogárságú külföldi németek nemzetiszocialista szervezésével foglalkozik, s a német nemzetiségű magyar állampolgárookra nem terjeszti ki tevékenységét.⁶⁸

Mindezek után az Anschluss 1938. márciusi bekövetkeztével a náci-német befolyás közvetlenné válása és rendkívüli felerősödése a magyar nemzetiségpolitika súlyos mulasztásai miatt felkészületlenül érte a revíziós várakozásai folytán éberségét a hitleri Németországgal szemben jelentős mértékben elvesztő országot: a VK-ból 1938 novemberére Berlinből irányított náci népcsoportszervezet lett, Volksbund der Deutschen in Ungarn elnevezéssel, Basch vezetésével. Gratz visszavonult, s 1940 őszén, a magyar nemzetiségpolitika szuverenitásán súlyos csorbát ejtő bécsi népcsoportegyezmény megkötését követően, az UDV teljesen beszüntette működését. A második világháború utolsó éveiben a magyarországi németek ún. Hűségmozgalma – jórészt a magyar részről számára nyújtott támogatás következtelensége és elégtelensége miatt – nem rendelkezett megfelelő erővel a Volksbund tevékenységének ellensúlyozására.⁶⁹

Vázlatos áttekintésünk arról, hogy a magyarországi német nemzetiségi kérdés miként tükröződik az osztrák diplomáciai aktákban – mindenekelőtt a budapesti osztrák követség 1918–1938 közti jelentéseiben –, megerősíti azt az általános benyomásunkat, hogy az osztrák diplomaták a két világháború közötti Magyarország viszonyainak jó megfigyelői és józan megítélői voltak. A Burgenland miatti kezdeti konfliktushelyzet megoldódásával, a Magyarországon maradt németek nemzetiségi jogaiért, anyanyelvi kul-

⁶⁵OL ME NO, Fasc. 45. C. 15311/1938. Gratz memoranduma Darányi miniszterelnökhöz. Budapest, 1937. szeptember 14.

⁶⁶Die Erklärungen des ungarischen Innenministers und des Stellvertreters des Führers des Deutschen Reiches betreffend die deutschen Volksgruppen in Ungarn. – In: J. Weidlein op. cit. 189–191. l. – HHSA, NPA, Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 225–226. (Wildner jelentése, Budapest, 1937. július 21.); Fol. 229–233. (Seemann jelentése. Berlin, 1937. július 22.)

⁶⁷HHSA, NPA, Fasc. 886. Liasse Ungarn 2/1. Fol. 635–637. (Tauschitz jelentése. Berlin, 1937. november 24.); Fol. 646–650, 663–666. (Baar jelentései, Budapest, 1937. december 1, 7.)

⁶⁸HHSA, NPA, Fasc. 21. Budapest–Berichte. Fol. 885. Baar 1938. január 28-i jelentése.

⁶⁹TILKOVSKY Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Budapest, 1978.

turális érdekeikért anélkül emeltek szót, hogy politikai természetű beavatkozásra, presszióra igyekeztek volna felhasználni e kérdés sok jogos kritikára okot adó rendezetlenségét. Ez a magatartás egyre határozottabban elkülönült a német birodalmi diplomácia e kérdésben alkalmazott – Theodor Hornbostel által budapesti diplomáciai szolgálata alatt is megfigyelhetett – módszereitől, s mikor ez a kiváló diplomata a 30-as évek elején az osztrák külügyminisztérium politikai osztálya élére került, különös gondot fordított a német kisebbségekkel rendelkező országokban működő osztrák diplomáciai képviselők – s leginkább talán a budapesti osztrák követség – helyes irányú instruálására. Már nem a weimari, hanem egy nemzetiszocialista Németország részéről folyt ekkor beavatkozás a német kisebbségek ügyeibe, így Magyarországon is, olyan agresszív hatalmpolitikai célok szolgálatában, amelyeknek veszélyességét Ausztria is fölismerhette. Az osztrák diplomáciának az a kísérlete, hogy a német kisebbségekkel való kulturális foglalkozásnak olyan szervezett formáit alakítsa ki, amelyek a náci „népcsoportpolitikát” ellensúlyozhatnák, igen figyelemreméltó jelenség akkor is, ha teljesen nyilvánvalóak korlátai.

Ismertetések

BESZÁMOLÓ A XII. NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPÓZIUM „MOGERSDORF” ’81. TANÁCSKOZÁSÁIRÓL

(Radenci, 1981. július 6–9.)

A szimpoziium témája: „Paraszttság és mezőgazdaság a pannon térségben az első világháború végétől a világgazdasági válságig” volt.

A megnyitó előadást *dr. Vasilij Melik* (Ljubjana) tartotta, „A paraszttság helyzete az európai és a pannon térségben 1919–1929-ig” címmel. Az előadó szándéka a tanácskozás témáját érintő lényeges mozzanatok kiemelése, helyenként csak bizonyos általános tendenciák jelzése volt. Tovább csökkent például a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, főleg a kevés földdel rendelkező paraszti réteg keresett magának máshol, leginkább gyárakban, üzemekben megélhetést. Az 1919–1929 közötti időszakot a tanácskozáson részt vevő országok és a szomszédos államok területén a paraszti népesség többsége jellemezte, a földreformok hozatala, továbbá erős parasztpártok és ezek saját paraszti ideológiájának létrejötte.

Az első világháború megrendítette a paraszttság bizalmát az uralkodóban, a kormányban és a polgári pártokban. Amikor az élelmiszerhiánytól féltő városi lakosság a faluhoz fordult segítségért, erősödött a paraszttság öntudata, megnőtt ősi vágya a föld megszerzése és a nagybirtok felosztása iránt. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után végrehajtott földtörvénynek nagy volt a visszhangja. A paraszti tömegek nyomására és a forradalomtól való félelem hatására agrárreformokat ígértek, amelyeket a legkülönbözőbb módokon hajtottak végre, s amelyek kisebb-nagyobb mértékben érintették, csökkentették a nagybirtokrendszert.

Pártok alakultak Skandináviától Közép- és Dél-Európáig, amelyek névválasztásukkal is jelezték, hogy agrár, paraszti vagy kisbirtokos pártok. Sok megalakult már a századfordulón, érdemi politikai jelentőségre azonban csak az első világháború után tett szert: Romániában és Bulgáriában például a kormányt segítették parlamenti többséghez. Európa egyik legerősebb parasztpártja a „Horvát Parasztpárt” volt, amelynek ellenzékben sikerült az egész népet képviselnie. Erős pártnak bizonyult a kormánykoalícióban vezető szerepet játszó finn Agrárszövetség. Az összes parasztpárt közül a legstabilabb a Csehszlovák Agrárpárt, tekintélyét a cseh paraszttság fejlődésének, biztos anyagi bázisának és kitűnő szervezetének köszönhette. A parasztpártok társadalmi bázisa sok tekintetben különbözött egymástól, aszerint, hogy gazdag-, közép- vagy kisparaszti tömegek támogatták őket, s milyen viszonyban voltak a polgári pártokkal.

Különösen a szláv népességű országokban alakítottak ki ezek a pártok agrárizmus vagy agrár-demokrácia néven sajátos paraszti ideológiát az emberiség szép jövődjéről, ahol paraszti vezetéssel harcolják ki az ember számára a békét, a haladást és a jólétet.

A tanácskozás második napján öt referátum megtartására került sor. *Dr. Siegfried Mattl* (Wien) az első osztrák köztársaság mezőgazdaságát mutatta be „A parasztpolitika és az agrárstruktúra gyengeségei Ausztriában 1919–1929” címmel. A Habsburg-monarchia szétesése a mezőgazdasági termelők elvesztését jelentette az osztrák piac számára. A köztársaság területén megmaradt külterjes paraszti gazdálkodást az alacsony fokon álló munkamegosztás és a rossz piaci tájékozódás jellemezte. Mindez az osztrák mezőgazdaság megújítását sürgette – a nemzetközi konkurenciát figyelembe véve –, a nagyvonalú gépesítés, a termelés szakosítása és a kapitalizálódás révén. Az osztrák gyáripár és a bankok szerepét a mezőgazdaság fellendítésében több tényező gátolta:

1. a paraszti politika forradalmasodása,
2. a mezőgazdasági munkások radikális szakszervezeti mozgalma,
3. a megváltozott gazdasági előfeltételek (a magas mezőgazdasági árak, a széteső hitelapparátus, a mezőgazdaságba investálás hosszú megtérülési ideje stb.)

A 20-as évek világgazdasági konjunktúrája az osztrák mezőgazdaságban alig mutatkozott. Csak 1927-ben érte el a tiszta nyereség a parasztgazdaságok aktív tőkéjének megfelelő kamatozást. Az osztrák mezőgazdaság stagnálásában szerepe volt a korszak parasztsága gyengeségének is: nem jöttek létre átfogó képviselői szervek (kamarák), továbbá a gazdaságfejlesztés-politikának is: a gazdasági szervezetek (szövetkezetek) területén olyan intézkedéseket hajtottak végre, amelyek növelték a mezőgazdaság egyes ágazatait – pl. a tej- és hústermelés – közötti aránytalanságokat, amelyek negatív jövedelempolitikai következményeket vontak maguk után.

Dr. Fritz Posch (Graz) „A stájer mezőgazdaság helyzete az első világháború végétől a világgazdasági válságig” címmel az előző referátumban érintett kérdéseket vizsgálta egy régióra vonatkozóan. A stájer mezőgazdaságban is elsőrendű feladat volt a stabilizáció és az újjászervezés. Az átmeneti fellendülés időszakában, 1924-ben megvalósították a pénzreformot.

A referátumban a továbbiakban a parasztság politikai és kulturális szervezeteivel foglalkozott részletesebben. A köztársaság lehetővé tette bizonyos követelések megvalósítását. Az agrár érdekeket eddig egyedül képviselő mezőgazdasági társaság mellett létrejött a paraszti kamara mint önálló szakmai képviselő kötelező tagsággal. 1925-ben a mezőgazdasági társaság központi bizottsága látta el a kamarai teendőket, 1929-ben létesült a mezőgazdasági kamara. A kamara sokat tett a szövetkezeti rendszer kiépítéséért. 1927-ben jött létre a „Steier Raiffeisen Szövetség”. Már 1925-től szövetkezeti alapokra helyezték a stájer tejjagdalkodást. A paraszti szervezeti életben nagy jelentőséggel bírtak a St. Martinban működő népművelési intézetnek Josef Steinberger által alapított paraszti és házgazdasági iskolái, amelyek 1930-ban törvényes jogot nyertek. Továbbfejlesztették a paraszti szakiskolákat: hat téli mezőgazdasági és egy gyümölcs- és szőlőművelési iskola működött a tartományban. A stájer mezőgazdaság fejlődését és támogatását biztosították még 1919–1929 között az állattenyésztési hivatal, a tartományi gyümölcs- és szőlőművelési igazgatóság, a növénytermesztési felügyelőség, a tartományi tejjagdalkodási felügyelőség stb. Mire a fenti intézmények munkálkodása igazán kibontakozott volna, bekövetkezett a világgazdasági válság.

Dr. Kanyar József (Kaposvár), a Somogy megyei Levéltár igazgatója előadásában „A parasztság helyzete és a földreformkísérletek a 20-as években a Dunántúlon” címmel a magyarországi problémákról beszélt. A földbirtokreform eredményeit és hatását a korszak határain túltekintve az 1895-ös és az 1935-ös üzemstatistikai felvételek alapján mérte fel és értékelte. A feudális jogban gyökerező hitbizományi földbirtoklási forma volt a kapitalista agrárfejlődés legfőbb akadálya a Dunántúlon, kivált Somogy megyében.

A Tanácsköztársaság leverése után a Kisgazdapárt vette programjába a földreform megoldását, ezzel a nemzetgyűlési választásokon jelentős eredményeket ért el, érthető, hogy a reform elszikkasztásával a párt politikai hitele is megszűnt. Az 1920. évi XXIX. tc. a házhelyek és kishasznóbérletek ügyét szabályozta, az 1920. évi XXXVI. tc. a földbirtok „helyesebb” megosztását célozta, az 1921. évi XLI. tc. a földreform vagyonszállásáról szólt, majd az 1924. évi VII. tc., a földreform-novella, egyértelművé tette, hogy a földreformkísérletek a nagybirtokrendszer státuszát tartósították, s nem oldották meg a parasztság földhöz juttatását. Az előadó a reform tanulságaként megállapította, hogy Somogy megyében megnőtt a 0–5 holdas nagyságú birtokkategóriák száma, ami egyértelmű bizonyítéka a parcellázottság növekedésének. A földreformkísérletek, ha szándékukban nem is, következményeikben azonban a nagybirtok és nagytőke használatát végződték: nemcsak a cselédek egy részétől szabadultak meg, hanem a nincstelenség és a kisparasztkok földéhségét, a munkapiac kedvezőbb kínálatát is kihasználva e rétegeket bérmunkásként, olcsó munkaerőként tudták magukhoz láncolni.

Mag. Marijan Maticka (Zágráb) referátuma, „A mezőgazdasági termelés és a parasztság gazdasági-társadalmi helyzetének jellemzői Horvátországban 1918–1929 között”, azt az új helyzetet elemezte, amely a délszláv népek egységes államának kialakulásával 1918-ban állott elő. Az új gazdasági térségben a mezőgazdasági termelés is megváltozott. Horvátország az osztrák–magyar agrár-ipari termelési rendszerből Jugoszlávia majdnem kizárólagosan agrárjellegű gazdasági egységébe került. Itt a mezőgazdasági terményeknek nem volt belső piacuk, ezért a külkereskedelemben kellett értékesíteni, s így a mezőgazdaság a nemzetközi árucserre valamennyi tényezőjével kapcsolatba került.

A háború utáni inflációs periódus és a mezőgazdasági konjunktúra, amely eleinte az agrártermékek iránti fokozottabb keresletben és azok magas áraiban nyilvánult meg, előnyös volt a parasztság számára Horvátország mezőgazdaságilag aktív területein, különösen a jómódú rétegeknek. A korábbi eredő adósságokat kifizették, az adóterheket könnyebben viselték. Ezzel egyidejűleg lezajlott a földreform is. Bár nem valósult meg következetesen, s az egyes régiókban (Dalmácia, Szlavónia) eltérő sajátosságok jellemezték, fontos gazdasági és társadalmi következményekkel járt. Változások történtek a földbirtok-struktúrában és a tulajdonviszonyokban, javult a parasztság nagyobb tömegeinek ellátása, másrészt azonban mennyiségileg és minőségileg visszaesett az áruterelés.

1926-tól lanyhulni kezdett a mezőgazdasági konjunktúra, és ez a parasztság számára is a válság kezdetét jelentette: a hátrányok árolló, az újra eladósodás és az elnyomorodás csak néhány olyan elem, amely a monarchia helyzetének fokozatos romlását jelzi a gazdasági válság küszöbén.

Ludvík Olas (Maribor) a szlovéniai viszonyokat mutatta be „A mezőgazdasági lakosság mozgása a Mura-vidéken az első világháború után” című referátumban. A Mura-vidék természeti-földrajzi viszonyainak és politikai hovatartozásának ellentmondása sajátosan alakította a mezőgazdasági népesség sorsát. A Mura két partjának domborzata, időjárása és növénytakarója hasonló volt. A folyó mederváltoztatásai sok gondot okoztak a mellette lakó népességnek, amelyeket azért nem lehetett orvosolni, mert a bal part a Murántúllal Magyarországhoz, a jobb part pedig Ausztriához tartozott.

A monarchián belül Ausztria iparilag fejlettebb, míg Magyarország túlnyomórészt feudális költöttségekkel terhelt mezőgazdasági terület volt. Ez a kettősség tükröződött a Mura-vidék népmozgásában is. A jobb parton – Prlekijában – már megindult a menekülés a vidékről, mert Maribor és Graz fejlődő ipara elvonta a környékről a munkaerőt. Az elvándorolt egyének és családok helyére települt a bal partról a murántúli lakosság. Ellentétes irányú mozgás, visszaköltözés nem történt a földműves lakosság körében.

A legintenzívebb társadalmi mozgást a tengeren túlra való kivándorlás jelentette: a háború előtt az Egyesült Államokba, utána pedig Kanadába és Dél-Amerikába. Az első világháború előtt a népességnek több mint 10%-a, Észak-Goricko némely falvának 20%-a, az aktív keresőknek majdnem fele vándorolt ki. A háború után a kivándorlás iránya változott, de mennyisége nem.

Az ideiglenes, idényjellegű migráció már a XIX. században jelentkezett, de nagyobb arányokat a világháború után öltött. Magyarországra, a Vajdaságba jártak dolgozni mezőgazdasági idénymunkára, az 1920-ban létrehozott munkaközvetítő iroda révén már Francia- és Németországba is. Nem mindenki tért vissza lakóhelyére télen, így az iroda évente kb. 1000 főt közvetített idénymunkára. Az idénymunka létfenntartó tevékenységgé vált, a napi ingázás a murántúli vidéken a háború után lett az iparosodással együtt járó életforma.

A harmadik nap tudományos programja *dr. Hrvoje Matkovic* (Zágráb) „A horvát parasztság politikai állásfoglalása a szerbek, a horvátok és a szlovének királyságában” című referátumával kezdődött. Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után a délszláv népek történelmük során először találtak egymásra egy egységes állam határain belül. A horvát történelem fejlődése ettől kezdve szorosan egybefonódik a jugoszláv közösséggel. Ebben a központosított rendszerben a nagyszerb burzsoázia játszotta a vezető szerepet. A centralizálás és a nagyszerb hegemonia Horvátországban heves ellenállást váltott ki.

A horvát népesség struktúráját a húszas években a parasztság határozta meg, a lakosságnak több mint négyötöde a mezőgazdaságból élt. A kisparasztság volt többségben, amelynek helyzete a háború után az új politikai és gazdasági körülmények között igen nehéz volt.

A horvát parasztszociális és politikai törekvéseit a Stjepan Radić vezette Horvát Parasztpárt programja fejezte ki legjobban. Radić politikai tevékenységét már a világháború alatt elkezdte, és abból a felismerésből indult ki, hogy a horvát parasztság a lakosság 90%-át jelenti. Tehát politikai alaptevékenységévé kell válnia, szervezkedésével és képviselői révén kell érdekeiért küzdeni. Radić ezzel a programmal összekapcsolta a horvátok nemzeti egyenjogúságát is az újonnan megalakított jugoszláv államban.

Radić a horvát politikát a jugoszláv népek egyesülésére alapozta, az egyenjogúság elve alapján, célja föderatív állam volt, amelyben a parasztságnak fontos szerepet szánt. Radić nemzeti programja

maga mellé állította a horvát polgári elemeket is, de a mozgalomban a politikai erőt és a választók fő tömegét a parasztek jelentették. Radič politikai szerepét és a horvát parasztság állásfoglalását már sok mű tárgyalta, és ezek mind hangsúlyozták a horvát parasztság felvilágosításában és összefogásában játszott történelmi szerepét, de még hiányoznak az alapos szociológiai elemzések.

Mag. Stane Granda (Ljubljána) „A szlovén polgári pártok állásfoglalása a parasztkérdésben Szlovén Stájerországban és a Murántúlon” címmel tartott referátumot. Északkelet-Szlovénia politikai életében két csoportosulás játszott fontos szerepet a háború előtt: a klerikális Szlovéniai Néppárt keresztényszocialista ideológiával, amelynek társadalmi bázisát a parasztság adta, és a liberális párt, amely arra törekedett, hogy a csak látszatra független Önálló Parasztpárt révén a városokból és a mezővárosokból származó addigi híveihez a jobb módú falusi rétegeket is megszerezze.

A szerző a szlovén stájerországi és murántúli központi folyóiratok tükrében kísérlete meg tisztázni ezeknek a pártoknak az agrárpolitikáját. Legfontosabbnak a valutakérdést, a paraszti termények és az ipari termékek árkülönbségeit, az adópolitikát, az új piacok felkutatását tartotta, különös tekintettel a bor- és gyümölcsstermelésre, valamint az állattenyésztésre, hiszen ez a terület a monarchia széthullásával elvesztette évszázados piacát. A pártok álláspontját ezekben a kérdésekben az határozta meg, hogy a kormánykoalícióhoz vagy az ellenzékhez tartoznak-e.

A háború utáni években, amikor úgy tűnt, hogy az Önálló Parasztpárt komolyan veendő konkurrensé fejlődik, viszonylag gyorsan megszilárdult Szlovén Stájerországban a Szlovén Parasztszövetség. A polgári pártok a politikai élet periferiáján maradtak.

Ezt az előadást *Dr. Karl Spreitzhoffer* (Graz) referátuma követte „A stájer parasztek rendi szervezete és politikai tevékenysége 1918–1929” címmel. A szerző elsőnek a monarchia összeomlása után keletkezett két nagy paraszti szervezetről beszélt. Franz Hagenhofer kelet-stájer birodalmi képviselő alapította 1899-ben a Közép- és Felső-Stájer Katolikus-Konzervatív Parasztegyesületet, amely még az első világháború előtt a keresztényszocialista párt támasza lett, és 1918-ban csatlakozott ennek stájer tartományi szervezetéhez. Főleg Felső-Stájerországból származtak a szabadelvű Stájer Parasztszövetség tagjai. Ez a párt a nagynémet-nemzeti irányt követte a háború után, de 1920-ban nem csatlakozott a Nagynémet Néppárthoz, hanem az első választáson mint önálló Stájer Parasztpárt, illetve Parasztszövetség, 1923-ban pedig mint Falusi Szövetség indult. A harmadik, szám szerint jelentéktelen szervezet volt a szociáldemokrata Stájer Munkás-Parasztpárt, kisparaszti és mezőgazdasági munkástagsággal.

A két nagy párt agrárpolitikai célkitűzései lényegében megegyeztek, viszont heves ideológiai vitákat folytattak. A kommunizmustól való közös félelmük vezetett 1927 után a militarista szervezetek támogatásához.

A Katolikus Parasztegyesület fontos agrárpolitikai intézkedéseket hajtott végre, de mint a Keresztényszocialista Párt alapszervezete, kövte volt a kormányprogramhoz. A Falusi Szövetség radikálisabb agitációt fejtett ki az ellenzékben.

A két csoport legfontosabb követelése valósult meg 1929-ben a Mező- és Erdőgazdasági Kamarának mint törvényes paraszt érdekképviseleti szervnek a létrehozásával.

Dr. Gerald Schlag (Eisenstadt) beszélt a burgenlandi viszonyokról „A mezőgazdaság és az agrárpolitika fejlődése Burgenlandban 1918–1929 között” című előadásában.

Burgenland túlnyomórészt mezőgazdasági terület volt. Bécs élelmiszerellátásának biztosítása céljából csatolták az 1919-es Saint Germain-i békekötésben Ausztriához, így lett önálló tartomány.

A mezőgazdasági struktúrát egyrészt a magyar főúri családok nagybirtokai, másrészt a paraszti kis- és törpebirtokok határozták meg. A paraszti birtok katasztrófális szétforgácsolódása miatt nem biztosította többé a megélhetést. Ezért a parasztek kivándoroltak a tengerentúlra, vagy pedig elszegődtek vándormunkásnak a szomszédos Alsó-Ausztriába, Bécsbe és Stájerországba. Így fejlődött ki a nagy létszámú agrármunkásság, s ez magyarázza a 20-as évek első felében az erős szociáldemokrata befolyást a parasztságra és az agrárpolitikára.

Az első világháború hatására Burgenlandban is csökkent a mezőgazdasági termelés, szociális gondok, a feketepiac és a csempészet torzították a paraszti népesség társadalmi és erkölcsi arculatát, megdőlt a mezőgazdasági önellátás doktrínája. A baloldali államirányított tervgazdálkodást követelt, a konzervatív jobboldal a mezőgazdasági szövetkezeti rendszer és az autonóm szakmai szervezetek megalakítását szorgalmazta.

Megnőtt a földéhség, a szociáldemokraták 1922-től kezdve többször napirendre tűzték a földreformot, de az országos politika miatt nem értek el eredményt.

Kompromisszumos megoldást jelentett a burgenlandi mezőgazdaságban az ún. „belső telepítés”. Két célt kellett megvalósítani: a parasztság általános, s ezzel együtt gazdasági kultúrájának fejlesztését és a piacra termelést. A tartomány gazdasági nehézségei, főleg a pénzhiány gátolta a célok teljes elérését. A 20-as évek Burgenland számára mégis fordulóponthoz jelentettek: kiindulást a modern mezőgazdaság felé, amely Ausztria más területein és Közép-Európában ekkor már részben megvalósult.

A tanácskozás utolsó napján hangzott el *Dr. Bíró Friderika* (Budapest–Szentendre) vetített képes előadása „A paraszti életmód Zala és Vas megyében az 1920-as években” címmel, az egyetlen referátum, amely az életmód vizsgálatával foglalkozott.

A régióban a tradicionális paraszti életforma felbomlása után az új lehetőségek jó kihasználása játszott fontos szerepet. Az önálló paraszti gazdálkodásról az áruterelésre való áttérés, az új postautak, a vasutak épülése, a városok közelsége, a heti és havi piacok, a vásárok, Szentgotthárd, Körmend és Zalaegerszeg új üzemei és az ausztriai piacok mind a falusi társadalom életmódjának változását, az életforma igényesedését, új elemekkel való gazdagodását vonták maguk után, és elősegítették a még hagyományos alapokon nyugvó, de már polgárosodó paraszti világ kialakulását.

A referátum részletesen vizsgálta a falu, a porta, a lakóház átalakulását. A nagyméretű állattartás és a gabonakonjunktúra során épült téglaházak és gazdasági épületek megváltoztatták a hagyományos falusi települések képét.

A főként állattartásra berendezkedett parasztporták új építményei egyre inkább kiszorították a zárt, kerített udvarokat, a boronapajtákát, az istállókat, a kisebb faépítményeket. Tág, jól áttekinthető gazdasági udvarok alakultak ki.

A századfordulón a boronaházakat felváltották a nagy téglaházak. Füsttelenített konyhájuk, tágas szobáik a lakáskultúra gyors változását jelezték.

A 20-as években megindult a bomlás. Szűkültek a piaci lehetőségek, az ausztriai munkaalkalmak kiszorultak, a magas szintű állattartás visszaesett, a nyugati piacokon való részvétel megszűnt: lelassult a század eleji fejlődés. Ebből következett a hagyományos paraszti műveltség bomlása is. Az őrségi és göcseji területeken fokozódott a vagyoni és társadalmi rétegződés, a differenciálódás az életforma változását hozta magával.

A polgárosodó paraszti életmód mind a lakó- és gazdasági épületek jellegében, a lakóházak berendezésében, a gazdasági eszközök modernizálásában, a városi termékek (eszközök, textíliák, ruhák, dísz tárgyak stb.), mind pedig a szemléletváltozásban érezte hatását.

A tudományos programot élénk viták és hozzászólások egészítették ki, amelyek a referátumokkal együtt a tanácskozás témáját tárgyi adatokkal, elvi rendszerezésekkel és értékelésekkel tették teljesebbé.

A tanácskozásnak – megítélésem szerint – három lényeges tanulsága volt:

1. Beigazolódtott, hogy az 1918-as „bűvös határ” átlépése – immár másodszer a szimpózium történetében – helyesnek bizonyult. A bizonyos fokig jelenünkig húzódozó aktualitásokat, megélt eseményeket és jelenségeket is lehet elfogultság nélkül, tudományos szenvedéllyel, a tények feltárással vizsgálni és értékelni.

2. A téma: „Parasztság és mezőgazdaság a pannon térségben az első világháború végétől a világgazdasági válságig” jelenkorunk történelmének közvetlen előzményeit, gyökereit kutatta. Az előadásokban a régió mezőgazdaságának átfogó képe bontakozott ki, ugyanakkor a viszonylag kis területen mutatkozó nagy különbségek is feltárultak, s a politikai szervezetek, pártok munkálkodása igen változatos képet mutat.

3. Az egykori egyesületek, szervezetek, szövetségek és pártok egységesnek vélt parasztságot, helyesebben – az imperializmus koráról lévén szó – agrárnépességet akartak képviselni. Kétségtelen, hogy a polgári társadalom egésze felől nézve az agrárnépesség bizonyos egységet képviselt, amely azonban ekkor már csak az életmód konzervatív, ám máig értékes hagyományokat őrző tárgyi emlékeiben és magatartásformáiban jelentkezett. Az agrárnépességet azonban valójában egyre erősebb tendenciaként érvényesülő gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális differenciálódás jellemezte.

Somkuti Éva

MTA II. Oszt. Közl. 30/1. 1981

TRÓCSÁNYI ZSOLT:
ERDÉLY KÖZPONTI KORMÁNYZATA
1540–1690

A történelem a két évtizeddel ezelőtti mélypont után újból, s úgy látszik tartósan elfoglalta helyét a közérdeklődés látóterében. Az elmúlt másfél évtized éles nyilvános vitái, a népszerű könyvsorozatok, sőt népszerű történelmi folyóirat megjelenése mind ezt a tényt tanúsítják – és egyben azt is, hogy az érdeklődés megnövekedése egyben divattá tette a történetírás önállóságának, mondjuk így: tudományos autonómiájának, integritásának megkérdőjelezését is.

Ez ellen lehet és kell vitával védekezni – de mindennél hatásosabb ellenérv, ha a kutatók olyan alpmunkák elvégzéséhez fognak, melyeket szakterületük tudomány volta követel meg. Távoli (és kissé elcsépelet) ugyan a párhuzam, de hadd hivatkozzam a Bolyai–Lobacsevszkij-féle geometriára, amely az úrhajózás alpművelete lett – *miután* azt a két matematikus alapelveiben és részleteiben kidolgozta. A probléma tehát ott kezdődik, hogy a végeredményt igen sok egyszerű érdeklődő is érti – de vajon hányan tudnák elismételni (uram bocsá: megérteni) közülük magát a bizonyítást?

A történetírás is produkál hasonló helyzeteket – hiszen egyre több olyan részterületre is kiterjeszti figyelmét, melyek megértéséhez különleges fölkészülés szükséges (gazdaságtörténet, szociológia stb.). A dolgok természetéből következik, hogy az ilyen típusú munkák mondanivalóját pontosan csak lényegük, a bizonyító apparátus nélkül lehet a közönség számára is hozzáférhetővé tenni.

Az alpmunkák e körébe tartozik Trócsányi Zsolt valójában nem túl terjedelmes, s a manapság igen kedvelt Erdély-témát érintő monográfiája az erdélyi fejedelemség kormányzásáról. Alpmunka, és pedig több szempontból. Egyrészt olyan úton indul el, amelyet nagyjából-egészéből járatlannak mondhatunk, hiszen a Bevezetésben felsorakoztatott elődök mindegyike más-más szemzőből nyúlt a kormányzás kérdésköréhez, s még a témájában legközelebb álló Bíró Vencel-féle feldolgozás is a fejedelmi hatalommal magával, míg Trócsányi a hatalmi *apparátussal* foglalkozik. Másrészt ez a mű elretentő mennyiségű (részben kiadatlan!) irattömeg tanulmányozására épül – s ha a tudományt kár is lenne „kilóra mérni”, a benne szereplő 1500 személy, a 3600-at meghaladó számú lábjegyzet mégis adhat valamely fogalmat a feldolgozás nehézségeiről.

A mai ember számára természetes, hogy a hatalom, a társadalom politikai felépítménye meghatározó tényező a közösség és az egyén életében. A múltat, különösen a régebbi múltat tekintve ezt sokáig nem tekintettük érvényesnek, s míg egyes államférfiakkal, a szó szoros értelmében vett politikai döntésekkel sokat foglalkoztunk – a hatalom szerkezetének kutatása alig fél évszázados múltra tekinthet csak vissza. Trócsányi Zsolt könyve ebből a szempontból is régi adósságot törleszt tehát.

A feldolgozás menete tulajdonképpen egyszerű. A szerző aprólékos gonddal végighalad a fejedelmi kormányzat lépcsőfokain: a fejedelmi tanács, a „deputációk” (vajon ki hallott róluk a szakembereken kívül?), a kancellárián, a kincstár és a pénzügyigazgatás szervein, a hadügyi hivatalokon, a fejedelmi tábla (a központi bíróság) és a hozzá tartozó „kisebb kancellária” kérdésein, a múltból itt fejltődött címzetes méltóságokon (udvarmester, lovászmester, ajtónállómester stb.) –, s végül röviden megemlékezik az országgyűlésekről. (Ezt a rövidséget kellően indokolja, hogy e tárgyban Trócsányinak nemrég külön kötete jelent meg az Értekezések a történelmi tudományok köréből sorozatban.)

A tárgyalás e részeken belül nagyjából mindenütt azonos mederben halad. Az illető kormány-szerv jellegének meghatározása; vezetőinek, tagjainak és alkalmazottainak névsora, a kérdéses személyek társadalmi állásának és pályafutásának elemzése (vezetőknél egyénenként, a beosztottaknál csoportonként); a kinevezések módja; a kérdéses hivatal hatásköre; tényleges befolyása az ügyek intézésére – stb. Hogy mindez milyen sokrétű tevékenység megértését előfeltételezi, annak illusztrálására vegyük sorra, mi az, amiben a nagyobb kancellária maga illetékesnek számított: a hűségnyilatkozatok kiállításában, a fejedelmi udvar életének szabályozásában, az országgyűlések megszervezésében.

ben, a rendi kiváltságok gyakorlati alkalmazásában, az egyházszervezésben, az adóügyekben, a hadügyben, a hírszerzésben, a postaszolgálatban, a gazdasági irányításban, az iskolaügyben – és még sok egyébben; anélkül, hogy mindebben egyedüli lett volna ez az illetékessége.

Vizsgálódásának legfontosabb eredményeit maga a szerző a következőképpen összegzi: „(Az erdélyi) rendiség a magyarországinál is jóval fejletlenebb, a kifejlett európai rendiség leggyengébb hajtásának tekinthető . . . Találtunk egy különleges centralizmust, amely éppen jellegéből következően bizonyos vonatkozásokban igen fejlett . . . Abba az ürbe, amelyet a rendiség hagyna a fejedelmi hatalom számára, az egyelőre kevéssé tud behatolni. Megelégszik azzal, hogy a rendek (néhány, . . . mindig eredménytelen mozgolódástól eltekintve) nyugton ülnek, megszavazzák az adót, teljesítik . . . katonai kötelezettségeiket – a rendi szemlélet szerint földesúri vagy városi jogkörnek minősülő területre csak ritkán tör be.” (417. l.)

„. . . a rendiség fejlettségének 16–17. századi erdélyi foka mellett a fejedelemnek nem is túlságosan nehéz olyan hatalmat teremtenie, amelyre ez a centralizált kormányzat épülhet. A központi kormányzat az állam legpriméribb feladatára, a hadügyre koncentrálnak . . . de arra valóban elismerésre méltóan, pénzügyi bázisát rendben tartva, végvári hálózatát gondozva – s szemét-fülét nyitva tartva a külső veszélyekre. Ami ezen túl van: a gazdasági élet jelenségei iránti érdeklődés, a kincstári termelési ágazatok életének figyelemmel kísérése, a fejedelmi ellenőrzés a bíraskodás menete felett – ezek az abszolutizmus szerény kezdetei . . .” (416. l.)

„A viszonylag önálló erdélyi állam egész létezését a külpolitikai erők bonyolult játéka határozta meg. Közhely történetírásunkban, hogy az erdélyi állam elsődlegesen nem belső erők műveként, hanem a török hódítás következtében, kényszerűségből jött létre . . . éppen az állandó fenyegetettség tudata erőteljes központi kormányzatot kellett, hogy teremtsen, megfelelő igazgatási nívóval. Ezt a nívót itt elsősorban a hivatali levelezés gyorsasága, pontossága, a végrehajtás erélyének megkövetelése jelenti . . . Ilyen feltételek között különösen érthető, ha a fejedelem igen határozottan kézben tartja a kormányzatot, abban rendi tendenciák kevéssé figyelhetők meg.” (414 sk. l.)

S míg szerzőnk végighalad azon az úton, mely e megállapításokba torkollik – amúgy „menet közben” élénk terjeszti a fejedelmi tanácsosok névsorát (215 fővel a 150 esztendőre), a fejedelmi fő tisztségviselők listáját, a nagyobb kancellária alkalmazottainak közel 600, a kisebb kancelláriai személyzet 450 nevét. Hangsúlyozza persze, hogy egyik fölsorolás sem teljes – de hogy ezek az összejegyzések mit jelentenek a kutatók és az érdeklődők számára, azt csak az tudja értékelni, aki végigverítkezte már egy-egy történelmi szereplő időben-térben-méltóságban való elhelyezésének szisztematikus munkáját.

Az is külön lapra tartozik, hogy az adatokkal legjobban ellátott két időszakot, I. Rákóczi György és I. Apafy Mihály fejedelemségét igencsak új megvilágításba helyezi: az első a mindent egyedül intéző korlátlan uralkodó típusa, s a második sem azonos köztudatunk (jórészt Jókaitól származó) lehetetlen-tehetetlen figurájával.

A sok egyéb figyelemreméltó mozzanat közül végül még egyet illik kiemelni, azt, melyet a szerző ma a legelső helyen említ. Mivel az erdélyi kormányzati irattárai legfőljebb töredékekben maradtak ránk, „Meg kellett tehát kísérlni . . . a fondok rekonstrukcióját: ami a kormányhatósági anyagból hiányzik mint fogalmazvány, az megmaradhatott egy megye, város, család, egyházi szerv stb. levéltárában, mint odaérkezett . . . rendelet; ezekben viszont fogalmazványban (vagy háttérrel visszaküldött folyamodványtisztazatban) esetleg megtalálható lett az, aminek nincs nyoma a fejedelmi levéltárak töredékeiben . . . Az egykori fejedelmi kormányhatósági levéltárak néhány tízezer irata került elméleti helyére e rekonstrukcióban.” (11 sk. l.) „Szeretnénk remélni, . . . hogy kísérletünk módszertani szempontból sem érdektelen – talán a magyar szakirodalom keretein túl is. . . Kelet-Európa nem egy országának történései kerülhetnek szembe hasonló gondokkal közigazgatástörténeti kutatásaik során”. (15. l.)

A teljesítmény egészét tekintve a módszer valóban követésre méltóan eredményesnek bizonyult. Nem lenne értelme azonban tagadni, hogy ugyanakkor bizonyos veszélyeket is fölidézhet. Az még csak a kisebbik gond, hogy – a hivatalos iratokra koncentrálnak – mellőzi a magánlevelezésben föllelhető számos értékes utalást. Kisebb gond, mert a szerző tudatában van e veszélynek (Kemény János

külpolitikai tevékenységénél pl. utal is rá, 61. l.) –, de a megmozgatásra váró levéltári anyag további növekedésétől tartva (talán érthetően) nem vállalkozott elhárítására.

A probléma lényege inkább az, hogy a módszer túlzottan az *intézményekre* rögzítette a kutató figyelmét. Azok működését, hatáskörét részletesen elemzi – ugyanakkor a kormányzati *funkciók* oldaláról nem összegzi megállapításait. Ha például a külügyek intézésének mechanizmusát kívánja valaki megismerni, legkevesebb három helyen kell fölűtnie a könyvet (tanács, deputációk, kancellária), de a gazdaságirányítás vagy az igazságszolgáltatás esetében még ennél is rosszabb a helyzet. Kár, mert egy viszonylag rövid értékelés segíthetett volna e hiányon.

Talán ugyanezzel a szemléleti rögződéssel kapcsolatos a munka másik, esetleg kifogásolható szerkezeti gyöngesége. Trócsányi Zsolt a fejedelemség 150 évét egyetlen egységnek tekinti, minden hatóságot ez idő egészében tárgyal. Ugyanakkor az anyag ismételt arra kényszeríti, hogy az egyes intézmények működésében kisebb korszakokat különböztessen meg (a tanács esetében önmaga ad kifejezett periodizálást). Úgy tűnik, ily módon egymástól meglehetősen különböző államberendezésű időszakok kerültek egyazon kalap alá. Valószínűleg még az áttekinthetőséget is növelte volna, ha az anyagot a kínálózó négy nagy korszakra (Fráter György 1540–1551; János Zsigmond és a Báthoriak 1556–1605; konszolidáció 1606–1661; az Apafy-kor 1690-ig) bontva olvashatjuk.

Olyan, nem egészen mellékes körülmény is e felé mutat, mint az „adatsűrűség” egyenetlensége. Az egybefoglalás ugyanis azt eredményezi, hogy a jobban okadatolt korszakok (főleg a 17. század dereka és vége) szinte elfedik a többi jellegzetességeit. Az időbeli tagolás további eredménye lehetett volna, hogy az 1540–1551-es évtized különválasztásával a szerző mégiscsak szembekerült volna a fejedelemségi apparátust saját (Szapolyai- és Jagelló-kori) előzményeikhez kötő szálak kérdésével – amit, elvben hangsúlyozva a folyamatosítást – a megfelelő előmunkálatok hiányával indokolva most elkerült. Bónis György, Fügedi Erik és Kubinyi András e tárgy körbe tartozó művei mindenképpen nyújtottak volna elegendő alapot arra, hogy pl. a két kancellária közötti munkamegosztás felemássága, a fejedelmi tanács jogszolgáltató ténykedése s más különlegességek ne kései erdélyi jellegzetességnek tűnjenek föl. Még talán a kincstári igazgatásban észlelt meghökkentő adathiány (csak a 16. század végén bukkan föl pl. az első praefectus) is magyarázatot nyerhetne, ha tudnánk, mi lett a sorsa az 1530-as évek végéig bizonyosan létező kamaraispáni intézményeknek.

Mint minden nagy úttörő vállalkozásnak, Trócsányi Zsolt művének is vannak vitatható részletei. Bizonyos, hogy akad, aki apróbb hibákat fog fölfedezni benne; mint ahogyan lesznek, akik kiegészítik a most még létező hézagokat. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a szerző igen értékes, zömében időtálló eredményekre jutó munkát adott kezünkbe. Olyan kézikönyvet, amely évtizedeken keresztül marad majd használatban. S ha tovább vitatkozunk Erdélyről, abszolutizmusról, magyar rendi ellenállásról – e kötet ismerete nélkül senkinek sem lesz ajánlatos véleményt nyilvánítni. (Akadémiai Kiadó, 1980.)

Barta Gábor

GLATZ FERENC:

TÖRTÉNETÍRÓ ÉS POLITIKA.

SZEKFŰ, STEIER, THIM ÉS MISKOLCZY NEMZETRŐL ÉS ÁLLAMRÓL

E könyv olyan könyvekről (s azok íróiról) szól, amelyeket ma már alighanem csak a kutatók forgatnak: nem időszerűtlen téma ez? Időszerűtlen téma nincs, csak érdektelen megoldás – ez a könyv pedig számtalan nyugtalanító (s ezért érdekes) kérdést vet fel. Nem ad kérdéseire mindent megoldó legömbölyített válaszokat, s ez természetes, mert ezek igazi kérdések: a végleges igényvel fellépő megoldás csak szemfényvesztés lehet.

Egy kötetben tulajdonképpen két könyvről (illetve egy könyvről és egy másik könyv első feléről) van szó: az első rész a Trianon utáni hazai nemzetiség-történeti kutatásokat elemzi, a második rész Szekfű 1918 előtti pályáját mutatja be. A közös kérdés: milyen szerepet játszanak a történész munkájában a politikai, társadalmi folyamatok, hogyan hatnak ezek, milyen közvetítőkön keresztül. Glatz nem (csak) azt vizsgálja, hogy honnan származnak a történész értékítéletei, nyílt állásfoglalásai,

hanem azt (is), hogy a mindennapos műhelymunkában hogyan érvényesülnek a külső hatások, s egyáltalán a történetíró mindennappjai, közvetlen személyi környezete hogyan befolyásolja munkáját. Hogyan jut el a történész a politikai értékelésekhez, milyen szerepet vállal fel, mi az, amit szakudósi mivoltával összeegyeztethetőnek tart, hol kezdődik az a politizálási forma, amit már nem vállal – ezek a ma is aktuális kérdések. A szakmabelit természetesen izgatják, de az érdeklődő olvasót is érintik, hiszen a történész politikai értékelései nagyon sokszor nem direkt formában jelennek meg, hanem az anyag elrendezésében, a hangsúlyok elhelyezésében nyilvánulnak meg, a mára vonatkozó értékelések a múlt értelmezésének álarcába bújnak, vagy – ahogy ezt Szekfű esetében Glatz kimutatja – a megtörténtre, a reálisra való hivatkozás rejti magában az értékelést, a pusztá ténytudósra avatva értékessé, mintegy azt sugallva, hogy a történelemben mindig a győztesnek volt igaza, már annál fogva is, hogy éppen ő volt a győztes. A történeti irodalmat olvasónak nemcsak az anyagot kell elsajátítania, hanem az értelmezéseket is fel kell dolgoznia, egymással konfrontálnia kell az eltérő értékeléseket, ha nem akarja vakon elfogadni a hagyomány valamelyik véletlenszerűen elébe került formáját. Nemcsak a történetkutatásnak, hanem a történelem elsajátításának is reflexívnek kellene lennie, különben a történelem sosem kerül ki abból a szorító helyzetből, hogy egyfelől a múlt örökös újírását vetik a szemére, másfelől viszont a legkülönbözőbb éppen aktuális, társadalmi csoportonként és országonként eltérő értékelések igazolását várják tőle. Tisztában kell lenni azzal, hogy mi vezette a múlt történetíróit az értékelésben, ez előfeltétele annak, hogy tudjuk: mi mikor és milyen megfontolásokról fogalmazunk meg bizonyos értékítéleteket. Glatz Ferencnek e historiográfiai munkája ezért érdekes és fontos.

A kötet első fele azokkal a történészekkel foglalkozik, akik a trianoni sokk hatása alatt készítették el a régi Magyarország nemzetiségeinek 19. századi történetére vonatkozó forráskiadványaikat. A legmélyebb benyomást a magyar közgondolkodásra a húszas években kétségtelenül Trianon gyakorolta; a forradalmakat is trianoni szemüvegen át nézték. A történetírás azon túlmenően, hogy általában is átélte a trianoni sokkot, még különösen is érintett volt általa. Mint Glatz rámutat, e történetírás elvesztette szinte egész színpadát, a Felvidéket és Erdélyt, a függetlenségi harcok színtereit, az országgyűlések századokon át volt színhelyét, Pozsonyt, és elvesztette forrásait: a levéltárakat. A történetírást közelről érintette e változás azért is, mert a trianoni béke elleni propaganda leghatásosabb érvrendszere (az előbbiekből is következően) a történeti volt. S a történetírók magától értetődően felvállalták ezt a szerepet. Steier, Thim és Miskolczy számára nem is volt kérdés, hogy hogyan foglaljanak állást. A feladat persze összetett volt, hiszen egyrészt meg kellett vizsgálniok a magyar nemzetiségpolitikát, mennyiben volt az hibás, másrészt értékelni kellett a nemzetiségi mozgalmakat, mennyiben készítették azok elő Magyarország felbomlását, s mindebben meg kellett világítani Bécs szerepét. E feladatnak a történészek különbözőképpen tettek eleget: az eredetileg újságíró Steier gyorsabban és rugalmasabban igazodva a politikai-taktikai követelményekhez, Thim és Miskolczy rejtettebben és óvatosabban. A régi magyar nemzetiségpolitika komoly bírálatától azonban valamilyen tartózkodtak.

A történetíró politikai szerepvállalását megkönnyítette az, hogy századunk első felében a politikának más értelmezése élt a magyar polgári értelmiség körében, mint az az értelmezés, ami az ötvenes évektől kezdve elterjedt. Az ötvenes évek pánpolitikai felfogása, a társadalmi tevékenység minden területének átpolitizálása azt jelentette, hogy minden cselekvés politikai jelentőségre tett szert, másrészt pedig azt, hogy a politikai elkötelezettségnek nem voltak szintjei: valakinek elvileg vagy mindent vállalnia kellett, vagy mindent tagadnia. Azóta némileg változott a helyzet, de a társadalmi fejlődés folytán a politika területe viszonylag széles maradt. Glatz kimutatja, hogy a század első felében viszont a polgári értelmiség tudatában a politika mint pártpolitika és a politika mint az állam, a társadalom, a nemzet alapkérdéseivel való foglalkozás, a pártpolitikától független államigazgatás munkájában való részvétel elvált egymástól (ez az elválás természetesen az intézményi rendszer sajátosságait tükrözte). A második értelemben vett politikában való részvétel nem jelentett a szó szoros értelmében politizálást. A nemzeti problémák politikafelettinek minősítése lehetővé tette, hogy a történetíró megőrizze az önmagáról a hagyományos „sine ira et studio” szellemében kialakított képet, s ugyanakkor a történeti anyagot az alapvető nemzetpolitikai, történetpolitikai értékelések szellemé-

ben elemezze. A Trianon kérdésében való állásfoglalás így természetesen nem számított politizáló állásfoglalásnak, s történetíró és politika viszonyát sem tartották az akkori történészek abban az értelemben problematikusnak, ahogy Glatz annak tartja.

A történetíró elfoglaltsága nemcsak politikai értékeléseiben mutatkozik meg, hanem „hősei”-hez való viszonyában is. Glatz is láthatólag sokkal szívesebben foglalkozik Szeffű Gyula pályájával, mint a másik a hároméval, s ez érthető is. A nagy történeti figurák, jelen esetben a nagy történész pályájának elemzése gazdagabb eredménnyel biztat, a kor és a történész munka problémái sokkal jobban megmutatkoznak benne, mint a kisebb jelentőségű kortársaknál. Szeffű pályáján bizonyos fordulatot jelentett az 1913-as, a száműzött Rákócziról írott könyv, s az azt követő vita, vagy inkább hajsza. Ez a vita élesen exponálta a történeti értékeléseket, ezért az utód számára kivételes elemzési lehetőségeket kínál. Érthető ezért, hogy erről a fordulatról 1976-ban is (a Szeffüről szóló rész nagyobbik felét akkorra már Glatz is publikálta) megjelent egy elemzés, Dénes Iván Zoltántól. A két szerző megközelítési módszere lényegében eitörő: Dénes úgy értelmezi Szeffű pályafordulóját, hogy az a metodológiai-elméleti előfeltevések tisztásának elmulasztása miatt következett be (s ezzel lehetségesnek tartja a kritériumok, a megítélési mércék, így a „nemzet” és a „realitás” fogalmak akkori, Szeffű általi kritikáját), Glatz viszont azt emeli ki, hogy Szeffűnél a szakmai és politikai indítások természetes módon fonódtak egybe, az őt körülvevő hivatalnoki-történeti közeg természetes módon alakította ki benne az emigráció (minden emigráció) értelmetlenségének és hiábavalóságának a tézisést (ez a Rákóczi-könyv alap gondolata), s a hajsza után ugyancsak szinte kényszerpályán haladva szegezi szembe ellenfelei kuruc-kultuszával a Széchenyi-kultúzt. A tény természetesen mindkét ábrázolásban azonos: Szeffű a „nemzeti”-t és a „realitás”-t a pártpolitikai (kuruc-labanc) ellentétek fölé emelve, a történetet egy meghatározott nézőpontból értékelte, s ez az értékelés a Monarchiát magyar érdekből fenntartandónak ítéltő, a hazai küzdelmeket idegenkedve figyelő „közös” hivatalnokcsoport szemléletét fejezte ki. Glatz úgy látja, hogy ezeknek a történetírói értékeléseknek a kialakulásában nem a (meghozott vagy elszalasztott) nagy döntéseknek van szerepe, hanem a történész lassú „szocializációjának”, a történész munka apró fogásai elsajátítása közben érvényesülő kis hatásoknak, a mindennapi környezetnek. A történész szinte sodródik egy környezete által kijelölt pályán, s a nagy traumatikus élmény is már csak a kialakult kontúrok megerősödését eredményezheti.

Sajnálatos, hogy az ugyanazon témáról író két történész nézeteit nyíltan nem konfrontálta: a történetírás és a történeti értékelés természetéről így bizonyára még többet tudunk volna meg.

Míthogy Glatz olyan nagy szerepet tulajdonít az apró, közvetlenül észre nem vehető hatásoknak, igyekszik ezeket alaposan fel is tárni: a Szeffűvel kapcsolatba került történészekről rajzolt kis portréi, a Szeffűre ható történetíró irányzatokról adott rajzai a munka nagy értékei. A századelő értelmiségi életének sok érdekes részletét tárja fel. A biztosan megrajzolt kép lehetővé teszi az olvasónak, hogy maga is mintegy átélje a kort, átérezze az akkori dilemmákat, szorongásokat és szándékokat, s így valóban értelmezze a történetírás lehetőségeit. Az aprólékos rajz a koncepcióból fakadó szándék: Glatz a mindennapoknak, a történetíró személyes sorsának és alkatának is nagy szerepet tulajdonít a felfogás kialakításában. Természetesen nem kizárólagos szerepet: hiszen ő maga emeli ki az olyan „nagy” tényezők szerepét, mint Trianon, vagy mint a (nemcsak személyes sorsként értelmezendő) hivatalnok-lét, a gondolkodás „strukturális” jellemzőinek (a pártpolitika és nemzetpolitika elválasztása) befolyását. Több helyen ír arról, hogy a történeti gondolkodásban létezik egy jelrendszer, amelynek révén a történeti kérdések és a jelen politikai-társadalmi törekvései valamilyen kapcsolatba kerülnek (a legkézenfekvőbb ez a jellé, jelszóvá vált történeti személyek esetében: Széchenyi, Kossuth, Deák) – a történetíró nyilván maga sem képes kivonni magát e jelrendszer hatása alól, s amit ír, az akarva-akaratlan a jelrendszer által meghatározott vonalak mentén helyezkedik el.

Glatz könyve nem utolsósorban azért érdekes, mert a történetírói munkát tényleg a mindennapokig követi és elemzi. De itt valamelyes hiányérzés is marad bennünk. Valóban úgy van-e, hogy a történetírói objektivitás mértéke a történetíró személyes körülményeitől és pályájától függ: annyi valósul meg belőle, amennyit az lehetővé tesz, elbukik, ha az elgáncsolja? A történeti objektivitás személyes kérdés, vagy az intézmény, a történészi kutatóközösség kérdése? (Ha a teljes pártatlanság megvalósíthatatlan is, az értékelések racionális ellenőrzése és tudatosítása szükséges: ez az objektiv-

vitás értelme.) A könyv kérdéseit nem az intézmény, a történettudomány, hanem a történetíró oldaláról közelítette meg. A szaktudomány, az intézmény, a történetírók mint kutatóközösség történeti elemzésére Glatz korábbi tanulmányaiban adott példát. A historiográfiai életrajzok még rászorulnak arra, hogy az intézmény elemzése egészítse ki őket.

Érthető, hogy Glatz jól és „belülről” ismerve történetírás és politika összetett viszonyát, nem kíván receptet adni arra, miként kerülhetők el a vaskos historizálások, suba alatt becsempészett politikai értékelések. Úgy érezzük azonban, hogy éppen az általa feltárt anyag alapján több lehetőség is adódott volna a történeti értékelés metodológiai kérdéseinek elemzésére. Persze: bár Szekfű pályája gazdag tárháza a hol nagyon is szándékos, de tiszta ténymegállapításként becsempészett értékeléseknek s az öntudatlan, nem reflektált állásfoglalásoknak, de természetesen nem elegendő ahhoz, hogy a könyv végén megfogalmazódó kérdésekre az elemzés alapján végleges választ lehessen adni (pl.: „mennyiben, milyen pontokon hajtják előre a tudományos megismerést a történetírók ért „külső” társadalmi, politikai hatások?”). A kérdés mindenesetre világosan fel van téve..

Glatz Ferenc könyve nagy segítség azoknak, akik a történelmet nem színes képek sorozatának tartják, hanem folytonosan újraalkotandó hagyománynak, a társadalmi önértelmezés mindig előlről kezdődő vállalkozásának. (Akadémiai, 1980.)

Némedi Dénes

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1982. III. 17. -- Terjedelem: 11,90 (A/5) ív
82.10693 Akadémiai Kiadó és Nyomda Budapest – Felelős vezető: Hazai György

TARTALOMJEGYZÉK

AZ OSZTÁLY 1981. ÉVI KÖZGYŰLÉSI TUDOMÁNYOS PROGRAMJÁBÓL

Berend T. Iván osztályelnök megnyitója	1
Tőkei Ferenc: A „harmadik világ” fejlődésproblémáinak történeti alapjairól	3
Hahn István: Az antikvitásból a harmadik világ felé	11
Gyimesi Sándor: Európa és a harmadik világ találkozása a XVI—XVIII. században	27
Salgó László: A kolonializmus kettős küldetése	39
Ágh Attila: A nem európai nemzeti fejlődés sajátosságai	45
Szentes Tamás: Az elmaradottság és fejlettség, a nemzeti fejlődés és a nemzetköziesedés dialektikája a tőkés világ gazdaságban	67
Berend T. Iván: Zárószó	87

TANULMÁNYOK

Gábori Miklós: Az őseMBER korának kutatása Magyarországon (1969—1980)	91
Tilkovszky Lóránt: A magyarországi német nemzetiségi kérdés a budapesti osztrák szövetség jelentéseinek tükrében (1918—1938)	111

ISMERTETÉSEK

Beszámoló a XII. Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium „Mogersdorf” 81’ tanácskozásáról (Radenci) (Somkuti Éva)	125
Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540—1690 (Barta Gábor)	130
Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról (Némedi Dénes).	132